नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्याससाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

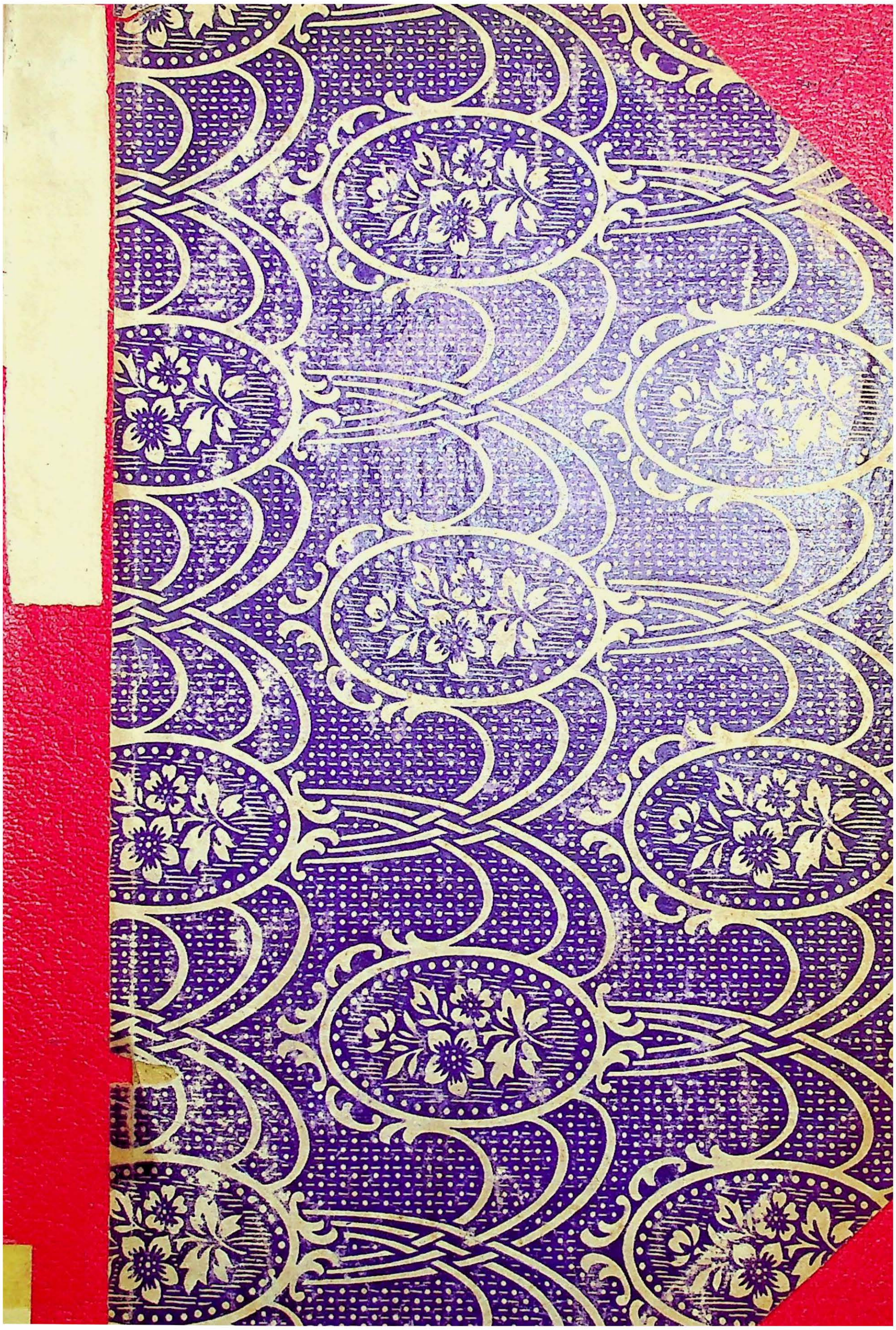
सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

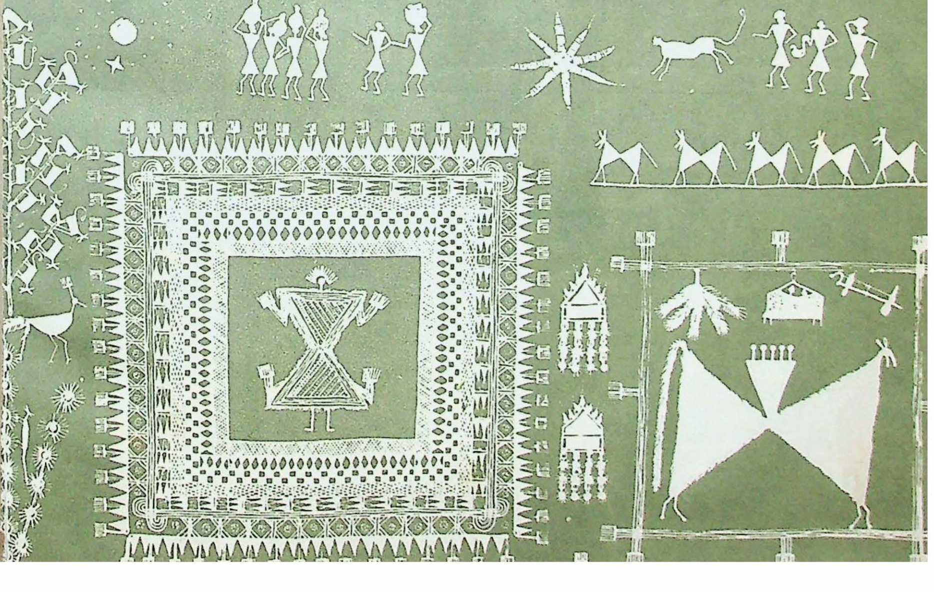
अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

युगवाणी

जानेवारी - मार्च ८६

अनुक्रमणिका

युगवाणी

वर्ष बेचाळीसावे अंक १ / २ / ३ जाने. / फेब्रु. / मार्च '८६

अनुक्रम

विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र असलेल्या युगवाणीस महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाकडून अंशतः अनुदान प्राप्त झाले आहे.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता : संपादक, युगवाणी, विदर्भ साहित्य संघ, झाशी राणी चौक, नागपूर ४४० ०१२

निरोप

माझ्या कार्यकाळातला हा शेवटचा अंक. या अंकानंतर नव्या संपादिका डॉ. सौ. आशाताई सावदेकर यांचा कार्यकाळ सुरू होईल. माझ्या कार्यकाळात कारणे कोणती का असेना, युगवाणीच्या काही अंकांना थोडाफार विलंब झाला. आपल्या हाती असलेला जानेवारी–मार्च ८६ चा अंकही प्रकाशित व्हायला विलंब झाला आहे.

युगवाणीच्या या अंकात नेहमीच्या अंकापेक्षा थोडा वेगळा मजकूर आहे. मुंबईच्या इंडियन नॅशनल थिएटरने आनंदवन (वरोरा) येथे आदिवासी कला महोत्सव आयोजित केला होता. त्यावेळी झालेल्या परिसंवादात आणि कृतिसत्रात सादर करण्यात आलेल्या निबंधांपैकी काही प्रस्तुत अंकात आहेत. इतर मजकूर आणि कविताही आदिवासी व ग्रामीण आशाआकांक्षांचा मागोवा घेणाऱ्या आहेत. माझ्या संपादनकाळात अनेकविध विशेषांकांसोबतच दलित–ग्रामीण साहित्य विशेषांक काढण्याची योजना होती. ती पूर्ण झाली नाही तरी त्याची उणीव या अंकातील मजकुराने थोडीफार भरून निघावी.

युगवाणीचे संपादन करण्याचा काळ माझ्या दृष्टीने फार वेगवान काळ होता. नागपूर श्रमिक पत्रकार संघाचे कामही या काळात माझ्याकडे होते. शिवाय तरुण भारताची नियमित सेवाही सुरूच होती, या अतिव्यस्ततेमुळे माझ्या कल्पनेतले 'युगवाणी' प्रत्यक्षात उतरते की नाही अशी शंका मनात होती पण महाराष्ट्राच्या बव्हंशी सर्वच भागातील नामवंत–विचक्षण साहित्यिक आणि वाचकांनी वेळोवेळी पत्रे पाठवून युगवाणीच्या स्वरूपाबद्दल पसंतीची पावती दिली. सत्यकथा आणि ग्रेस-काळातील युगवाणीचे स्वरूप मी संपादित केलेल्या युगवाणीच्या अंकांना मिळाले आहे. असेही अनेकांनी लिहिले, प्रत्यक्ष भेटीत सांगितले. मी मात्र पुरेसा समाधानी नाही. अधिक योजनाबद्ध रीतीने युगवाणीचे अंक काढता आले असते. कथा, कविता, नाट्य, समीक्षा या विषयांना वाहिलेले, संदर्भ-मूल्य असलेले विशेषांक काढता आले असते. याशिवाय अन्य भाषा, नवे वाङ्मयीन प्रवाह, राजकीय साहित्य, भाषा आणि व्याकरण, लेखिका–आत्मकथन व चरित्रे इ. विषयांचे विशेषांक योजिता आले असते. असो.

गेली तीन वर्षे युगवाणीचे संपादन करताना ग्रामीण भागातील नवलेखक आणि कवी यांच्या-कडे विशेष लक्ष पुरविण्यात आले, हे नुसत्या साहित्यसूचीचे अवलोकन केले तरी स्पष्टपणे जाणवू शकेल. ग्रामीण आणि शहरी भागात नव्याने उदयास येत असलेल्या लेखक वर्गाकडूनच काही अपेक्षा करता येतील. अनुकरण आणि तोचतोपणा यामुळे मराठी साहित्य काहीसे साचल्यागत झाले आहे. साहित्याचे डबके झाले आहे. ही कोंडी आणि बंधारे फोडून झाकाळणारी नवनिर्मिती अद्याप तरी नजरेच्या टप्प्यात नाही. दलित साहित्याकडून नव्या 'साहित्यसूर्याच्या' उदयाची अपेक्षा केली होती, तीसुद्धा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात फोल ठरली. अशा साचलेपणाच्या काळात नव्या लेखकांच्या नव्या प्रवाहांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न युगवाणीने केला. तो कितपत यशस्वी ठरला, हे वाचकांनी ठरवावे.

युगवाणीच्या वाचक–लेखकांचा आणि वि. सा. संघाच्या सर्व सदस्यांचा मी निरोप घेत आहे. या साऱ्यांप्रती मनःपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करणे आवश्यक आहे. साऱ्यांचे प्रेम आणि सहकार्य लाभले म्हणूनच युगवाणीची सुखद वाटचाल शक्य झाली. विशेषतः वि. सा. संघाचे अध्यक्ष श्री. राम शेवाळकर, उपाध्यक्ष श्री. वामन तेलंग, सरचिटणीस श्री. मनोहर म्हैसाळकर, युगवाणीचे कार्यकारी संपादक श्री. केशव जोशी, चित्रकार श्री. संजय धोतरकर, मुद्रक श्री. मधुसूदन बनहट्टी, आणि श्री. मधुकरराव वैद्य यांच्या सहकार्याचा विशेष उल्लेख मला आवश्यक वाटतो. युगवाणीच्या संपादक मंडळाकडूनही वेळोवेळी सुयोग्य मार्गदर्शन मिळत गेले. या साऱ्या सहकाऱ्यांचे मनःपूर्वक आभार. नव्या संपादिका आणि नव्या संपादक मंडळास शुभेच्छा देत असतानाच यापुढेही 'युगवाणी' मराठी साहित्यात 'युगवाणी कालखंड' निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत राहील अशी अपेक्षा व्यक्त करून मी युगवाणीच्या वाचक–लेखकांचा निरोप घेतो.

प्रकाश देशपांडे
संपादक 'युगवाणी'

माडियांच्या कला, दैवते आणि पिशाच्च

शैलजा देवगांवकर

पूर्वीच्या अहेरी जमीनदारीत आजच्या एटापल्ली पंचायत समितीचा भाग मोडतो आणि हेच माडियागोंडांचे निवासस्थान. भारतात सर्वोत्कृष्ट समजण्यात येणाऱ्या गगनचुंबी सागवान वृक्षांचे हे अरण्य म्हणजे जणू काही निसर्गानेच निर्माण केलेले उद्यान असावे इतके रम्य आहे. सायंकाळी सागवानाच्या उंच खोडांच्या मधून जात असतांना सूर्यप्रकाशाच्या सावल्या हळूहळू अंधुक होत जातात आणि आकाशाकडे पाहताना सागाच्या मोठ्या पानांच्या आडून लपून–छपून चंद्र दिसू लागतो. ताडीची आणि गोर्गाची झाडे, जंगली बांबूंचे केलेले कुंपण दूरवर दिसू लागले की, माडिया ग्रामाच्या आपण जवळ आलो आहोत असे समजावे. बांबूच्या फाटकातून ग्रामप्रवेश करतांना मृत पूर्वजांची स्मृती आणि मोठेपणा दर्शविणारे कमी–जास्त आकाराचे कलवंडे गावाच्या प्रवेशद्वारात किंवा त्या पुढच्या तिठ्यावर त्या चंद्रप्रकाशात उठावून दिसतात. अंधार झालेला असतो, वर आकाशात कधी नव्हे तितके प्रखर चांदणे दिसत असते आणि सर्वदूर लालवट पिवळा शेकोटयांचा प्रकाश ग्रामातील चैतन्याची जाणीव देत असतो, व तेव्हाच री रिलो, रि री लो...असे गोड आवाजातील लयबद्ध संगीत कानावर येते...ते एक घोटुल असते. वंशपरंपरागत चालत असलेले नृत्य, कला आणि क्रीडा यांना आश्रय देणारे जणू काही हे सांस्कृतिक केंद्रच होय. इथूनच माडियांच्या कला, दैवते आणि पिशाच्च इत्यादिविषयींचा परिचय होण्यास सुरुवात होते. घोटुल हे माडिया संस्कृतीच्या कलात्मकतेचे प्रतीक आहे. माडियांच्या विविध कलांचा परिचय आपणास करून घ्यावयाचा आहे तो इथूनच.

"कला" ह्या शब्दाचा अर्थ "कौशल्य". विविध गोष्टीतील माडियांचे कौशल्य त्यांच्या नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ व संकेतांसह आपणास बघावयाचे आहे.

वास्तुशास्त्र कला

माडियांचे राजे चंद्रपूरचे-गोंडवनाचे राजे. स्वतःला शहा किंवा शाह म्हणवीत असत. पुरातनकालात बांधलेल्या किल्ल्याच्या प्रवेशद्वाराजवळील उंच मनोरे, उपलब्ध असलेल्या लाल दगडांचा कलात्मक वापर, किल्ल्याच्या बाजूचे खंदक, पहाऱ्यावरील चौकीदाराची जागा, तटाचे मजबूत बांधकाम बघून त्यातील कलात्मकता, कल्पकता आणि आगळेपणा जाणवतो. माडियांचे निवासस्थान ज्या गोंड राजांच्या आधिपत्याखाली होते, त्या गोंड राजांचे राजचिन्ह म्हणजे–हत्तीवर आरूढ झालेला सिंह. हे चिन्ह जुन्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील प्रत्येक किल्ल्याच्या प्रवेशद्वारावर आढळून येते. हे राजचिन्ह त्यांच्या शौर्याचे तसेच कलात्मक वास्तुकलेचे प्रतिक होय.

माडिया ग्रामात गवताने शाकारलेल्या झोपड्या असतात. त्या झोपडीत छोटेसे स्वयंपाकघर, आवश्यक तेवढीच भांडीकुंडी, शेजारी जनावरांसाठी गोठा आणि अंगणात सततचे पेटलेले "अग्निहोत्र" असते. अग्निहोत्राच्या त्या पिवळसर नारिंगी प्रकाशात माडियांची घरे उठावून दिसतात.

मातीने कुडाच्या भिंती लिपून सारवण करणे ही कामे सुबकपणे माडिया लोक करतात. अरण्यात मिळणाऱ्या विविध रंगाच्या मातीने नक्षीकामही केलेले दिसून येते. घोटुलमधील मयालींवर आणि खांबांवर विविध चित्रे कोरतात किंवा रंगवितात आणि निसर्गातील प्रतिकांचा त्यात वापर करतात.

सण किंवा समारंभप्रसंगी नित्य परिचित अशा फुलांच्या माळांनी आणि पानांनी सजविलेल्या झोपड्या, लता-पल्लवांनी तसेच मोरपिसांनी शृंगारलेला लग्नमंडप, धार्मिक प्रसंगी वा स्वागतासाठी वृक्षपल्लवीने सजविलेले प्रवेशद्वार-अशा विविध सजावटीतून माडियांची कलात्मकता प्रगट होते.

हस्तकला :

निसर्ग सान्निध्यात सतत वावरणाऱ्या आदिवासींच्या हस्तकलेवर नैसर्गिक प्रतिकांची आणि प्रतिमांची छाप पडलेली आढळते. निसर्गातील वृक्ष, वेली, दगड, पिसे, मणी, लाकडी ओंडके तसेच जंगलात सापडणाऱ्या इतर अनेक बारीकसारीक गोष्टींचा वापर करून सुबक व अप्रतिम कलाकृती माडिया तयार करतात.

माडियांनी अगदी सामान्य प्रतीच्या अवजारांनी केलेले उत्कृष्ठ कोरीवकाम अचंबा वाटावे इतके सुंदर असते. फण्या, सुपारी किंवा तंबाखू ठेवण्याच्या गोलाकार, कुयरीच्या तसेच विविध आकाराच्या लाकडी डब्या, आणि त्यावरील रेखीव आकृत्या उत्कृष्ठ कोरीव रेखाचित्रांचे नमुनेच असतात. शेतीच्या कामाला लागणारी अवजारे, धनुष्यबाण, गुल्हेर, मृत व्यक्तीच्या स्मारकावर त्या व्यक्तीला आवडणाऱ्या वस्तूंचे कोरीव काम प्रेक्षणीय व नाविन्यपूर्ण असते. त्यात मोर, बंदूक, वायसनसारख्या प्राण्यांची तोंडे कोरून ठेवलेली असतात. लग्नसमारंभाच्या वेळी सालईच्या लाकडी बुंध्यातून कोरीव काम करून तयार केलेला स्तंभ हा कुठेही जोड नसलेला अखंड असतो. त्यातील एकात एक अडकलेल्या साखळ्यांच्या कड्यांना देखील जोड नसतो.

बांबूपासून चटया, टोपल्या इ. वस्तू माडिया स्त्रिया सुबकपणे तयार करतात. बांबूच्या बारीक फाकांपासून तयार केलेले नक्षीकाम सुंदर असते. गवतापासून तयार केलेल्या दोरीने मातीच्या तसेच भोपळ्यापासून तयार केलेल्या भांड्यांसाठी उत्तमपैकी शिके माडिया तयार करतात. पाणी काढण्यासाठी बांबूचा पिकोटा, बांबूची शिडी तसेच बांबूला डोळ्याजवळ कापून तयार केलेली नैसर्गिक बाटली म्हणजे कलेचा कल्पकतापूर्ण आविष्कार नाही असे कोण म्हणेल ?

मातीची भांडी तयार करणे आणि ती भांडी भाजून वापरणे ही कला माडियांना अवगत आहे. लोहारकाम करून आवश्यक त्या वस्तू म्हणजे कुऱ्हाड, कोयता, विळा, कुदळ व धनुष्यबाण इ. खेड्यातच तयार करतात.

झाडांच्या पानांपासून तयार केलेल्या छत्र्या किंवा सन-हॅट सारख्या टोप्या ह्या तर अतिशय कलात्मक असतात. त्यात केवळ वृक्षापासून मिळणाऱ्या गोष्टींचाच वापर असतो. बाह्य जगातून आणून वापरलेली कुठलीही वस्तू त्यात आढळणार नाही.

झोपड्यांची बांधण, घराची दारेसुद्धा केवळ निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या वस्तूंवरच केलेली असून अत्यंत कल्पक व कलात्मक असते. ओल्या बांबूंचा व लहानमोठ्या बांबूंचा वापर करून कुठेही खिळा अगर बिजागरी न वापरता झोपडीचे फिरणारे दार कसे तयार केले जाते हे बघितल्यास आपले आर्किटेक्टस्सुद्धा प्रभावित झाल्याशिवाय राहणार नाहीत.

विविध आभूषणे

माडिया स्त्रियांना शृंगाराची म्हणजे नटण्याची अत्यंत हौस आहे चांदीचे अलंकार त्यांना आवडतात. चांदीची कर्णफुले, कुड्या, मनगट्या, नथनी, बांगड्या, गोठ, वाकीसारखे दागिने, पायात पैंजण, जोडवे तसेच गळ्यात रुपयांच्या किंवा पुतळ्यांच्या माळा, चांदीचे लॉकेट असलेल्या माळा असे विविध अलंकार या स्त्रिया वापरतात. स्थानिक तसेच स्थायिक झालेले कारागीर अशी कलाकुसरयुक्त आभूषणे करण्यात तरबेज आहेत.

याबरोबरच निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या विविध रंगीबेरंगी फुलांनी आणि पुष्पपर्णांच्या

माळांनी या स्त्रिया नटतात. कानात फुले, डोक्यावर फुलांच्या माळा अथवा गुच्छ, केसात रिबनच्या घड्या घालून तयार केलेली लालभडक अथवा पिवळी फुले, प्लॅस्टिकची तयार भडक रंगाची फुले फार हौसेने माडिया स्त्रिया केसात खोवतात. गळयात दगडी मण्यांच्या, काचमण्यांच्या माळा तसेच हातात काचेच्या बांगड्या घालतात. स्वच्छ पांढऱ्या वस्त्रातील कॉफीसारख्या वर्णाच्या या स्त्रिया भिल्लकन्या पार्वतीचेच स्मरण करून देतात असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

विविध वाद्ये

सभारंभाच्या नृत्य चमूत वादकांची संख्या बरीच मोठी असते. ढोल, पागई, कुंड्डी आणि चिटकोरा ही चार वाद्ये प्रकर्षाने वापरली जातात. पायात घुंगरूही असतात. सामान्यतः प्रत्येक माडियाच्या घरात ढोल हा असतोच. ढोल मातीचा बनविलेला असून तो भाजण्यात आलेला असतो. शुभकार्याला मातीचाच ढोल लागतो. लाकडी ढोल फक्त मृत्यू, श्राद्ध इ. वेळी वाजवितात. त्याला बैलाचे कातडे लावलेले असते. प्रत्येक माडिया मोठ्या गौरवाने आपल्या घरचा ढोल घेऊन येतो. सामान्यतः प्रौढ व्यक्ती ढोल वाजविते. शेकोटी पेटलेलीच असते. त्याच्या भोवती ढोलाच्या दोन्ही बाजू शेकतात आणि ढोल "लागला" की नाही ह्याची खात्री करून घेतात. मोठ्या पट्ट्याने तो गळयात अटकवितात. आणि काड्यांनी वाजवितात. कुंड्डी हे वाडग्यासारखे दिसणारे असून त्याच्या पसरट तोंडाला पातळ कातडी वसविलेली असते. पसरट भागाचा व्यास सुमारे बारा इंच असतो. कुंड्डी वादक एक किंवा दोन असतात. आणि तो जणू या वाद्यवृंदांचा संगीत निदेशक असतो. त्याने दिलेली लय किंवा ताल इतरांनी उचलून धरायचा असतो. दोन बारीक काड्या उभ्या धरून तो कुंड्डी वाजवीत असतो. चिटकोरा हे चिपळयासारखे दिसणारे पण लांबट वाद्य आहे. चिटकोरा वादक नृत्यात पुष्कळ असात. ही सर्व वाद्ये आणि त्यांचा नृत्य संचात असणाऱ्या नर्तकांनी पायात बांधलेल्या घुंगरांचा सुरेख मेळ जमतो आणि नृत्य फुलू लागते. वातावरण धुंद होऊ लागते आणि रात्र रंगायला लागते.

संगीत

माडियांचे संगीत हे केवळ चार स्वरांवर आधारलेले आहे. "सा, सा, नि, प" या स्वरांवर आधारलेल्या या संगीतात व्यक्तींच्या मनात भावभावना आणि जोम निर्माण करण्याची पात्रता आहे. सामूहिकरीत्या संगीत गायिले जात असल्यामुळे त्यात स्वर–माधुर्यापेक्षा ताल व लय यावर अधिक भर आहे. अर्थात आदिवासी संगीताला ताल व लय ह्यांची अत्युत्तम जोड हे एक वैशिष्ट्यच आहे.

पदन्यास व ताल याशिवाय त्यांचे संगीत सुरूच होत नाही. केवळ बसून, न नाचता गाणे म्हणणे त्यांना शक्य होत नाही. म्हणूनच त्यांच्या संगीत किंवा गीतांचा उल्लेख केव्हाही "नृत्यगीते" असाच करणे हे इष्ट ठरेल.

नृत्ये

माडियांची नृत्ये समूह-नृत्ये आहेत. तरुण–तरुणी, स्त्री–पुरुष, मुले–मुली सर्वच नृत्यात तरबेज असतात. विवाहासारख्या निरतिशय आनंद-सोहळयाच्या प्रसंगी तर लहानग्यापासून तो जख्ख म्हाताऱ्यापर्यंत सर्वच स्त्री–पुरुष आनंदाने बेहोष होऊन नृत्य नाचतात. नृत्य म्हटले की त्यांच्या अंगात उत्साह संचारतो–मुले–मुली अर्धवर्तुळाकार उभे राहतात. एक हात कमरेवर आणि दुसरा हात आपल्या मैत्रिणीच्या किंवा मित्राच्या खांद्यावर ठेवून एक मालिकाच तयार होते. प्रथम मुलींच्या आणि त्याचाच सूर धरून मुलांच्या कंठातून संगीत पाझरू लागते. एक पाऊल पुढे आणि दुसरे बाजूला टाकत असतांनाच मागे–पुढे झुलत वर्तुळाकार नृत्य ताल धरू लागते. आवाजाची लय वाढत असते. एक गीत संपले की मध्येच हसणे-खिदळणे, एकमेकांची थट्टामस्करी अन् लगेच दुसरे गीत असा कार्यक्रम तासनतास चालू असतो.

मध्यभागी लाकडाची होळी पेटलेली असते. सायंकाळी साधारणपणे आठच्या सुमारास सुरू झालेले नृत्य रात्र रात्र सुरू राहते. अरण्यातील किर्र अंधारामुळे आकाशातील चांदण्या लख्ख आणि चटकदारपणे लुकलुकत असतात. अग्नीच्या ज्वालांच्या पिवळ्या नारिंगी प्रकाशात माडिया

युवकयुवतींचे प्रफुल्लीत चेहरे उजळलेले असतात. संगीताची लय आणि नृत्याचा ताल आता जोर धरू लागलेला असतो. रात्रीच्या निरव शांततेत नृत्य–वाद्यांचे ध्वनी आणि गीतांचे स्वर दूरवर ऐकू जातात धरतीच्या रंगमंचावर, चंद्र चांदण्यांच्या प्रकाशयोजनेत नृत्य हळूहळू रंगू लागते. ढोलाची लय वाढते, पदन्यास जलद होऊ लागतात, यौवनाचा सळसळता सुगंध दरवळू लागतो, रंगत चढत असते .... मेघांच्या घनगंभीर गर्जनेबरोबर मोराचा पिसारा फुलू लागतो आणि पर्जन्यसरींसह मोर–नृत्य ताल धरू लागते. त्या मयूर नृत्याची आठवण हे माडियांचे नृत्य फुलत असतांना होत असते.

खेड्यातील घोटुलजवळ रोज सायंकाळी म्हणजे अंधारल्यावर युवक युवती जमू लागतात. नृत्य-गीते गातात. यात नृत्याचा साज, वाद्य इ. नसते मात्र नृत्य व गीते असतात. सुमारे दोन तास हा कार्यक्रम नेमाने आणि नियमित चालतो. तरुण–तरुणींचा परिचय आणि साथीदार निवड या परंपरागत उद्देशाबरोबरच घोटुल हे संगीत, नृत्य इ.चे प्रशिक्षण नव्या उमलत्या पिढीला देण्याचे कार्यही आपोआपच करीत असते. केवळ कार्यक्रमापूर्वी "प्रॅक्टिस" करण्याच्या शहरी पद्धतीपेक्षा हे वेगळे असून सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे एक अपरिहार्य अंग या दृष्टीनेच या समाजाने त्याकडे पाहिलेले आहे. अनेकदा तर अगदी छोट्या ७ ते १० वर्षांच्या लहान मुलीसुद्धा या नृत्य घोळक्यात शिकाऊ पदन्यास करतांना आढळतात. वयोवृद्ध व स्त्री–पुरुष दुरून हे कौतुक नव्हे करमणूक पहात असतात आणि पूर्वायुष्यातील अनुभवाच्या आधारावर मौलिक सूचना करून मार्गदर्शनही करीत असतात.

नृत्य–प्रकार

माडियांची विविध नृत्ये आहेत. त्यापैकी "रे... लॉं..." नृत्य हे अत्यंत लोकप्रिय नृत्य आहे "रे... लॉं " हा एक लय आहे गीताच्या प्रारंभी पालुपदावर "रे...लॅं .." असे म्हणतात. तसेच मध्ये आणि एक कडवे संपल्यानंतर "रि.. री...लो,रि... री...लो", असे पालुपद येते. धार्मिक प्रसंगाच्या वेळी, विविध सण-आणि उत्सव तसेच समारंभ-प्रसंगी, विवाहप्रसंगी, घोटुलच्या प्रांगणात आणि सार्वजनिक व सामाजिक समारंभी" रे ...लॉं" नृत्य नाचले जाते.

नृत्यासाठी प्रचलित असणारी दुसरी एक लय म्हणजे "तिना–नामुर, नेईन्नामुर, नेई–नामुर हो हो" हे एक प्रकारचे जोशिले नृत्य आहे. लांबच लांब लाटेसारखी रांगच्या रांग पुढे जाते. नाचणारे परस्परांना ओढून झेपावत पुढे जातात. दसऱ्यासाठी उत्साहाने अहेरीच्या "राजा"कडे निघालेले माडिया हीच लय वापरतात.

पोशाख

नृत्याच्या वेळी विशेषत: विवाह व अन्य समारंभात नृत्य करताना पुरुष व स्त्रिया विशेष रीतीने स्वत:ला शृंगारतात. पुरुष डोक्याला फेटा, मोर-पिसे इ. लावतात. स्त्रिया विशेष प्रकारची वेशभूषा करून डोक्यात रंगीबेरंगी फुले माळतात. फण्या खोवतात. विविध मण्यांच्या माळा घालतात व इतर दागिन्यांनी स्वत:ला शृंगारतात.

ताडी किंवा गोर्गाच्या माफक नशेत बेहोष होऊन पहाटेपर्यंत बेभान नृत्य नाचणारे माडिया बघणे हा एक अननुभूत आनंदसोहळा असतो. मात्र तो अवर्णनीय आनंद अनुभवण्यासाठी धरती हाच रंगमंच, तारकांनी चमचमणारे आकाश व लाकडाच्या भल्यामोठ्या होळीच्या लाल सोनेरी ज्वाळा हीच प्रकाशयोजना असायला हवी.

इतर अनेक आदिवासींप्रमाणे माडियांच्या नृत्यात नर्तक आणि प्रेक्षक असे द्वैत नसते. विशेष समारंभाच्या, नृत्याच्या वेळी संपूर्ण ग्रामसमूह हा नृत्यात सहभागी होतो. गाण्याचे अंग नसणारेही आपल्या भसाड्या आवाजाची साथ सुरेल स्वराला देतात. खऱ्या अर्थाने सामूहिक नृत्यसंगीत सुरू असते.

नृत्यगीते

माडिया शीघ्रकवी आहेत. प्रसंगाला अनुरूप उत्स्फूर्तपणे गीत तयार होते आणि रे लॉं नाचले जातात. काही परंपरागत प्रस्थापित गीतेही आहेतच. सहजता, माधुर्य, प्रसंगनिष्ठ विनोद, निसर्ग साहचर्य, शृंगार, थट्टेची खेळीमेळीने देवाण–घेवाण ह्याबरोबरच कारुण्य आणि आदरभावना

अनुक्रमणिका

ज्याचा स्थायीभाव आहे अशी गीते माडिया लोकगीतात आहेत. सहजसुंदर रचनेने आणि कल्पना विलासाने ही गाणी मोहवून टाकतात. गीत रचनाकार हा प्रकार माडियांमध्ये नाही. समोर दिसलेल्या प्रसंगावर अगर वस्तुस्थितीवर वेळेवर गीतरचना करून नाचायला गायला लागतात. कधी प्रश्नोत्तरातून उखाण्याप्रमाणे गीत साकार होते. प्रबोधन आणि अवतीभवतीच्या निसर्गाचा परिचय हा देखील उद्देश त्यात असतो. निसर्गातील प्रतिमांवर आधारित पुढील गीत बघा.

री... रिलो, री... रिलो...
केयोम केयोम के, केयोम के... योंगे.
आलो देवाने ये... लोले.
नेत्तुर–दारा पोडदुये,
पोडदुयेलो पोडदुये, केयोम केयोम के...।। १ ।।
कमका–दारा लेंजुये,
लेंजुयेलो लें... जुये, केयोम केयोम के... ।। २ ।।
कांदा कडवो इन्ताये,
इन्तायेलो इन्तायेलो... इन्ताये,
कमावोयो ता... डि ये,
ताडियेलो ता... डि ये. केयोम केयोम के...
केयोम केयोम के, केयोम के.

"केयोम केयोम" हा मोराचा आवाज पालुपद म्हणून घेतला आहे. गीताचा अर्थ असा–

अग अग वहिणी, लालसर रंग सूर्याचा,
सूर्याचा ग सूर्याचा.
हळदीचा रंग चंद्राचा, चंद्राचा ग चंद्राचा.
दाट ग फांद्या चिंचेच्या, चिंचेच्या ग चिंचेच्या.
(म्हणून त्यांच्यातून चंद्र सूर्याचे रंग दिसत नाहीत)
विरळ फांद्या ताडीच्या, ताडीच्या ग ताडीच्या.
(म्हणून त्यांच्यातून हे रंग दिसतात.)
अग अग वहिणी, लालसर रंग सूर्याचा.

अनेकदा तर मुले–मुली नाचतांना एखाद्या झाडाच्या, पक्षाच्या किंवा प्राण्याच्या वर्णनातील दोन–तीन बाबी गाण्यातून सांगतात आणि ओळखा कोण? अशा प्रकारचा सवाल टाकतात. वर्णन अपुरे वाटल्यास त्या वस्तूच्या आणखी काही वैशिष्ट्यावर मुले प्रश्न विचारतात व शेवटी कोणत्या वृक्षावर, पक्ष्यावर उखाणा होता ते ओळखतात. नंतर मुले उखाणा घालतात व मुली त्याचे उत्तर सांगतात. अशाप्रकारे निसर्ग परिचयाबरोबर मनोरंजन करून घेण्याची पद्धत परंपरागत चालत आलेली आहे.

"तीना नामुर, नेई... नामुर" या लयीतील नृत्यात आपल्या पाहुण्याचे स्वागत करण्याचा प्रकारही फार जिव्हाळ्याचा वाटतो.

ओ... ओ... ओ...
तिना नामुर ना ना, रे ने इ नामुर ना ना...
ओ... अगडर वगडर सायबाल बांदुर डेरा,
ओ... अगडर वगडर सायवाल अयरी डेरा,
ओ... अयरी नाटे जिम्मेदार रामराम बोलो
अगडर वगडर सायवाल बाँदुर डेरा,
ओ... अगडर वगडर सायवाल नागपूर डेरा,
नागपुर नाटे जिम्मेदार रामराम बोलो.
तिना नामुर ना ना, रे ने इ नामुर ना ना...
ओ... ओ... तिना नामुर...

साहेब कोठून आले आहेत, कोणत्या मुक्कामाहून आले आहेत. साहेब अहेरीहून आले आहेत. अहेरीची जिम्मेदारी असलेल्या साहेबांना आमचा राम राम. पुन्हा तोच प्रश्न. नागपूरच्या साहेबांना आम्ही राम राम करतो, तेच उत्तर. अशा प्रकारे यमक, अनुप्रास या अलंकारांनी युक्त आणि तालबद्ध व डौलदार अशी ही रचना धुमधडाक्याने पूर्ण संच गात असतो. आपल्या पाहुण्याचे स्वागत करीत असतो.

भावनांचा हळुवारपणा दर्शविणारी विवाह प्रसंगीचे गीते, तसेच विहिणीची थट्टामस्करी किंवा गंमत करणारी गीते, नवऱ्या मुलाला चिडविण्यासाठी मुलीच्या मैत्रिणी गातात ती गीते इ. त्यांच्या काव्यात्मकतेबरोबरच सामाजिक प्रथा व भावविश्वही प्रगट करतात. यासाठी खालील दोन गीते समर्पक ठरावीत.

लग्नमंडपात मुलीच्या मैत्रिणींचा घोळ नवरदेवाला चिडविण्यासाठी गात असतो––

रे रे लॉं...
जोडी जोडी इनदादी,
वंजी वाल वाल दादी वंजी वालवाल...
गाख नुका दोस्ते दादी,
वंजी वाल वाल दादी...
असके निवा जोडी दादी
वंजी वाल वाल दादी...

पूनम जोडी दुर्को दादी
वंजी वाल वाल दादी...
कोर्स्ट पारी लोने दादी
वंजी वाल वाल दादी...
दूरत वोकड दोहानेके,
असके निवा जोडी, दुर्को दादी
वंजी वाल वाल दादी
री... रिलो, रि... री... लो.........

नवऱ्या मुलाला मुलीची किंमत देण्याची (त्यांच्यात वधू-मूल्याची प्रथा आहे.) आठवण करून देतात. बायको फुकट मिळत नाही म्हणून त्याची टिंगल करतात. हसण्या-खिदळण्यात विनोद करून धान, कोंबडा, वोकड इ. देण्याची व नंतरच मुलीला घेऊन जाण्याची आठवण करून देतात.

माड़ियांच्या लग्नसमारंभात सालईच्या झाडाचा खांब (मूंड) आवश्यक असून त्याभोवती विवाह-विधी व इतर सर्व कार्यक्रम होतात. सासरी जाणाऱ्या मुलीला तिच्या मैत्रिणी व इतर स्त्रियाही पाठवणी करतांना खालील गीत नाचतात.

री... रीलो, री... रिलो...
साले मुंडा रोयता, निवा मुलू रोयता
निवा रेलो मुलूये.
पाटा होतेके नाटोस्के, निवा रे लो मुलूये...
रि... रीलो.........
धर्मम् पाटा ओस्ता, साले मुंडा रोयता
रि . . रीलो, ...
निक्र पोहची दायुन, निवा जीवा उंईता,
निवा रेलो मुलुये,
रि. . रीलो, री. . रिलो....

सालईच्या खांबाप्रमाणेच तुझे लोकही वाकलेले आहेत. हे सर्व उगीचच गाणे म्हणत आहेत. तुला सर्व सोडून जातील तेव्हा तुझा जीव थोडा-थोडा होईल म्हणजे तुला दुःख होईल.–– हा प्रस्तुत गाण्याचा भावार्थ आपल्याकडे गायिल्या जाणाऱ्या विहिणी तसेच "गंगायमुना डोळ्यात उभ्या कां ?" या प्रसिद्ध भावगीतातील भाव-भावना इतकाच सनातन आणि अभिजात आहे हे निःसंशय. अभिजात आणि अक्षर पण मौखिक वाङ्मयाचा हा अमोल ठेवा आहे.

माडियांच्या देवदेवता

केवळ भारतातच नव्हे तर इतरत्रही आदिमांचा धर्म, त्यातील पूजा अर्चा, अलौकिक आणि अनाकलनीय शक्तींबद्दलची भीतियुक्त पण गाढ श्रद्धा, देवदेवता आणि त्यांना प्रसन्न करण्यासाठी केलेले कर्मकांड त्याचप्रमाणे मृत पूर्वजांची पूजा, सुष्ट शक्तीसह दुष्ट शक्तींचीही प्रार्थना आणि निसर्गाच्या अद्भुत रौद्र शक्तींची पूजा इ. गोष्टींवर त्यांची अढळ निष्ठा आहे. आदिवासींना त्यांच्या निष्ठांनी मानसिक तसेच दैवी समाधान दिले आहे. त्यामुळे त्या निष्ठा, प्रथापरंपरा उपकारकच ठरल्या आहेत.

निसर्ग सान्निध्यात माडिया सतत वावरत असल्यामुळे निसर्गपूजक आहेत. पंचमहाभूतांची (पृथ्वी, आप, तेज वायू आणि आकाश) ते पूजा करतात. पर्वत, नदी, चंद्र, सूर्य, तारे तसेच वृक्ष इत्यादींची परंपरागत पद्धतीने ते पूजा करतात. पशू, पक्षी, प्राणी ह्यांचाही यात अंतर्भाव होतो. या सर्व गोष्टींना परमेश्वरस्वरूप मानून, त्याच्या संहारक सामर्थ्याची जाणीव मनात ठेवून, त्याच्या प्रसन्नतेसाठी पूजा केली जाते.

ज्याने या विश्वाची निर्मिती केली, त्याच्याकडून आपले भले व्हावे ह्यासाठी त्याचे एक स्वरूप मनात मानून, त्याला प्रार्थना करून प्रसन्न ठेवणे अगत्याचे मानले जाते.

सर्वसाधारणपणे मुंड आणि द्राविडी भाषागटात मोडणारे बहुतांश आदिवासी बडादेवाचे म्हणजे महादेवाचे आणि काली देवीचे भक्त आहेत. बडा-देवाला विविध प्रकारची नावे आहेत. गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड लोक त्यास "फेरसापेन" (वेहरा = भेरा = मोठा) म्हणून ओळखतो. वडा देव निर्मितीच्या विविध कथा आणि गाणी प्रचलित आहेत. लिंगोदेव हा ईश्वराचा प्रेपक असून अंकाली त्याची बहीण मानली जाते. देवीची सुद्धा काली कंकाली, तालोरा मुत्ते (गावदेवी), या...या (माता) या नावाने पूजा होते.

माडियांच्या समाजरचनेचा आधार "देवगट" हा आहे. चार देव, पाच देव, सहा देव व सात देव आणि बारा देव पूजणारे प्रकार असून त्यावरच

गोत्र आधारित असते. बडा-देवाने वाटून दिलेले. हे देव त्या त्या कुलाची आराध्य दैवते मानली जातात. प्रत्येक कुलाला पूजनीय असा एक प्राणी किंवा एखादी वनस्पती निश्चित करण्यात आलेली आहे. अर्थात कुलचिन्ह म्हणून तिचा वापर होत नाही. एकाच देवगटात म्हणजे सगोत्री विवाह होत नाहीत.

विविध सणांमध्ये देवदेवतांना महत्त्वाचे स्थान आहे. बीज पेरतानाचा सण, नवीन अंकुर आल्यावर त्याच्या पूजेचा सण, नवीन धान्याचे पीठ दळून खाण्याचा सण, नवीन फळ खाण्याचा सण इ. अनेक सणांना पूजा असतेच आणि ती सामूहिकरीत्या साजरी केली जाते. नवीन धान्य खाण्याच्या सणाला पहिली धानाची टोपली गावच्या देवीला नंतर गाव प्रमुखाला आणि मग पुजाऱ्याला देतात. नंतर सर्वांनी ते नवीन धान्य खाण्यास सुरुवात करायची असते. अशा प्रथा दैनंदिन जीवनात असून त्यांच्या सामूहिक जीवनात त्याचे महत्त्वही आवश्यक वाटते.

नवीन घराच्या वास्तुपूजनसमारंभात सुद्धा माडिया देवदेवतांची पूजा करतात. कोंबडी किंवा बकरा बळी देणे हेही महत्त्वाचे असते. कृष्णार येथील "कटिया" पटेल आपल्या घराच्या वास्तुपूजेबद्दल सांगतात--

"आज नवीन घराचा उद्घाटन समारंभ केला. त्यासाठी आनाल देवीची पूजा केली. माझा आजोबा-बाप या म्हाताऱ्या पूर्वजांची पूजा केली. लिंगोदेव या ईश्वराची पूजा केली. मग अंडे, हळद, तांदूळ, कोळशाची भुकटी व पीत अर्पण केले. बकऱ्याचा बळी दिला आणि जेवण केले."

मोहाची दारू तयार झाल्यावर ती दारू प्रथम देवाला अर्पण करण्याची प्रथा आहे. भीवसेन किंवा भीमलदेव ह्यांच्या नावाने तीन द्रोण भरून समोर ठेवतात. त्याचा स्वीकार करावा म्हणून देवाची प्रार्थना करतात. नंतर घरच्या पाहुण्यांसकट सर्वांना बोलावून प्रसाद वाटतात.

होळीच्या सणाबद्दल गावप्रमुखाला विचारले असता ते सांगतात "चौकात होळी पेटलेली असते. तिथे मूग व गूळ एकत्र करून आम्ही प्रसाद करतो. हळद, पीठ इ. होळीला अर्पण करतो. त्या "तालोर मुत्ते कु" म्हणजे माऊलीबाईला एक अंडे अर्पण करतो आणि तिच्या नावे आम्ही सर्वजण प्रसाद खातो."

जीवनातील विविध प्रसंग आणि प्रथा परंपरा व देवदेवतांचे स्थान ह्यांचा सुंदर मेळ ह्या ठिकाणी झाला आहे असे वाटते. त्यांच्या पर्यावरणात उपलब्ध असणाऱ्या वस्तूंनाच प्रत्येक कार्यप्रसंगी वापरतात. विविध सणांचा आणि समारंभाचा "नृत्य" हा एक अविभाज्य भाग असतो.

दसऱ्याचा सण हा परंपरागत असून विजयादशमीला एटापल्ली व भामरागड विभागातील (म्हणजे भूतपूर्व अहेरी जमीनदारारीतील) माडिया स्त्री-पुरुष चमूने नाचत गात अहेरीला जमतात व त्यांच्या परंपरागत "राजाचे" म्हणजे अहेरीचे जमीनदार-हल्ली राजे श्री. विश्वेश्वरराव महाराज यांचे त्यांच्या वाड्यावर दर्शन घेतात. त्यांच्या पावलांना स्पर्श करून चांदीचे कलदार जुने रुपये व इतर भेटी वाहतात. महाराजांची वाजत गाजत मिरवणूक निघते व अहेरी-देवलपरी रस्त्यावरील अहेरी गावानजीकच्या एका वृक्षाजवळ दसऱ्याचा सोहळा होतो. नंतर सुमारे एक महिना-माडियांच्या विभागातील विविध पट्ट्यांमधील दसरे त्या त्या पट्टीतील प्रमुख ग्रामांमध्ये होत असतात. अशा एकूण चार पट्ट्या पूर्वापार चालत आलेल्या आहेत. एकूण दसरा, हा राजकीय समाज होता हे दर्शविणारा सण असून दसऱ्यावर अनेक नृत्यगीते रचलेली आहेत. अहेरीचे जमीनदार हे जणू कुलदैवतच मानण्यात येते. दिवाळीचाही सण साजरा करतात पण त्याला दसऱ्याइतके महत्त्व नाही अन् उत्साह देखील कमी असतो.

पिशाच्चविषयक कल्पना

जन्म, मृत्यू, स्वप्न इ. कूट प्रश्न आदिवासींच्या जीवनात "भयावह" अशा प्रकारच्या सदरात मोडतात. भूत, प्रेत, पिशाच्च या गूढ गोष्टींबद्दल त्यांना भीतियुक्त आदर वाटत असतो दुष्ट शक्तीचे रूप घेऊन त्यांचा आपल्याला त्रास होईल या जाणिवेतून त्यांना प्रसन्न ठेवण्यासाठी त्यांची पूजा करणे, आवडत्या वस्तू अर्पण करणे, बळी देणे इ. गोष्टी प्रचारात असाव्यात. भूतबाधा, दुसऱ्याने केलेली जादू, अंगात येणे या प्रकारांबाबतची त्यांची श्रद्धा

फार पक्की आहे.

मृत पूर्वजांची पूजा आणि त्यांचा प्रकोप अगर आशीर्वाद या दोन्ही गोष्टी आदिवासी लोकांच्या धार्मिक जीवनाचा एक भागच म्हणावा लागेल. त्या दृष्टीने विचार करता मृतात्म्यांकडे पाहण्याची आपली दृष्टी व त्यांची दृष्टी ह्यात निश्चित अंतर आहे. त्यामुळे "पिशाच्च" या शब्दाचा आपल्याला अभिप्रेत असलेला आशय त्यांच्या कल्पनेला लावणे अनुचित ठरेल. समाजशास्त्रीय दृष्टया पाहता मृतात्म्याची पूजा व त्यांचा आदर ही त्यांच्या सामाजिक संघटनांची तसेच पोपणाची पायाभूत बाब म्हणावी लागेल. निसर्गपूजेनंतर मृतपूर्वजांची पूजा हाच त्यांच्या कर्मकांडाचा महत्त्वाचा भाग म्हणता येईल. आपण सुद्धा आपल्या कर्मकांडात मृत पूर्वजांना आराध्य दैवताचे स्थान दिलेलेच आहे. उदा. श्रीराम इ.

पेरमा हा या संदर्भात महत्त्वाचा घटक आहे. तो भूतबाधा, देवतांचा प्रकोप आणि अंगरोग या सर्वांचे निदान करू शकतो व त्याप्रमाणे इलाज सुचवितो. देवतेला जागृत करून असंतोषाचे कारण विचारणे इ. गोष्टी करतो; तसेच वनौषधी पण देतो. करणी किंवा खून झालेल्या आत्म्याकडून कोण त्यांच्या मृत्यूस कारणीभूत आहे हे समजावून घेण्याचा विधीही फार वैशिष्टयपूर्ण आहे.

तीन सागाची पाने ठेवतात. त्यावर तांदूळ ठेवतात. त्यातील एक पान नैसर्गिक मृत्यू दर्शविणारे व दुसरे पान भूतबाधेने मृत्यू दर्शविणारे तर तिसरे पान चेटूक, जादूटोणा इ. कारणाने मृत्यू दर्शविणारे असते. कुऱ्हाडीने जमिनीवर तीन वेळा घाव घालून "मृत्यूचे कारण काय?" असा प्रश्न विचारतात. मृत व्यक्तीचे शरीर खांद्यावर घेऊन पानांकडे पाठ करून दोन व्यक्ती उभ्या असतात. त्या पानांकडे खेचल्या जातात. अर्थात कोणता हेतू मनात ठेवून कोणते पान ठेवले आहे ह्याची त्या व्यक्तींना कल्पना नसते. पुन्हा पानांची अदलाबदल करतात. जर पुन्हाही नैसर्गिक मृत्यू दर्शविणाऱ्या पानाजवळ थांबल्यास तेच मृत्यूचे कारण समजून मनातील शंका काढून टाकतात. भूतबाधा, चेटूक अशाप्रकारची कारणे असल्यास काही इच्छा आहे कां? असे विचारतात आणि व्यक्त केलेली इच्छा पूर्ण करतात. आणि संशयित व्यक्तीला शिक्षा होते.

श्राद्ध व अन्त्य संस्कारप्रसंगी करसडीची धून वाजवितात. दोन वर्षापूर्वी आम्ही घेतलेल्या नृत्य-महोत्सवात करसडीची धून वाजवत असतांना तीन माडिया मुलांच्या अंगात "देवाचा" संचार झाला. त्यातील दोघेतर इतके अनावर झाले की, त्यांनी मनुष्याला न करता येण्याजोग्या–फक्त सरपटणारे प्राणीच करू शकतील अशा हालचाली केल्या आणि ती धून थांबल्यानंतरच ते थांबले.

बोडांगे येथील "पेरमा"च्या अंगात आले असता अंगावर काटे आल्याप्रमाणे थरथरत तो काही क्षण स्तब्ध झाला. नंतर त्या पेरम्याच्या अंगात देवीने संचार केला आणि ती देवी बोलू लागली, "मी कुठे आहे? मी धान्यात आहे. पाण्यात आहे. उमलत्या फुलात आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरही आहे. कधी ढगातून, कधी खडकातून तर कधी पर्वतातून, कधी बुडालेल्या जमिनीतून तर कधी दूरवर असलेल्या देवभूमीतून माझा वास असतो. मी तुम्हाला धान्य देते. माती आणि मातीची भांडी, झाडांची पाने आणि पानांचे द्रोण हे सर्व माझ्याच प्रेरणेने तयार झाले आहे. आम्ही संगीत गातो आणि पर्वताच्या शिखरावरून दोराप्रमाणे वाहणाऱ्या ओहोळांमधून तसेच झऱ्यांमधून आम्ही खाली येतो. उंच कडयाकपारीवरून आम्ही खाली उतरतो. कीटकांप्रमाणे उडत आम्ही कुठेही जाऊ शकतो. पृथ्वीवरील चर सृष्टीप्रमाणे व सर्पांप्रमाणे आम्ही वावरू शकतो, सरपटू शकतो. आम्ही अती कठीण पाषाण भेदू शकतो. आणि नदीप्रमाणे प्रवाही होऊ शकतो. नदीच्या वाळूतूनही आम्ही येऊ शकतो. अशाप्रकारे आम्ही पृथ्वीवर अवतरतो...."

अतिमानवी सृष्टीविषयीची आपलीही कल्पना वरील विवेचनावरून दृग्गोचर होत नाही काय? खरोखरच्या अतिमानवी शक्तींचेच हे बोल होत असे म्हटले तरी आपल्या सर्वसाक्षी परमेश्वराच्या कल्पनेशी सुसंगत असे हे विचार होत असे म्हणावे लागेल. आणि पेरमाच्याच मुखातील हे उद्‌गार समजल्यास त्यांच्या बुद्धीची झेप प्रशंसनीय नाही, असे कोण म्हणेल?

वरील विवेचनावरून माडियांच्या सांस्कृतिक समृद्धीचा परिचय आपणांस होईल. त्यांचे कला-जीवन कृत्रिम आणि कोणत्याही साध्याचे साधन नसून त्यांच्या जीवनप्रवाहाचा आणि अज्ञाताकडे झेप घेण्याच्या प्रयत्नाचा एक भाग आहे. त्यांचे जीवन आणि समाजजीवन त्यामध्ये प्रतिबिंबित झालेले दिसते. सभोवतालचा निसर्ग आणि पर्यावरण आणि या दोहोंचा त्यांच्या जीवनावर पडलेला प्रभाव कलेमध्ये आढळतो. तर त्यातील गूढ आणि अनाकलनीय गोष्टींबाबतची भीती आणि आदर देवदेवता आणि पिशाच्चादी शक्तींच्या पूजनात दिसून येतो.

विकास कार्यक्रमामुळे या जीवनात हळूहळू फरक पडतो आहे. तो फरक होत असतांना मात्र त्यांची कलात्मकता आणि सांस्कृतिक जीवन नष्ट होण्याची वा विकृत होण्याची शक्यताही दिसते आहे. त्यांची अभिजात कला आणि समाजोपयोगी श्रद्धा कायम ठेवून केवळ त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक उणिवा दूर होतील व विघातक अंधश्रद्धा संपुष्टात येतील अशाप्रकारे कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. त्यांच्या संस्कृतीतील उत्तम आणि श्रेष्ठ गोष्टी बाह्यजगातील तथाकथित सुधारकांनीही अभ्यासावयास आणि स्वीकारावयास हव्यात एवढेच सुचविता येईल.

△ △

डॉ. सौ. शैलजा देवगांवकर
टेलिफोन एक्स्चेंजजवळ, वरोरा.

गोंड कोलामांचे चार नृत्यप्रकार

गिरीश देशपांडे

जगाच्या इतिहासात जेंव्हा जेंव्हा एखादी प्रगत संस्कृती आपल्या विकास–विस्ताराच्या दृष्टीने वाटचाल करीत असते, त्या त्या वेळी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षरीत्या अप्रगत संस्कृतीवर प्रगत संस्कृतीचा हल्ला होणे संभाव्य असते. संस्कृतीदृष्ट्या सुधारलेली माणसं अविकसित संस्कृतीवर प्रभूत्व मिळवतात, आणि आपल्या संस्कृतीची छाप त्या संस्कृतीवर पाडीत असतात. आर्यांच्या टोळयांनी द्रविडांना आपल्या आधिपत्याखाली आणले, हा जसा उघड इतिहास आहे. तसाच अविकसित संस्कृतीतील काही गोष्टींचा प्रभाव विकसित संस्कृतीवरही पडतो. परस्पर सहवास आणि संबंधांनी कांही गोष्टींची देवाण–घेवाणही होत असते. या दृष्टीने आर्य आणि द्रवीड यांच्यामध्ये देव-देवतांची झालेली सरमिसळ हे उदाहरण म्हणून नोंदता येईल.

कलेच्या क्षेत्रात प्राचीन संस्कृतीतील लोकगीते आणि लोकसंगीत, त्यातील स्वररचना आणि लयबद्धता ही आजच्या नवसंगीताला सहाय्यक किंवा प्रेरक ठरलेली दिसते. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रामध्ये हळूहळू सुधारणा होत जातात. रस्ते आणि दळणवळणाची साधने वाढत जातात आणि त्यांच्या सहाय्याने शहरी संस्कृतीचे आगमन ग्रामीण विभागात होऊ लागते. ग्रामीण विभागातील शांत जीवन ढवळून निघते. शहरी संस्कार स्वीकारले जातात. चांगल्या–वाईटाची सरमिसळ होते. जीवनाच्या दिशा बदलू लागतात. परिणामी, ग्रामीण जीवनांचे खास वैशिष्टय असणाऱ्या काही चांगल्या गोष्टीही लयाला जातात.

सामान्यत: आदिवासी समाज किंवा वन्य जाती ह्या शहरी आणि ग्रामीण विभागापासून अत्यंत दूर डोंगर, दरी, कपारीतून वस्ती करून असतात. अप्रगत संस्कृती आणि अज्ञान यामुळे त्यांच्या गरजाही कमी असतात. अल्पसंतुष्टता आणि महत्वाकांक्षेचा अभाव यामुळे दारिद्रयातही आनंदी राहण्याची क्षमता त्यांना प्राप्त झालेली असते. जीवनातील दु:ख विसरून सतत आनंदोत्सव साजरा करण्याची आदिवासींची दोन साधने म्हणजे शिकार आणि नृत्य ही होत.

किनवट तालुक्यातील आदिवासींपैकी गोंड आणि कोलाम ह्या आदिवासी जमाती आपला आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी विविध प्रसंगी ढेमसा, दंडार, घुसडी आणि घोरपडी यासारखी नृत्ये करीत असतात.

ढेमसा

ढेमसा हा नृत्यप्रकार आदिवासीतील स्त्री–पुरुष, आबाल वृद्ध सारे मिळूनच करीत असतात. सामान्यत: कुठल्याही आनंदाच्या प्रसंगी किंवा उत्सवाच्या प्रसंगी ढेमसा नाच नाचला जातो. स्त्री–पुरुष गोल कडे करून ढोलाच्या तालावर व सूरनईच्या स्वरसंगतीने हे नृत्य करीत असतात. एखादी मोठी शिकार करून आल्यावर आनंद साजरा करण्यासाठी शिकारीनंतर हे नृत्य होत असते. या नृत्याच्या वेळी एक प्रचंड ढोल एक माणूस एकीकडून जाड लाकडाच्या टिपऱ्यांनी तालबद्धपणे वाजवतो. हा ढोल वाजविणारा ढोल्या. याच ढोलावर, ढोलाच्या दुसऱ्या बाजूनं बारीक काड्या घेऊन वाजविणारा चणंग्या : ढोल्या आणि

चर्णग्या असे दोघे मिळून हा ढोल वाजवीत असतात. यांच्या जोडीला थोटी लोक सनई किंवा सुरनई वाजवितात. केवळ स्वर धरणारी पुंगी वाजविणाऱ्याला "पोंगळ्यावाल्यान" आणि सनई वाजविणाऱ्याला "सुरनईवाल्यान्" असे संबोधतात. ढेमसा नृत्य "ढेमसाईन" आणि "घेराईन्" अशा दोन पद्धतीने नाचले जाते. लग्नप्रसंगी वधू किंवा वराच्या दारासमोरील मंडपात मध्यभागी एक मेढ रोवलेली असते. या मेढेवर मंडपाच्या वाशाबरोबर एक जू ठेवलेला असतो : तो जू आणि ती मेढी यांना दोऱ्यानी सुतविले जाते आणि त्या विशिष्ट मेढीच्या भोवताली घेरा करून आबालवृद्ध, स्त्री-पुरुष ढेमसा नृत्य करीत असतात.

धार्मिक उत्सव म्हणजे "भीमालपेन" किंवा "पेरसापेन" हे देव वसवितांना चैत्र आणि पौष महिन्याच्या पौर्णिमेच्या दरम्यान हा ढेमसा नाच केलेला जातो. ढेमसा नृत्यामध्ये भाग घेणाऱ्या कलावंतांच्या संख्येला बंधन असत नाही. कोणीही या नृत्यांत सहभागी होऊ शकतात. सामान्यतः, आदिवासी नृत्याच्या वेळी असणारा "घुसडी" ढेमसा नृत्यासोबत नसतो. हे नृत्य करीत असतांना पायात घुंगरू (घागरान्) बांधले जातात. काही मंडळी या वेळी विशेष वेशभूषा आणि रंगभूषा करतात. डोक्याला मोरपीस, फुलं किंवा पानं खोचलेली असतात. जिजमरा किंवा अशोकाच्या झाडाच्या सालीची वनविलेली वस्त्र कमरेला गुंडाळली असतात. आणि हातामध्ये विविधरंगी रुमाल किंवा पानाफुलांनी भरलेल्या डहाळ्या घेऊन ते नाचत असतात. गेरू चुना किंवा राख यांचे पट्टे अंगावर ओढून घेतात किंवा एखाद्या बारीक साखळीने, ती रंगात भिजवून आडवे उभ्या पट्ट्याचे ठसे अंगावर उमटवितात. असे हे ढेमसा नृत्य सुरू असताना दरम्यान थोडी विश्रांती मिळावी यासाठी किंवा ढेमसा नृत्य संपल्यावर मनोरंजनासाठी त्यांच्या अंधश्रद्धेप्रमाणे किंवा वन्यप्राण्याच्या अनुषंगाने विविध स्वरूपाच्या नकलाही केल्या जातात.

जीवनातील दुःख, दारिद्र्य विसरून आनंदोत्सव साजरा करण्यासाठी आदिवासी मंडळी करीत असलेला नृत्यप्रकार म्हणजे हे ढेमसा नृत्य होय.

दंडार

आदिवासींमध्ये अधिक लोकप्रिय असणारा नृत्य प्रकार म्हणजे दंडार किंवा दंडारन हा होय. हे दंडार नृत्य सामान्यतः नेहमी केले जात नाही. दंडार नृत्याची प्रक्रिया ही प्रदीर्घ स्वरूपाची असते. या दंडार नृत्याचा प्रारंभ आखाडी पासून आषाढी पौर्णिमा म्हणजे जून-ऑगस्टच्या दरम्यान होत असतो. पौर्णिमेच्या प्रारंभी गावातील महाजन किंवा मानकरी पाटील यांच्या घरी या दंडार नृत्याचे प्रथम उद्‌घाटन करावे लागते आणि तेथून दिवाळीपर्यंत ही दंडार सुरू असते. या दंडाराच्या उद्‌घाटन प्रसंगी महाजनाच्या किंवा पाटलाच्या अंगणात "कोडालाची" प्रथम पूजा करतात. हा "कोडाल" म्हणजे सागवान लाकडापासून बनविलेला "भिमालपेन" देवाचा मुखवटा असतो. या मुखवट्याची पूजा गुप्तपणे केली जाते. ही पूजा करीत असतांना पुजारी आणि मुखवट्याच्या भोवती गोण्याचे पडदे धरले जातात आणि अंथरलेल्या घोंगडीवर बसून कोडालचा पुजारी ही पूजा करतो. त्यानंतर दंडाराला प्रारंभ होतो. या दंडार नृत्याचा पुढारी आणि जिम्मेदार पुरुष हा घुसाडी असतो. घुसाड्याशिवाय दंडार होऊ शकत नाही. घुसाड्यासंबंधीचे अधिक विवेचन घुसाडी नृत्य प्रकरणाच्या वेळी येईलच. दंडार हा देखील ढेमसा सारखाच नृत्यप्रकार ! गोल फेरा धरून हे नृत्य होते. साथीला वाद्य ढोल, डफ, परा, तुरबुडी, झांज, बोंडका, बासरी आणि सुरनई इ. वाद्ये असतात. तुरबुडी हे ताश्यासारखे वाद्य छोटयाशा लोखंडी टोपल्यावर बकरीचे कातडे लावून बारीक काड्यांनी वाजविले जाते. यांच्या सोबत "परा" म्हणजे ढोलकी असते. या ढोलक्याचे लाकूड पेट्राच्या झाडाचे घेतात. चोंडका किंवा तुणतुणे या वाद्यासोबत असते. वीस ते तीस पुरुषांचा संच घेरा करून हातात टिपऱ्या घेऊन ढोल, तुरबुडी, झांज, बोंडका, आणि सनई याच्या तालावर नाचत असतो.

हे दंडार नृत्य आखाडी पौर्णिमेपासून सुरू होऊन दिवाळी संपेपर्यंत चालू असते. या संघाचा पुढारी "कोडालधारक घुसाडी" हा पूर्वी ठरल्याप्रमाणे दंडाराचा संच घेऊन त्या त्या गावातील

लोकांचे नातेवाईक असणाऱ्या इतर गावातील वस्त्यांवर जात असतो. दंडार एका गांवाहून दुसऱ्या गावाला जात असतांना सर्वांच्या पुढे हा घुसाडी असतो. गावाहून परत येत असताना हा संपूर्ण संचाच्या मागून चालत येतो. दंडार नृत्याचा घेरा सुरू असताना मधल्या भागात स्त्रियांचा एक छोटासा घेरा वर्तुळ करून नाचत असतो. या दंडाराच्या घेऱ्याच्या बाहेरच्या बाजूला घुसाडी गोल फिरत नाचत असतो. साऱ्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी या घुसाड्यावर असते.

दंडार सुरू होण्याच्या प्रारंभी एका मुलाला लुगडं नेसविण्यात येते. त्याला "गोदूल रिकड्याल" म्हणतात. दिवाळीच्या आधी भोगी केली जाते. एका गावाहून दंडार दुसऱ्या गावी नेला जातो. त्या गावचे लोक दंडाराचा मानपान करतात. पाय धुतात. एका विशिष्ट पद्धतीने राम राम करतात. त्याचा सत्कार होतो. मुक्काम होतो. दंडार नृत्य नाचल्या जाते. तेथून हा दंडार दुसरीकडे वळतो. भोगीपासून दिवाळीपर्यंत त्या "गोदूल रिकड्याला" लुगडं नेसून राहावं लागतं ते दंडाराचं विसर्जन होईपर्यंत.

त्या दंडाराच्या मध्येच एक "कोलावेहे" असतो या कोलावेहेच्या प्रमाणेच इतर लोक नाचत असतात. विशिष्ट स्वरांच्या सहाय्याने दंडार नृत्यात खेळल्या जाणाऱ्या टिपऱ्यांचे हात बदलण्याचे इशारे तो देत असतो. या वेळी ढोलावर धित् गन्क धा गिन्क धा असा केरवा सादृश्य बोल, चारमात्रांचा, कमी अधिक लयीत वाजविला जातो. आणि त्या तालावर दंडार नृत्य होते.

घुसाडी

वास्तविक घुसाडी हा नृत्यप्रकार म्हणावा की नाही याबद्दल शंकाच आहे. घुसाडी हा शब्द गोसावी – गोसाडी आणि घुसाडी असा आला असावा किंवा घुसाडी हा पुजारी असतो त्याच्या अंगात देव घुसतो म्हणून ज्याच्या अंगात देव घुसतो तो घुसाडी असा हा शब्द आला असावा, आदिवासींच्या दंडाराचा हा नेता. याच्या डोक्यावर मोरपिसाचा टोप, तोंडावर कोडचालचा मुखवटा संपूर्ण अंगाला राख फासलेली, हातामध्ये कमंडलू त्यात तीर्थ, काखेत झोळी, झोळीत लिंबू, अंडे, उद, कुंकू, गुलाल आणि भस्म असते. एका हातात दंडा किंवा सेकाल असते आणि एका हातात कडासन असते. गळयात रुद्राक्षाच्या माळा, पायात घुंगरू, कमरेला व्याघ्रांबर असते. "पेरसापेन" ही देवता म्हणजे महादेवाचं प्रतिक. म्हणून महादेवाचं व्याघ्रासन किंवा वाघाचे चामडे यांच्या कमरेभोवती गुंडाळलेले असते.

दंडाराच्या प्रारंभी यांना साधना करावी लागते. ही साधना म्हणजे गावाच्या एका कोपऱ्यात जाऊन देवतेची पूजा करून चिमणीचा बळी देणे. ही चिमणी सर्व घुसाड्यांना प्रसाद म्हणून खावी लागते. या साधनेला "गाव चिमणीची पूजा" किंवा "बलीपूजा" असं म्हणतात. आखाडीच्या दिवशी पूजा करून ही गाव चिमणीची बलीपूजा केली जाते. त्यावेळेपासून यांनी परिधान केलेला वेष दंडार विसर्जित करेपर्यंत उतरविता येत नाही.

हा घुसाडी वेष परिधान करणाऱ्या घुसाड्यावर आपल्या संपूर्ण दंडाराच्या संरक्षणाची जबाबदारी असते. हा पुजारी असल्यामूळे याच्या जवळ असणाऱ्या वस्तूच्या साह्याने व मंत्र तंत्राच्या साह्याने दंडारातील लोकांची भूतबाधा, पिशाच्च आणि नजर लागणे आदि प्रकारापासून बचाव करण्यासाठी संरक्षक भूमिका घेऊन दंडाराच्या वर्तुळाभोवती फिरत हा नाचत असतो.

झोळीत मंतरलेली राख, लिंबू, अंडे, गुलाल, उद वगैरे साहित्य त्यासाठीच असते, हातात सोटा किंवा सेकाल शत्रूपासून संरक्षण करण्यासाठी असतो. भूतबाधा पळविण्यासाठी असलेली झोळीतील राख किंवा भस्म किंवा त्याच्या अंगाला फासलेली राख ही मुख्यत्वे होळीच्या दिवशी होळीतून मंत्रून घेतलेली असते. ही मंत्रविद्या त्यांना अमावस्या किंवा पौर्णिमा किंवा ग्रहणाच्या दिवशी रात्री नदी नाल्याच्या पाण्यांत संपूर्ण नग्न उभे राहून गुरूकडून शिकून घ्यावी लागते.

दंडार सुरू झाल्यापासून दंडाराचे विसर्जन होईपर्यंत त्याच वेषात राहतांना हे घुसाडी स्नान करीत नाहीत. तोंड देखील धूत नाहीत. घरी जात नाहीत. या काळात ते कुणाच्याही घरी जाऊन वाटेल तेवढे जेवू शकतात. त्यांना मनाई केली जात नाही. असे म्हणतात की या काळात तो

एकाच दिवशी अनेकांच्या घरी भरपूर जेवण मेत असतो. ह्या काळातील त्याच्या पचनशक्तीचा विषय हा आदिवासींच्या आश्चर्य व अंधश्रद्धेचा विषय असतो.

संपूर्ण दंडार नृत्य संपल्यानंतर केवळ मनोरंजना- साठी म्हणून मग इतर आदिवासी या घुसाड्यांना सर्वात शेवटी नृत्य करायला लावतात. किंवा देवाचा संचार अंगात झाल्यावर ह्यांचे नृत्य शेवटी सुरू होते. शुंगी आणि डफड्याच्या तालावर त्यांचे होणारे हे नृत्य म्हणजेच घुसाडी नृत्य होय. जणू अंगात देव संचारल्याप्रमाणे हे चार पाच घुसाडी मिळून नाचत असतात. ह्या घुसाडी नृत्यानंतर मात्र कोणाचेही नृत्य होत नाही आदिवासी नृत्य मैफीलतील 'भैरवी' म्हणूनच ह्या घुसाडी नृत्याला संबोधता येईल.

ह्या घुसाड्याच्या सोबत जो दंडार गावोगावी जात असतो त्याचा उद्देश सोयऱ्या धायऱ्यांची भेट घेणे आणि नवे सोयरपण जुळविण्यासाठी स्थळ हेरून ठेवणे हा असतो. ह्यावेळी प्रत्यक्ष सोयरीकी मात्र होत नसतात. शेवटी भेटभलाई होते. डावी उजवीकडे झुकून मानसन्मान केला जातो व दंडार व घुसाडी नृत्य संपते.

घोरपडी

दंडार नाचल्यानंतर मध्ये विश्रांतीच्या वेळी जे अनेक मनोरंजनाचे कार्यक्रम होतात, त्यापैकी घोरपडी हे एक नृत्य होय. विविध प्राण्यांच्या नकला करण्याची जी प्रवृत्ती आदिवासींमध्ये आहे त्यातूनच या घोरपडी नृत्याचा उदय झाला असावा. घोरपड हे आदिवासींचे एक आवडते खाद्य ! ह्या घोरपडीची नक्कल करण्यातूनच तिच्या चालण्या व पळण्याच्या अभिनयातून घोरपडी नृत्याचा उदय झाला असावा.

एक किंवा दोन आदिवासी जमिनीवर संपूर्ण आडवे पडून आपल्या हाताचे तळवे जमिनीवर टेकवून त्यावर, कोपरावर संपूर्ण शरीराचा तोल सांभाळून, मान उंचावून व पाय ताठ ठेवून घोर- पडीच्या पळण्याप्रमाणे एका लयीत नृत्य करतात. योगासनांमध्ये ज्याप्रमाणे मयूरासन करताना संपूर्ण श्वास रोखावा लागतो, तसे संपूर्ण श्वास रोखून व शरीराचा तोल हातावर सांभाळून करावे लागणारे हे नृत्य अत्यंत अवघड प्रकाराचे आहे.

आदिवासी समाजातील ह्या सर्व नृत्य प्रकाराचे एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचे सर्व नृत्यप्रकार जमिनीवरून पाऊल फारसे न उचलता केवळ पंजाच्या बळावर किंवा काही वेळा टाचांच्या बळावर सुरू असते. पायाच्या पोटऱ्यांच्या स्नायूंच्या हालचालीवर व नियंत्रणावरच ह्या नृत्याचा भर असतो. काही वेळा जमिनीवरून उचलले जाणारे पाऊल फारच थोड्या प्रमाणात वर जाते. स्नायूचे संतुलन आणि हालचाल याला ह्यांच्या नृत्य प्रका- रात अधिक महत्व असते. त्यामुळेच आदिवासींच्या पायाच्या पेंढऱ्याचे स्नायू बळकट व कमावल्या- सारखे दिसतात.

ह्या विविध नृत्याच्या वेळी वाजविली जाणारी वाद्ये म्हणजे ढोल. हा गोंड व कोलामांमध्ये समान असतो. गोंडाच्या नृत्यात सुरनई तर कोलामांच्या नृत्यात बांबुपासून बनवलेली बासरी असते. ह्या शिवाय परा म्हणजे ढोलक हे फेटराच्या लाकडा- पासून बनविलेले व शेळीच्या कापड्याने मढलेले असते चोंडका किंवा तुणतुण्याचे लाकूड कुरशी झाडाचे असते. याचा दांडा वेळूचा असतो.

गोंड कोलामांचे वैशिष्ट्य असलेल्या थोटी ह्या- नृत्यप्रसंगी खास वाद्य म्हणजे किंगरी हे होय. ही किंगरी म्हणजे आजच्या सारंगी किंवा व्हायो- लिनचा पूर्वावतार असावी. ही किंगरी वाजविण्या- साठी जो 'वो' असतो त्याला खुजा असे म्हणतात. ह्या खुजावर घुंगरू गुंफलेले असतात. आदिवासींचे सोनार समजले जाणारे ओझी लोक त्याला पितळेची मूठ बसवितात. घोड्याचे केस तारेसारखे वापरतात. खास पद्धतीने लाकूड वाकवून हा खुजा बनविलेला असतो. किंगरीवर घासून खुजाने स्वर उमटविले जातात. ह्याशिवाय यांच्यांजवळ डमरू- सारखे वाद्य असते. त्याला डहाकी किंवा चुडबुडके म्हणतात. किंगरीचे वादन फक्त, कमी प्रमाणात असणाचे सातदेवे थोटी लोकच करतात, असे दिसते.

असा हा आदिवासींच्या जीवनातील आनं- दाचा एक अविभाज्य भाग म्हणजे त्यांचे हे नृत्य प्रकार होत. काही ठिकाणी कोलामांच्या नृत्य- प्रकारातून त्यांच्या वस्तीचा इतिहास गीतातून

गायिला जातो. त्याला वेत्ता असे म्हणतात. पण हा वेत्ता खऱ्या अर्थाने इतिहास नसतोच. आज दळण-वळणाच्या साधनांनी शहरी संस्कृती ग्रामीणविभाग व त्यातूनही आतपर्यंत पोहचली आहे. त्याचा परिणाम अदिवासींच्या संस्कृतीवरही होत आहे त्याचा नृत्यावर व गीतावरही परिणाम होत आहे. पूर्वी-सारखा वेळ मिळत नाही. आज बिनचोळीची स्त्री ह्या नृत्यात सहसा सहभागी होत नाही. शहरी संस्कृतीतील लज्जा येथेही संचारली आहे. त्यामुळे ह्या साऱ्या गोष्टींचे स्वरूप हळूहळू बदलून लयासच जाते की काय शंका येते. कुठे तरी ह्या नृत्यसंस्कृतीचा वारसा इतिहास म्हणून जपून ठेवणे आवश्यक आहे.

△ △

प्रा. गि. शं. देशपांडे
मराठी विभाग प्रमुख
बळाराम पाटील महाविद्यालय
किनवट जि. नांदेड

विकास की उध्वस्त करण्याचे प्रयत्न ?

जगदीश गोडबोले

आदिवासींमध्ये काम करायला लागल्यानंतर एक मजेशीर गोष्ट लक्षात आली की, आदिवासी माणसांना बाहेरच्या जगाबद्दल जेवढे अज्ञान आहे तेवढेच किंबहुना त्याही पेक्षा जास्त अज्ञान बाहेरच्या जगाला आदिवासींविषयी आहे ! एकतर बहुतांश लोकांना आदिवासी दुनियेच्या अस्तित्वाची मूळातच जाणीव नसते. थोडी–फार जाणीव असलेल्यांच्या फार भोळ्या–भाबड्या–रोमँटिक वा भयंकर कल्पना असतात. अगदी मोरपीस खोवून, वल्कले लेवून हिंडणाऱ्या स्वच्छंदी वनपुत्रा-पासून ते नरमांस भक्षण करणाऱ्या क्रूरकर्मापर्यंत. आदिवासींबद्दल असेच अनेकांचे अनेक समज–गैरसमज आहेत.

आपल्या पौराणिक वाङ्मयातही आदि-वासींचे " कावळ्याहून काळे ", " धरतीचे पापी प्राणी" असे उपहासात्मक उल्लेख आढळतात. आजही अनेक जण त्यांचा "जंगली" म्हणून उल्लेख करतात. त्यामध्ये शहरात राहणारा "शहरी" तसा जंगलात रहाणारा "जंगली" असा सीधासाधा भाव नसतो. तर काहीतरी हीनदीन अर्थ अभिप्रेत असतो. पण आदिवासीही आपल्या चार–चौघांसारखा माणूस आहे, आपल्यापेक्षा खूप वेगळी अशी त्याची जीवन–पद्धती, रीती–रिवाज असले तरी त्यामुळे त्याच्या "माणूस"पणाला कुठेही बाधा येत नाही, ही गोष्ट अनेकांच्या लक्षातच येत नाही. आणि गंमतीची गोष्ट म्हणजे जगभरच्या आदिवासी जमातींच्या नावाचा मूळ अर्थ " जो प्राणी नाही तो–म्हणजे माणूस" असा होतो !

आदिवासी की वनवासी ?

आपल्याकडे आदिवासींना "आदि"वासी म्हणा-यचे की " वन "वासी यापासूनच मतभेदाला सुरुवात होते. त्याचे राजकीय–धार्मिक रंग वा परिणाम सोडले तरी निखळ शास्त्रीय दृष्टया असे मतभेद प्रामाणिक असू शकतात. आर्यांच्याही अगोदर आदिवासी ह्या देशाचे रहिवासी होते ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. पण श्री. हेमेन डार्फ सारख्या मानव–शास्त्राच्या (Anthropology) ––––– जाणकार अभ्यासकाच्या मते ज्या काळात आर्य भारतात आले त्याच सुमारास द्राविड लोक पश्चिम किनाऱ्यावर ख्रि. पू. २००० ते १००० च्या दरम्यान आले असावे. या आर्य व द्राविड लोकांनी अनुक्रमे वायव्य व दक्षिण प्रदेशातून हुसकलेले लोक मध्य क्षेत्रातील डोंगरात वा जंग-लात गेले तेच हे "आदि"वासी असावेत. (आजही गोंड–भिल्ल–संथाल–उरॉव या प्रमुख आदिवासी जमातींची वस्ती याच गोंडवन–छोटा नागपूर भागात आहे.) जोसेफ हेडन सारख्या विद्वानाच्या मतेही काही आदिवासी जमाती आर्य–द्रविड पूर्व काळातील या भूमीच्या रहिवासी होत्या. पण डॉ. घुर्यासारख्या काही विद्वानांच्या मते काही आदिवासी जमाती आर्यानंतर भारतात आलेल्या आहेत आणि सरसकट सर्वांना " आदि "वासी म्हणणे चूक आहे.

"वनवासी" या शब्द–प्रयोगामुळेही चित्र स्पष्ट होत नाही. यात केवळ "वनात वास करणारे" असा अर्थ अभिप्रेत नाही (आणि असलाच तर आज किती आदिवासींच्या नशिबात वन शिल्लक आहे हा संशोधनाचा विषय ठरेल !) "वनवासी" शब्दप्रयोगात मूळ वसतीस्थान वनात असलेले, वनात रहाणारे, वनात ढकलले गेलेले किंवा " बाहेर" येण्यास तयार नसलेले असे अनेक भाव

अनुक्रमणिका

दडलेले आहेत. पण यातही गफलत आहे. "आदिवासींचा प्रश्न हा संस्कृतीने कोंडून गुलाम केलेल्या माणसांचा प्रश्न नव्हे, तर तो पशुपालन, शिकार आणि भटकेपणा या अवस्थेतच वावरलेल्या समूहांचा प्रश्न आहे" हे प्रा. नरहर कुरुंदकरांचे विधान प्रमाण मानले (सहकारी जगत्, आदिवासी विशेषांक, जुलै–ऑगस्ट १९७६) तर त्यांनीच पुढे लिहिल्याप्रमाणे "काही आदिवासी जमाती तर अतिशय समृद्ध भूतकाळ असणाऱ्या, नागर राज्ये रावविणाऱ्या होत्या. उदा. "गोंड". याचा अर्थ कसा लावायचा? म्हणजे आपणहून "नागरी" जीवन न स्वीकारलेले ते वनवासी की विजेत्यांच्या तथाकथित उच्च–संस्कृतीने व सामर्थ्याने दूर जंगलात लोटून दिल्यामुळे "वनवासी" झाले ते वनवासी ?

यासंबंधात विचार करताना आणखी एक प्रश्न मनात उद्भवतो. तो म्हणजे आदिवासी व हरिजन यांच्या समस्यांमध्ये काही फरक आहे का आणि असल्यास कोणता ? अज्ञान–दारिद्र्य दोन्हीकडे सारखेच आहे, त्यामुळे वरवर विचार करता त्यांचे प्रश्न समान वाटतात व या दोन्हीही जन-समुदायांचे प्रश्न हे खऱ्या अर्थाने संपूर्ण भारतीय समाज व्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन करण्याचे प्रश्न आहेत. तरीपण जरा खोलवर विचार केल्यावर जाणवते की, हरिजनांकडे बघण्याच्या समाजाच्या दृष्टिकोनात मूलभूत फरक आहे. आदिवासींकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन अज्ञानयुक्त कुतुहलाचा किंवाप्रसंगी भीतीयुक्त हेटाळणीचा असला तरी हरिजनांप्रमाणे सामाजिक कलंक त्यांच्या माथी आला नाही. गावकुसाबाहेरचे जिणे नशिबी आले नाही. त्यामुळे हरिजनांच्या समस्या जास्त गुंतागुंतीच्या आहेत.

या विषयाच्या अथवा आदिवासी की वनवासी या वादाच्या आणखी खोलात शिरत नाही कारण प्रा. कुरुंदकरांनीच लिहिल्याप्रमाणे, "आपण वंश आणि रक्त–इतिहास यावर आधारलेला राष्ट्रवाद प्रमाण मानीत नाही. तर नवा प्रादेशिक–भौगोलिक राष्ट्रवाद निर्माण करीत आहोत." तरी पण "एक समूह" म्हणून आदिवासींबद्दल विचार करताना, त्यांच्यामध्ये काम करताना माझ्या-सारख्या कार्यकर्त्याला या प्रश्नांना सामोरे जावेच लागते. आपल्या अस्तित्वाचा–अस्मितेचा शोध घेणाऱ्या जागृत आदिवासी तरुणांना याचा अर्थ समजून घ्यावासा वाटतो. आजवर समाजधारेशी विशेष संपर्क आला नाही. पण आता तंत्र–विज्ञानाने झपाटून बदलणाऱ्या या विसाव्या शतकात तो अपरिहार्यपणे आला तर आपले स्थान "उपरे" च राहील काय अशी साधार भीती त्यांच्या मनात आहे!

नागरी लोकांशी संपर्क

"एक समूह" म्हणून आदिवासींचा अथवा त्यांच्या समस्यांचा जेव्हा आपण विचार करतो तेव्हा एक गोष्ट जाणीवपूर्वक लक्षात ठेवली पाहिजे. जमाती जमाती अथवा एकाच जमातीमधील दोन उपजमातीमध्ये प्रचंड फरक असणाऱ्या बहु-रंगी–बहुढंगी रानफुलांच्या ताटव्याचा आपण विचार करीत आहोत. भारताच्या एकूण लोकसंख्ये-पैकी ७ टक्के नागरिक आदिवासी आहेत व सर-कारी यादीनुसार ४२५ आदिवासी जमाती आहेत. ही आकडेवारी आपल्याला ईशान्य पूर्वेतील पुढारलेले आदिवासी व बाकी आदिवासी यामधील काहीच फरक सांगणार नाही. किंवा एकाच गोंड जमाती-मधील बडा माडिया आणि मुरिया या उप–जमातींचे रंग उलगडून दाखविणार नाही. या जमातींच्या मिटलेल्या किंवा टिकलेल्या रंगाचे इंगित त्यांच्या बाकी जन–प्रवाहाशी आलेल्या किंवा न आलेल्या संपर्काशी आहे आणि सेमिंग्टनने आपल्या अहवालात मार्मिकपणे नमूद केल्याप्रमाणे, "आदिवासी वा पहाडी जमातीच्या प्रश्नांचे मूळ त्यांच्या मुख्य समाज–प्रवाहाच्या दूरत्वामुळे आले नसून, त्यांच्या नागरी लोकांशी आलेल्या संप-र्कात आहे." (Report on the aboriginal and hill tribes by Mr. Symington, Govt. of Bombay 1939) आपल्या प्रचलित कल्पनांशी कितीही धक्कादायक ही गोष्ट असली तरी फार महत्त्वाची आहे. म्हणूनच समजून घेतली पाहिजे.

आदिवासींशी पहिला संपर्क स्थापण्याचा प्रयत्न क्लिव्हलँडने बंगालच्या राजमहाल टेकड्यांमधील पहाडिया किंवा मेलर्स लोकांशी केला व त्यानंतर

आपले साम्राज्य पक्के रोवण्यासाठी व गुप्तेदेशीय साधनसंपत्तीचा उपभोग घेण्यासाठी ब्रिटिशांनी आदिवासींचे काहीस बंदिस्त जग आवश्यक तिथे, पण परिणामकारकपणे भेदले. ब्रिटिशांच्या या हस्तक्षेपाविरुद्ध पहाडिया लोकांनी व पुढे संथाल, उरांव ह्या लोकांनी वेळोवेळी उठाव केले पण धोरणी ब्रिटिशांनी साम–दाम–दंड–भेदावा वापर करून हा प्रतिकार कावूत ठेवला.

इंग्रजांच्या संपर्कामुळे कोंक जमातीसारख्या काही जमातींमधील नरबळी वगैरे प्रथा बंद झाल्या वा अनेक गोऱ्या धर्मोपदेशकांनी शिक्षण-आरोग्याचे भूतदयावादी काम आदिवासींमध्ये केले तरी डॉ. हटन...... सारख्याने पण नमूद केले आहे की, " ब्रिटिश व त्यांनी आखलेली अनाकलनीय वन–विषयक धोरणे व इतर कायदेकानून यांनी आदिवासींचे जग पार उध्वस्त झाले." आदिवासी आपल्या नैसर्गिक अन्न–वस्त्र–निवाऱ्याला मोताद झाला. ब्रिटिशांच्या बरोबरीने सावकार–दुकानदार–अंमलदारांचा जो एक शोषक वर्ग आदिवासी अंतर्भागात शिरला त्याने आदिवासी जीवनाची सर्वार्थाने दैना केली. एका बाजूला " जंगलाचा राजा " असणाऱ्या आदिवासीचे जंगल सरकारने हळू–हळू आपल्या ताब्यात घेतले, तर दुसऱ्या बाजूला या शोषक वर्गाने त्याच्याच मालकीच्या जमिनीवरून त्याला परागंदा केले वा गुलाम बनविले आपल्या " संस्कृतीच्या " संपर्कात आल्यावर त्याचे आर्थिक शोषण झालेच, पण अशाप्रकारे एखादी बलवान " संस्कृती " दुसऱ्या स्वच्छंदी पण कमजोर संस्कृतीच्या संपर्कात आल्यावर इतरत्र जे घडते, ते आदिवासींच्या बाबतही घडले. बलवान संस्कृतीने आपली मूल्ये, आपली व्यवस्था आदिवासींवर लादायला सुरुवात केली आणि या मानसिक–सांस्कृतिक धक्क्यातून अजूनही आदिवासी जग सावरले गेलेले नाही. किंबहुना आजच्या जमान्यातील संपर्कांबरोबर स्वत:बद्दलची कमीपणाची भावना वाढीस लागली आहे. व्हेरियर एल्विनने त्याचे loss of nerve म्हणजे " गर्भगळित अवस्था " असे वर्णन केले आहे. काही उदाहरणांवरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. आदिवासी समाजाच्या देव–धर्म विषयक, रीती–रिवाजाविषयी काही विशिष्ट कल्पना आहेत. हिंदु धर्म व आदिवासींच्या धर्म विषयक कल्पना यांचा परस्पर संबंध काय, बरा–वाईट परिणाम काय झाला हा वादाचा विषय आहे. पण हिंदु धर्माच्या प्रभावाखाली आदिवासी रीती–रिवाजांचे झपाट्याने " ब्राम्हणीकरण " होऊ लागले. पर्यायाने हिंदु समाजातील जाती–व्यवस्थेची काळी सावली आदिवासी समाज–जीवनावर पडू लागली ही वस्तुस्थिती आहे. इतकेच नाही तर लग्न–संस्था आणि स्त्री–पुरुष संबंध, मद्यपान यासारख्या गोष्टींमध्येही आदिवासी समाजात, विशेषत: त्यामधील तरुण शिक्षित वर्गाला एक प्रकारच्या न्यूनगंडाने ग्रासले आहे.

वेगळ्या कल्पना

आदिवासी समाजाच्या स्त्री–पुरुष संबंधाविषयी काही वेगळ्या कल्पना आहेत. ते स्वच्छंदी आहेत. पण स्वैर नाहीत. उदा. अनेक आदिवासी जमातींमध्ये " युवागृहांची " (Youth Clubs) पद्धत आहे. बस्तरमधील मुरिया जमातीत ती " घोटुल " म्हणून ओळखली जातात. गावातील अविवाहित तरुण–तरुणी या " घोटुल "मध्ये रात्री एकत्र येतात. खेळतात. गाणी गातात. एकत्र झोपतातही. प्रदीर्घ परस्पर परिचयातून एकमेकांचे जोडीदार निवडतात. आदिवासी समाजाची याला संपूर्ण सामाजिक मान्यता (Social sanction) आहे. पण " कांदा–पोहे–चहा " समारंभातून साता जन्माचा जोडीदार निवडण्याच्या आपल्या चक्रातून असा आदिवासी रिवाज व्यभिचारी ठरला आणि या विचाराचा शिक्षित आदिवासी तरुणांवरही परिणाम होत आहे. बस्तरमधल्या अशा काही तरुणांनी " घोटुल " चा " व्यभिचारी " रिवाज बंद करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. वास्तविक अनेक मानव–शास्त्रज्ञांनी......... (Anthropologist) जगभरच्या आदिवासी समाजाच्या अशा रीतीरिवाजांचा अभ्यास करून त्यांच्या निकोपपणाची ग्वाही दिली आहे. व्हेरियर एल्विनने तर मुरिया जमातीच्या आनंदी–निरोगी समाज प्रवृत्तीमध्ये " घोटुल "ने बजावलेली महत्त्वाची कामगिरी स्पष्टपणे नमूद केली आहे.

मद्यपानालाही आदिवासी जीवनात काही विशिष्ट स्थान आहे. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत नाना-

विध रीती–रिवाजात, सणासमारंभात मद्यपान करण्याची प्रथा आहे. सवंध कुटुंबाने एकत्र बसून मद्यपान करण्याचा रिवाज आहे. मद्यपानाला अशी सामाजिक मान्यता व स्वीकार लाभलेल्या आदिवासी अंतर्भागात दारू पिऊन लास झालेले वा तमाशा करणारे लोक मला तरी अगदी क्वचितच आढळले आहेत. जे आढळले ते मुख्यत्वे करून आपल्या संपर्कात आलेल्या सीमारेषेवरील भागातले. विशेषत: जिथे मोहाची स्थानिक दारू बंद पडून वा वंद पाडली जाऊन मोसंबी–नारंगी रॉकेटचा जमाना चालू झाला तेथील ! तथापि मद्यपानाविषयी आपले विशिष्ट ग्रह–पूर्वग्रह आदिवासी समाजावर पडले जाऊन त्यांच्यामध्ये अपराधीपणाची भावना वाढीस लागली आहे. आपल्यापेक्षा जे वेगळे (आणि सामर्थ्याने कमजोर) ते हीन–दीन ही आपली भावना आदिवासी समाजही हळूहळू स्वीकारत आहे. आणि मला ही अतिशय धोक्याची गोष्ट वाटते. दारू वा स्त्री–पुरुष संबंधाचे उदाहरण अशा प्रकारच्या बदलत्या मनो–प्रवृत्तीचे प्रतिक म्हणून मुद्दामच दिले !

पण प्रश्न असा निर्माण होतो की, आदिवासी समाजाला बाहेरील जगाच्या संपर्कापासून पूर्णपणे अलग ठेवणे शक्य व योग्य आहे का? अशा प्रकारची "जैसे थे वादी" अथवा "अलगता" वादी भूमिका पूर्वी अनेकांनी मांडली आहे. आजही मांडत आहे. पण आजच्या तंत्र–विज्ञानादि युगात हे शक्य नाही व योग्यही नाही. आदिवासी समाजही बदलला पाहिजे व बदल स्वीकारण्याचा त्याला पूर्ण हक्क आहे. फक्त हा बदल "विकासा"च्या नावावर त्यांच्यावर "लादला" जाऊ नये. कारण प्रत्येक "बदल" हा "विकास" नसतो व जेव्हा झपाट्याने लादला जातो तेव्हा नसतोच नसतो. मात्र आदिवासी व विकास या संकल्पनेमध्येच परस्परविरोधी ताण आहे याची जाणीव ठेवली पाहिजे. कालप्रवाहाच्या हजारो वर्षे मागे पडलेल्या आदिवासी जीवनात खरा विकास तर वेगाने व्हायला हवा, पण हे करताना त्याचे भावविश्व दुभंगून जाऊ नये अशी ही कठीण कसरत आहे. माणूस एकाएकी घडत नाही आणि ज्या माणसासाठी धडपड करायची तो उरी दुभंगूनही चालणार नाही. हे ताण सुसंगत कसे करावे हा मूलभूत प्रश्न आहे. आदिवासी माणसाला अशा बदलाचा विचार व स्वीकार–अस्वीकार करण्यासाठी शारीरिक व मानसिक दृष्टचा तयार करणे हीच आपली भूमिका असली पाहिजे. आदिवासींमध्ये काम करणाऱ्या पूर्वीच्या भूतदयावादी सेवावृत्तीच्या कार्यकर्त्यापेक्षा नवीन संघटना–कार्यकर्ते ही जाणीव–जागृतीची दिशा जाणीव-पूर्वक स्वीकारतात. आदिवासींची चेतना–अस्मिता जागविण्याचा प्रयत्न करतात.

स्वतंत्र अस्मिता

आदिवासींच्या स्वतंत्र अस्मितेत फुटीरपणाचे काटे शोधू पहाणाऱ्यांना स्वतंत्र अस्मितेची की फुटीरपणाची काळजी वाटते तेच समजत नाही. अनेकदा "राष्ट्रीय प्रवाहात" सामील होण्याच्या वा "राष्ट्रीय एकात्मते"च्या नावाखाली वेगळचा कमजोर विचार–प्रवाहांची, परंपरांची मुस्कटदाबी होते. अशी विषम पायावरची "एकात्मता" खरी असू शकत नाही. टिकाऊ ठरत नाही. कारण खऱ्याखुऱ्या एकात्मतेत परस्पर देवाण–घेवाण अपेक्षित असते परस्पर मूल्यांचा–विचारांचा मान राखला जातो. पण दुर्दैवाने आज हे घडत नाही. एक प्रसंग सांगतो. धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील धडगावला गेलो होतो. एका सेवाभागी संस्थेतर्फे आदिवासी मुलांसाठी तिथे वसतिगृह चालवले आहे. संस्थेचे कार्यकर्ते अतिशय ध्येयनिष्ठ व सेवाभावी आहेत. आदिवासी मुलांना त्यांनी गीतेचे अध्याय, मनाचे श्लोक इत्यादि परिश्रम-पूर्वक शिकवले आहे. त्याचा त्यांना अत्यंत अभि-मान आहे गीता, मनाचे श्लोक शिकून काय उपयोग हा विचार क्षणभर दूर ठेवला, तरी जेव्हा आम्ही सहज विचारले आदिवासी मुलांची किती गाणी आपल्याला येतात? त्यांचे कोणते सण आपण साजरे करता? उत्तर मिळाले, "त्यांची कसली गाणी पाठ करायची, कसले सण साजरे करायचे" मला वाटतं, अशा छोट्या वाटणाऱ्या गोष्टी खूप काही सांगून जातात !

ऑस्ट्रेलियामध्ये "ॲब् ओरिजिनस्"ला (आदिवासी) जीवे मारले. अमेरिकत रेड इंडि-यनस्ना "रिझर्व्हेशन्स्"मध्ये कोंडून त्यांची

जीवनेच्छा संपविण्याचा प्रयत्न झाला. आपल्या इथे "विकासा "च्या प्रामाणिक पण चुकीच्या कल्पनेने आदिवासी जीवन उध्वस्त होऊ नये एवढी काळजी तर निश्चितच घ्यायला हवी. △ △

जगदीश रंगनाथ गोडबोले
सीमा, ब–७, शिरोडे मार्ग, पुणे–४

'युगवाणी' मिळत नाही ?

युगवाणीचा अंक पोस्टाने पाठविल्यानंतर तो मिळत नसल्याच्या अनेक तक्रारी येतात. तसेच अपुऱ्या पत्त्यामुळे / पत्ता बदलल्यामुळेही बरेच अंक परत येत असतात. परिणामी बराच डाकव्यय वाया जाऊन संस्थेला भुर्दंड सोसावा लागतो. सर्व सभासदांना / वर्गणीदारांना युगवाणीचा अंक नियमित पाठविला जात आहे, याची विशेष काळजी आम्ही आमच्याकडून घेत आहोच. तुमच्याकडून कृपया पुढील सहकार्य मिळावे.

- ज्या तीन महिन्याचा अंक असतो त्याच्या पुढील महिन्याच्या पंधरा तारखेपर्यंत तो आपल्याला मिळावा ही अपेक्षा असते. तरीही अनेकदा पोस्टाच्या दिरंगाईमुळे तो आपल्यापर्यंत पोहोचण्यास बराच वेळ लागतो. तेव्हा त्या महिन्याच्या पंधरा तारखेपर्यंत थांबूनही आपल्याला अंक न मिळाल्यास, **प्रथम** तुमच्या गावच्या / विभागाच्या पोस्टात चौकशी करा–लेखी तक्रार द्या व तिची एक प्रत पुढील कार्यवाहीसाठी आम्हाला पाठवा.
- **अंक शिल्लक असल्यास आपल्याला तो आवर्जून पाठविण्यात येईल.**
- आपण आपला पत्ता पूर्ण व अचूक नोंदला आहे काय ? पत्त्यात झालेला बदल, कार्यालयाला त्वरित कळविण्याची आपण कृपया खबरदारी घ्यावी. शक्यतोवर घरचाच पत्ता द्यावा. संस्थेचा / कार्यालयाचा देऊ नये.
- तुमची वर्गणी संपलेली नाही ना ? तुमचे नाव नियमित सभासदांच्या / वर्गणीदारांच्या नोंदीत आहे याची खात्री करून घ्यावी.

□ पत्ता बदलल्यामुळे परत आलेला व पुढील अंक सभासद / वर्गणीदारांकडन कार्यालयाला नवीन पत्त्यांची रीतसर सूचना मिळेपर्यंत पुन्हा पाठविले जात नाहीत.

मनोहर म्हैसाळकर
सरचिटणीस
विदर्भ साहित्य संघ.

आदिवासींचे मद्य

मुकुंद दीक्षित

श्रमिकापासून श्रम वेगळे काढता येत नाही, त्याचप्रमाणे आदिवासींपासून दारू वेगळी काढता येईल असे मला वाटत नाही. अर्थात सुशिक्षित आदिवासी काही प्रमाणात अपवाद आहेत.. कारण त्यांचा आदिवासीत्वाशी फारसा संबंध राहिलेला नसतो. आदिवासी सर्रास सर्वत्र मद्यपान करतात. मजेची गोष्ट म्हणजे ते ज्या पद्धतीने पितात, ज्या मुक्तावस्थेत पितात अशा पद्धतीने पिणारे, आपल्या सुशिक्षित शहरी समाजात मी मी म्हणणारे सुद्धा सापडतील, असे वाटत नाही. आदिवासी माणसे दारू पिण्याआधी ज्या मानसिक अवस्थेत असतात, त्याच मानसिक अवस्थेत दारूची धुंदी उतरल्यावर सुद्धा असतात. म्हणजे असे की, त्यांच्या मनात ती अपराधी भावना नसते, आणि दारूच्या धुंदीत तर ह्या माणसांबद्दल विचारूच नका, प्रत्यक्ष पहायलाच हवे.

मी हे कोणत्या आदिवासींविषयी म्हणतोय हे आपणास सांगायला हवं. सर्व आदिवासींविषयीचा माझा अभ्यास नसल्याने माझे आदिवासींच्या दारुविषयीचे प्रतिपादन हे आमच्या भागातील आदिवासींपुरतेच मर्यादित राहणार. महाराष्ट्राच्या अतिपूर्वेला नुकताच गडचिरोली या आदिवासी जिल्ह्याने जन्म घेतला आहे आधीचा चंद्रपूर जिल्ह्याचा भाग. या जिल्ह्याची सरहद्द मध्य प्रदेशाच्या बस्तर जिल्ह्याच्या सीमेस तर दक्षिणेस आंध्रास भिडते. या आदिवासी पट्ट्यात बाबा आमटे यांचा धाकटा मुलगा डॉ. प्रकाश आमटे हे आपली एक कार्यकर्त्यांची चमू घेऊन येथील माडिया-गोंड आदिवासींसाठी काही करण्याची धडपड करीत आहेत. या चमूतच मी सुद्धा आहे.

हे माडिया-गोंड आपल्या एका विशिष्ट जीवन-पद्धतीमुळे आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची छाप अद्याप टिकवून आहेत. त्यांच्यातला भटकेपणा मात्र कधी जाईल असं वाटत नाही. यांच्या रोजच्या आयुष्यातले दारूचे स्थान मला अजूनही निश्चित करता येत नाही. पण एकूण त्यांच्या आयुष्यात श्वासाखालोखाल महत्त्व असणाऱ्या पाण्याइतकेच ते दारूस महत्त्व देतात असे आज-पर्यंतच्या माझ्या पाहण्यावरून दिसून आले. यात अतिशयोक्ती वाटवी असे काही नाही. दारू हे त्यांचे व्यसन आहे असे मला तरी जाणवले नाही. दारू हा त्यांच्या जेवणातील पक्वान्नाचा भाग आहे. दारूची त्यांना आवड आहे. आणि म्हणून त्यांना तिची ओढ आहे. या ओढीत आहे ती एक निरा-गसता. 'आदतसे मजबूर' असा हा प्रकार नाही. (याला अर्थात अपवाद आहेत.) दररोज पुष्कळ दारू पिणाऱ्यांना जर तीन चार महिने नाही मिळाली तरी या आदिवासींचे काही बिघडत नाही, म्हणजे त्याचे मानसिक वा शारीरिक स्वास्थ्य सुद्धा. पण एखाद्या वेळी जर सणकून आठवण आलीच तर ५०-६० मैल पायी चालत दोन तीन मुक्काम करीत जातील आणि इच्छा पूर्ण करतील. पण भांडेकुंडे विकून दारूसाठी दिवाळखोर व्हावे, असा आततायीपणा इथे नाही. वर्षभरात अंदाजे सरासरी तीस ते पसतीस बाटल्या दारू पीत अस-तील. शिवाय वर्षभर दररोज पिणे असाही प्रकार नाही. अबालवृद्धांनी दारुचा उपभोग घेणे याला सार्वजनिक मान्यता आहे. त्यांच्या दृष्टीने तो गुन्हा, कमी प्रतिष्ठेचे वा अप्रतिष्ठेचे लक्षण अजि-बात नाही.

भारतीय संस्कृतीत माणसावर गर्भाधानाच्या संस्कारापासून तर पिंडास कावळा शिवून तिलांजली देईपर्यंत एकूण सोळा संस्कार होतात पण या माडीया माणसाच्या जीवनात (गोंडांना काही प्रमाणात वगळावं लागेल) फक्त तीनच संस्कार. त्यातला पहिला संस्कार तसा गौणच. तो म्हणजे मुलाच्या वयाच्या तिसऱ्या दिवशी त्याचे नांव ठेवायचे. मग केव्हातरी लग्न आणि असाच केव्हातरी मृत्यू. प्रत्येक संस्काराचा गाभाच मुळी दारू असतो. त्याचा आदि आणि अंतही दारूनेच व्हायचा. मुलाच्या तिसऱ्या दिवशी नांव ठेवतांना त्याचे तोंड दारूने उष्टावितात. हा त्याच्या शरीरात दारूचा प्रवेश होतो तो त्याच्या अंतापर्यंत. दोन वर्षांपूर्वीचा प्रसंग आठवतो. माझ्या गावात कुठून तरी रडारड ऐकायला आली. कुणी म्हातारा आटोपल्याचे कळले. दोन दिवस सतत दारू प्यायल्याने तीन दिवस त्याला शुद्धच आली नव्हती. आणि डीहायड्रेशन किंवा पॉयझनींगने तो गेला होता. हृदयातली धडधड थांबण्यापूर्वी ४–५ तास तो अर्धवट शुद्धीत आला होता. तेव्हा त्याने हातानेच खूण करून दारू मागितली होती व ती अंतिम इच्छाही पूर्ण करण्यांत आली होती.

सुमारे पन्नास साठ वर्षांपूर्वी या भागातील आदिवासी याच भागातील डोंगरात, डोंगरमाथ्यावर व डोंगरपायथ्याशी राहात होते. असे डोंगरात किती वर्षांपासून राहात होते हे कुणास ठाऊक? पण त्यावेळची त्याची जीवनपद्धती आजच्या पेक्षा इतकी भिन्न होती की त्या भिन्न जीवन प्रवाहामुळेच त्यांच्या आयुष्यात दारूला अहमस्थान मिळाले आणि अनिवार्य येऊन बसले. पावसाळयाच्या दोन तीन महिने आधीचे ते डोंगर उतारावरील बांबू तोडून टाकीत. आणि जमीन भाजून घेत. पावसाळयात भगरीसारखे दिसणारे कोसरीचे बीज टाकून देत. ना नांगरणी ना वखरणी. कमी कष्टात भरपूर पीक. अल्पल्प गरजा. एकदा पीक हातात आल्यावर त्यांना दुसरं काहीच काम नसे. आठ महिने रिकामा वेळ आणि हा रिकामपणा भरून निघण्यासाठी दारूने मदत केली असावी. आज तरी असेच जाणवते. आणि जोडीला शिकारही. अर्थात ते अन्न.

दारू प्यायल्यावर माणसाच्या मनात त्यावेळी असलेली कोणतीही भावना (आनंद, दुःख, सूड, संताप इ.) ही जास्त तीव्र स्वरूपात व्यक्त होते. ही माणसं तर नेहमीच आनंदी प्रवाहाबरोबर वाहात जाणारी. त्यामुळे दारू पिऊन ही माणसं जास्तीत जास्त वेळा आनंदीच झालेली. दारू पिऊन आपल्याला आनंद होतो, आपली अतिशय आवडती ही वस्तू मग इच्छित वर मिळविण्यासाठी ती परमेश्वराला कां देऊ नये? म्हणून उन्हाळयात मोह वेचून, वाळवून, ज्यावेळी पहिली दारू प्यायची त्या आधी ती देवाला नैवेद्य म्हणून द्यायची. त्यासाठी मोठा सण. त्या सणाचं नाव 'बुर्रीरीपंडूय.' हा होईपर्यंत गावात कुणीही चोरून दारू उतरवून प्यायल्यास त्यास शिक्षा वा दंड. या सणाच्या दिवशी सर्वांनी दारू उतरवायची आणि सामूहिकरीत्या एकत्र प्यायची. त्या दिवशी गावाचे रंग, रूप सर्वच वेगळे असते. प्रत्येक सणात देवाची पूजा दारूच्या तीर्थाने, मोहाच्या फुलांनी व बकऱ्याच्या नैवेद्यानेच होणार. पाहुणचार दारूनेच आरंभायचा. लग्नात मुलीने मुलाला पसंत केले हे सुद्धा मुलाकडून आलेली दारू तिने सर्वासमक्ष प्यायची आणि संमती दाखवायची. मृत माणसाच्या नावाने उभ्या केलेल्या उंच दगडाच्या (उरस्वल) पायथ्याशी बरीच दारू ओतून त्याला शांत केल्याचे समाधान मिळवायचे. सोयऱ्याला भेटायला रिकाम्या हाताने कसे जाणार? दारू नको घेऊन जायला? आजारी पडला ना, वेदु आला, भगत आला पण दारू शिवाय तो घुमु कसा शकणार? इतकेच नव्हे तर लग्नाच्या विधींच्या नावामध्येही दारू असतेच. उदा. अग्कल्लू, डाकल्लू, वल्कॅगकल्लू इ. आणि दारूच्या या असीम उपभोगातूनच माडीया तरूण तरूणींत मुक्त लैंगिगता (फ्री सेक्स) फोफावली असावी. दारूचे प्रकार तरी किती, मोहाची, टेंभूर्णीच्या फळाची, भाताच्या साळीची, गोर्गा, ताडी, शिंदी, क्वचित आवळयाचीही, उंबराच्या, शिंदीच्या फळांची आणखीही पुष्कळ.

पण आता काळ बदललाय. त्याबरोबर त्यांची मानसिक अवस्थाही बदलतेय. पूर्वीची निरागसता लोप पावत आहे. त्यांच्या गरजा बदलत आहेत

पूर्वी त्यांना काहीच विकायचं नव्हतं आणि काही विकतही घ्यायचं नव्हतं. सर्व व्यवहार वस्तू–विनिमय पद्धतीत होत होता. सरकारी कर्मचारी त्यांच्यापर्यंत पोहचला नव्हता. त्यांच्या जीवनस्रोताला किनारे नव्हते आणि अजूनही बरीच गांवं तशीच डोंगरावर आहेत. पण वनविभाग, महसूल विभाग, पोलिस खाते, पेपर मिल अशा स्वरूपाच्या किनाऱ्यांनी त्याचं जीवन सीमित व पुष्कळ वेळा संकुचित होत चाललंय. त्यांच्या निर्हेतूक, निष्पाप वागण्याचा फायदा घेतला जात आहे. लुटले जात आहेत. त्यांच्या दारूत अनेक वाटेकरी निर्माण होऊन त्यांची दारू त्यांना पुरेनाशी झाली आहे. त्यांच्यावर अपरिहार्य असे सांस्कृतिक हल्ले होत आहेत आणि पूर्वी आनंद निर्माण करण्यास वरदान ठरलेली दारु आज त्यांना दुःखाच्या गर्तेत लोटत आहे. तरूण मुलीच्या बापाला, एक दारूची शिशी देऊन ट्रक ड्रायव्हर्संनी मुली मिळवल्या. व्ही. डी. पसरतोय. वेश्या व्यवसायासाठी मुलींची विक्री होईल की काय ? दारू तयार करताना त्यात फ्रेंच पॉलिश, युरिया खत मिळसवले जाईल की काय? आदिवासींच्या दारूचा विचार बुद्धिमंतांकडून व्हायला हवा.

आम्ही पांढरपेशी, उच्च मध्यमवर्गीय माणसं त्यांना पहायला इथे येतो आणि त्यांना पाहता पाहता पाहण्याचा आमचा मूळचा उद्देशच विसरून जातो. अर्थात असं होतं म्हणजे काय हे मी कसे सांगू ?

△ △

मुकुंद दीक्षित
द्वारा डॉ. प्रकाश आमटे
हेमलकसा, भामरागड
जि. गडचिरोली

' युगवाणी ' संबंधी माहिती

प्रकाशनस्थळ : विदर्भ साहित्य संघ, राणी झाशी चौक, सीताबर्डी नागपूर ४४००१२. प्रसिद्धीचा नियतकाल : द्वैमासिक. मुद्रकाचे नाव, राष्ट्रीयत्व व पत्ता : मधुसूदन पांडुरंग बनहट्टी, भारतीय, नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर ४४००१२. प्रकाशकाचे नाव, राष्ट्रीयत्व व पत्ता : मनोहर म्हैसाळकर, भारतीय, पवनीकर बंगला, धनतोली, नागपूर ४४००१२. संपादकाचे नाव, राष्ट्रीयत्व व पत्ता : प्रकाश देशपांडे, भारतीय, १० अभ्यंकर-नगर, नागपूर ४४००१०, वृत्तपत्राची मालकी : विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर.

मी, मनोहर म्हैसाळकर जाहीर करतो की, वर दिलेली माहिती माझ्या माहितीप्रमाणे व समजुतीप्रमाणे संपूर्णतः खरी आहे.

नागपूर दि. ३० मार्च ८६ मनोहर म्हैसाळकर, प्रकाशक

भिल्लांची गाणी

सुदाम जाधव

भिल्ल समाज ज्या बोलीचा भाषामाध्यम म्हणून उपयोग करतो, तिचे लेखी स्वरूप अस्तित्वात नाही. लेखनामध्ये ही बोली नसल्यामुळे या बोली-मध्ये स्वतंत्र वाङ्मयही निर्माण झाले नाही. अहिरानी ही जशी स्वतंत्र बोली सापडते, तसे भिल्ल बोलीचे स्वरूप नाही. भिल्लांच्या भाषेवर मराठी, उर्दू किंवा हिंदी आणि अहिरानीचा प्रभाव दिसतो. भिल्ल भाषेमध्ये ज्या काही कथा आणि गीते दिसतात, त्यांचे स्वरूप तोंडी आहे, लेखी नाही. भिल्लाच्या जुन्या पिढीबरोबरच त्यांच्या बोलीभाषेतील अनमोल ठेवाही नष्ट होत आहे. तो जतन करून ठेवला नाही, तर भिल्ल भाषेमध्ये एकही गीत अथवा गोष्ट सापडणार नाही. भिल्ल भाषेमध्ये गीतांचे दोन प्रकार सापडतात. (१) मूळ भिल्ल बोलीभाषेतील गीते आणि (२) प्राकृत गीते. भिल्ल भाषेप्रमाणे त्या गीताची ढब असते, प्राकृत भाषेचे स्वरूप त्यांचेच असते. भिल्ल समाजातील आधुनिक पिढीजवळ गाणे, गोष्ट मिळू शकत नाही. ती पुरातन माणसाकडेच सापडते. भिल्ल समाज अशिक्षित, बेफिकीर असल्यामुळे तोही हे सर्व जतन करून ठेवण्याचा प्रयत्न करीत नाही.

भिल्ल जीवनाचा अभ्यास करताना अनेकांना भेटून जी काही गाणी मिळाली, ती या प्रकरणात समाविष्ट करण्यात आली आहेत. यामध्ये जन्म प्रसंगी, लग्न प्रसंगी, सुख-दुःखाची, देवाधर्माची, करमणुकीची, विनोदी गीते असे विविध प्रकारचे स्वरूप आहे. प्रथम आपण भिल्ल समाजात जन्म-प्रसंगी अथवा बारश्याच्या वेळी जे गाणे म्हटले जाते, त्याचे प्रातिनिधिक स्वरूप पाहू. बारश्याच्या प्रसंगी प्रस्तुत गाण्याव्यतिरिक्त इतरही गाणी म्हटली जातात. आपण इथे जन्मप्रसंगी म्हटल्या जाणाऱ्या पाण्याचा नमुना म्हणून विचार करू.

मुलांच्या बारशाच्या प्रसंगी म्हटले जाणारे गीत मूळ बोलीभाषेतील दिलेले आहे. सोबतच मराठी-मध्ये त्याचा अर्थदेखील दिला आहे :

बारश्याचे गाणे

वरखडीला जांवानी गाडी सजणे, शंकर देवनी।
पार्वती नटनी लक्ष्म्या आईने पुजा थोमनी।
शंकर देवनी पुजा थोपनी, धावत या कोन्ही पळत
या आईला गावात ज्या ॥ १ ॥
वरखडीला जांवानी गाडी सजणे, शंकर देवनी।
नटनी वरडयाआयेनी पुजा थोपनी।
शंकर देवनी पार्वता नटनी,
धावत या कोन्ही पळत या।
या आईच्या रथाला गावात न्या ॥ २ ॥
वरखडी जांवानी गडी सजणी, शंकर देवानी।
पार्वती नटनी फिरस्ता आईने पुजा थोपनी।
शंकर देवनी पार्वता नटनी,
धावत या कोन्ही पळत या।
या आईच्या रथाला गावात न्या ॥ ३ ॥

मराठीमध्ये तीनही कडव्यांचा कमांकाप्रमाणे अर्थ दिलेला आहे.

(१) वरखडी जाण्यासाठी गाडी सजली होती. आणि शंकर देवाची पार्वती नटली होती. लक्ष्मी देवीची पूजा थांबवली होती. तरी शंकर देवाची पार्वती नटली होती. कोणी तरी धावत या, कोणी पळत या, आईच्या रथाला गावात न्या.

(२) वरखडी जाण्यासाठी गाडी सजली होती, आणि शंकर देवाची पार्वती नटली होती. वरंडया देवाची पूजा थांबवली होती आणि तरी शंकर देवाची पार्वती नटली होती. कोणी धावत या, कोणी पळत या आणि आईच्या रथाला गावात घेऊन जा.

(३) वरखडी जाण्यासाठी गाडी सजली होती. आणि शंकर देवाची पार्वती नटली होती. फिरस्ता देवीची पूजा थांबली होती, तरी शंकर देवाची पार्वती नटली होती. कोणी धावत या, कोणी पळत या व आईच्या रथाला गावात घेऊन जा.

वरील गाणे मुलाच्या बारश्याच्या वेळी स्त्रिया व पुरुष म्हणतात. रात्रीच्यावेळी विविध वाद्यांच्या साथीवर मुलाच्या घरी नाचत हे गाणे म्हणतात. आपणास झालेला आनंद व्यक्त करतात. बारश्याच्या प्रसंगी हे गीत म्हटले जाते. त्यामध्ये ढोलकी व पाई (भोपळयाचे बनविलेले घरगुती वाद्य) ही वाद्ये वाजविली जातात. (वरखडी हे गांव नाशिक जिल्ह्यात आहे.)

लग्न-प्रसंगीचे गाणे

हे गाणे बहुधा टाळी लागल्यानंतर आनंद व्यक्त करण्यासाठी स्त्रिया आणि पुरुष मिळून म्हणतात. यामध्ये ढोलकी आणि पाई या वाद्यांचा उपयोग होतो. या प्रसंगी सर्व पाहुणे मंडळी मद्याचा आस्वाद घेतात. गाणे गाताना नाचतात आणि करमणूक करून घेतात. प्रथम एक जण म्हणतो आणि बाकीचे त्याला साथ देतात. नवे नवे लग्न झालेले आहे. नवा संसार सुरू केलेला आहे. नव्या जोडप्यामध्ये संभाषण चालू आहे. हे नाटयात्मक संभाषण हाच या गीताचा विषय आहे संवादाचा आणि नाटयाचा मिलाप या गीतामध्ये झाला आहे.

गीत असे-

तुम्ही जाशा बाजाराला मैं मांगं येशू ।
तुम्ही लिद्दा टोपी तर मैं लिशू रेबिन ।
मारु-गिरु नका बाई मैं फुगा पाडसू ॥ १ ॥
तुम्ही जाशा बजाराला मैं मांगं येशू ।
तुम्ही लिद्दा सदरा तर मैं लिशू झंपर ।
मारु-गिरु नका बाई मैं फुगा पाडसू ॥ २ ॥
तुमी जाशा बजाराला मैं मांगं येशू ।
तुम्ही लिद्दा धोतर, मैं लेशू लुगडा ।
मारु-गिरु नका बाई मैं फुगा पाडसू ॥ ३ ॥
तुम्ही जाशा बाजाराला मैं मांगं येशू ।
तुम्ही लिद्दा वूट मैं लिशू चप्पल ।
मारु-गिरु नका बाई मैं फुगा पाडसू ॥ ४ ॥
तुम्ही जाशा बाजाराला, मैं मांगं येशू ।
तुम्ही लिद्या घडयाळ तर मैं लिशू बांगडया ।
मारु-गिरु नका बाई मैं फुगा पाडयू ॥ ५ ॥

या गीताचा मराठीमध्ये असा अर्थ होतो,

(१) तुम्ही बाजाराला जाल, तर मी तुमच्या मागे येईन. नवी नवरी आपल्या प्रियकर नवऱ्याला उद्देशून म्हणते, तुम्ही जर टोपी घेतली, तर मी रिबीन घेईन. आणि चिडून तुम्ही जर मला मारले तर मी फुगा पाडीन. (केसामध्ये फुगा पाडण्याची प्रथा भिल्ल स्त्रियामध्ये आहे. पण हे फुगा पाडणे भिल्ल पुरुषांना आवडत नसावे असे वाटते. यामुळेच नवरी नवरदेवाला चिडवते.)

(२) तुम्ही बाजाराला गेला. तर मीही बाजाराला येईन. तुम्ही सदरा घेतला, तर मी झंपर (ब्लाऊज) घेईन आणि तुम्ही मारण्याची धमकी दिली, तर मी फुगा पाडीन.

(३) जर तुम्ही बाजाराला गेला, तर मी मागे मागे येईन. तुम्ही तुमच्यासाठी धोतर घेतले, तर मी माझ्यासाठी लुगडे घेईन व तुम्ही मला मारले तर मी फुगा पाडीन.

(४) जर तुम्ही बाजाराला जाल, तर मी सुद्धा मागे येईन. तुम्ही बूट घेतला, तर मी चप्पल घेईन. तुम्ही मारले, तर मी फुगा पाडीन.

(५) शेवटच्या कडव्याचा अर्थ असा आहे की, तुम्ही बाजाराला गेला तर मीही मागे येईन. तुम्ही जर घडयाळ घेतले, तर मी बांगडया घेईन. आणि तुम्ही मारले तर मी फुगा पाडीन.

लग्न-प्रसंगीचे हे गाणे करमणूकप्रधान असे आहे. हे गाणे वाचल्यानंतर भिल्ल स्त्री किती जागरूक आहे व किती हट्टी आहे, समानतेसाठी झगडणारी आहे, असे वाटते. भिल्ल स्त्री-पुरूष बरोबर राहतात. याचीही कारणमीमांसा या गाण्यातून सापडू शकते. स्त्री-हट्ट पूर्ण केला नाही, तर स्त्री प्रसंगी नवऱ्याला धमकी देते, की मी माझा हट्ट दुसऱ्याकडून पूर्ण करेन. अशा हट्टी

स्त्रीचे लाड पुरविल्याशिवाय पुरुषाला गत्यंतर नाही असे दिसते.

विनोदी गाणे

तुन्या झोपडीमं कोण लोळं गजरा खुल्ये ।
तुन्या झोपडीमं लांडया लोळं गजरा खुल्ये ।। १ ।।
तुन्या झोपडीमं कोण लोळं गजरा खुल्ये ।
तुनं झोपडीमं मरगटया लोळं गजरा खुल्ये ।। २ ।।
तुनं झोपडीमं कोण लोळं गजरा खुल्य ।
तुनं झोपडीमं कोली लोळं गजरा खुल्ये ।। ३ ।।

अर्थ (१) तुझ्या सपरात (झोपडीमध्ये) कोण लोळतं ? तुझा चेहरा कसा खुलतो ? तुझ्या सपरात मुसलमान लोळतो, म्हणून तुझा चेहरा खुलतो, असे एक स्त्री दुसरीला चिडवते.

(२) तुझ्या सपरात कोण लोळतो ? तुझा चेहरा कसा खुलतो ? तुझ्या सपरात मराठा लोळतो, म्हणून तुझा चेहरा खुलतो.

(३) तुझ्या सपरात कोण लोळतो ? तुझा चेहरा कसा खुलतो ? तुझ्या सपरात कोळी लोळतो, म्हणून तुझा चेहरा खुलतो.

हे गीत लग्नप्रसंगी रात्रीच्यावेळी स्त्रिया व पुरूष एकत्रितपणे गातात व नाचतात आणि आपला आनंद व्यक्त करतात. याशिवाय दुसरा संदर्भ या गीताला सापडत नाही. हे विनोदी गीत पाहिल्यानंतर एका विरहगीताचा नमुना पाहू :

दु:खाचे गाणे

जेव्हा नवरीला सासरी पाठवतात त्या वेळेस मुली किंवा स्त्रिया हे गाणे म्हणतात. या गाण्यात मुलीची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

सुमन तू रडू नको ये मनमं, तुला दीत नाये वनम् ।
तुम्हा सासराय सासरा बाबानी वांनी ।
सुमन तू रडू नको ये मनमं,
तुला दीत नाये वनम् ।। १ ।।

सुमन तू रडू नको ये मनमं, तुला दीत नाये वनम् ।
तुम्ही सासू ये सासू आईस्नी वांनी ।
सुमन तू रडू नको ये मनमं,
तुला दीत नाये वनम् ।। २ ।।

सुमन तू रडू नको ये मनमं, तुला दीत नाये वनम् ।
तुम्हा भायास ये भाऊस्नी वानी ।
सुमन तू रडू नको ये मनमं,
तुला दीत नाये वनम् ।। ३ ।।

सुमन तू रडू नको ये मनमं, तुला दीत नाये वनम् ।
तुम्ही नंदस् ये नंदस् बहिनीस्नी वानी ।
सुमन तू रडू नको ये मनमं,
तुला दीत नाये वनम् ।। ४ ।।

अर्थ (१) सुमन, तू मनामध्ये रडू नको, तुला काही वनामध्ये दिले नाही. तुझा सासरा वडिलाप्रमाणे आहे. सुमन, तू मनामध्ये कष्ट होऊ नकोस.

(२) सुमन, तू मनामध्ये रडू नको, तुला काही वनामध्ये दिले नाही. तुझी सासू ही आईप्रमाणे आहे. सुमन, तू मनामध्ये कष्टी होऊ नकोस.

(३) सुमन, तू मनामध्ये रडू नको. तुला काही वनामध्ये दिले नाही तुझा भाया भावाप्रमाणे आहे. सुमन, तू काही मनामध्ये कष्टो होऊ नको.

(४) शेवटी-सुमन, तू मनामध्ये रडू नको, तुला काही डोंगरात दिले नाही. तुझी नणंद ही बहिणीप्रमाणे आहे. तर तू मनाला काही खाऊ नकोस. कष्टी होऊ नकोस.

देवाधर्माची गाणी

कापूर्णी करू बाई ज्योत ये
सोनाने करू बाई आरती ।
लक्ष्मी आईला ओवाळू मध्यमा राती ये ।। १ ।।

कापूर्णी करू बाई ज्योत ये,
सोनाने करू बाई आरती ।
व्हरांडचा आईला ओवाळू मध्यमा राती ये ।। २ ।।

कापूर्णी करू बाई ज्योत ये,
सोनाने करू बाई आरती ।
फिरस्ता आईला ओवाळू मध्यमा राती ये ।। ३ ।।

अर्थ-(१) कापराची ज्योत सोन्याच्या पंचारतीत ठेवून लक्ष्मी देवीला मध्यरात्री ओवाळू व देवीची आरती करू.

(२) कापराची ज्योत सोन्याच्या पंचारतीत ठेवून व्हरांड्या देवीला मध्यरात्री ओवाळून देवीची पूजा करू.

(३) कापराची ज्योत सोन्याच्या पंचारतीत ठेवून फिरस्ता देवीला मध्यरात्री ओवाळू व देवीची पूजा करू.

या प्रमाणे देवाधर्मांची गीतं भिल्ल भाषेमध्ये सापडतात. या गीतांमध्ये भिल्लाच्या आवडत्या देव-देवतांचा उल्लेख आणि त्यांच्या पूजापाठाचे वर्णन आलेले आहे. ही आरती कोणताही मंगल कार्यक्रम पार पाडल्यानंतर दिवसा व रात्री स्त्री-पुरुष एकत्र येऊन म्हणतात. यात ढोलकी व पाई हेच वाद्य असते.

वरीलप्रमाणे भिल्ल भाषेतील असल गीते सापडू शकतात. याशिवाय भिल्ल लोक काही प्राकृत गीतांचाही त्यांच्या करमणुकीसाठी व इतर कार्यक्रमांसाठी उपयोग करतात. भिल्ल भाषेमध्ये श्रमगीते, वेगवेगळे उखाणे, वाक्यप्रचार, म्हणी वेगळ्या अशा सापडत नाहीत, यासाठी मराठी भाषेचाच आधार त्यांना घ्यावा लागतो. या बोलीभाषेमध्ये लेखन झालेले नसल्यामुळे त्या भाषेची स्वतंत्र पुस्तके, पुराणे आढळत नाहीत. मात्र या भाषेमध्ये लेखन झाले तर बरेचसे वाङ्मय या बोलीभाषेत निर्माण होईल, असे वाटते.

भिल्लांची काही प्राकृत गीते

भिल्ल समाजामध्ये काही बंजारी गीतेही सापडतात. ज्या ठिकाणी भिल्लांची घरे कमी आणि बंजारा समाजाची घरे अधिक असे स्वरूप असते, त्या ठिकाणी भिल्लांच्या बोलीवर, त्यांच्या गीतांवर बंजारा बोलीचा परिणाम झालेला दिसतो. सतकुंडयाचे श्री. उखा शंकर माळी या तरुण मुलाने जे गीत दिलेले आहे, त्यामध्ये बंजारा बोलीचा परिणाम त्या गीतावर झालेला आहे असे दिसते. ते गीत असे–

भिल्ल गीत

वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ।
झंप्पर किल्ली मोहनीया डालु ।
सायवा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत बुंदीची देय जा ।
सायवा पंगत बुदीची देय जा ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ॥१॥

सायबा पंगत कशाची देय जा ।
सायवा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत शिरानी देय जा ।
सायबा पंगत शिरानी देय जा ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ।
झंपर किती मोहनीया डालु ॥२॥
सायबा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत भातनी देय जा ।
सायबा पंगत भातनी देय जा ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ॥३॥
सायबा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत कशाची देय जा ।
सायबा पंगत वरणनी देय जा ।
सायबा पंगत वरणनी देय जा ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
वाडी फिराऊ मै ऐकली ।
झंप्पर किली मोहनीया डालु ।
झंपर किली मोहनीया डालु ॥४॥

या व अशा गीतांमध्ये भिल्ल भाषेचे स्वरूप स्पष्टपणे जाणवते. याशिवाय गाण्याचा अर्थ साधारण असला तरी त्यामध्ये गेयता असते, त्यामध्ये एक विशिष्ट ठेकाही असतो. या गीतां-मधून करमणूक तर होतेच, शिवाय भिल्ल समाजाची वैशिष्टयेही जाणवतात.

आपण भिल्ल भाषेतील वेगवेगळ्या प्रसंगावर आधारीत गीते पाहिली शेवटी एक असे गीत पाहू ज्यामध्ये उपदेश आहे., समाजाचे मार्गदर्शन आहे. करमणूक आहे., दारू पिणे हा भिल्ल जमातीचा आवडता छंद आहे. तो विषय या गाण्यात आला आहे. काही शब्द त्यांच्या समाजातील वेगळेपणा दाखविणारे आहेत. ज्या शब्दांना आपण असंस्कृत मानू असे शब्दही या गीतांमध्ये दिसतात. सुरु-वातीला भिल्ल बोली भाषेतील गीत पाहू नंतर त्याचा मराठीतला अर्थ ध्यानात घेऊ.

उपदेशपर गीत

दारू लई होईनी, आरसिन्या दरीम् ।
तुन्या मडाला मडाला पिन्हस् का
भाडचा रे ॥ध्रु॥

मला भाकर आण । भाकर आण ।
मून्या तोंडम् आणू का आणू का भाडचा रे ॥
दारू लई होईनी, आरसिन्या दरी मे ।
तुन्या मडाला मडाला पिन्हास का भाडचा
रे ॥ १ ॥

आरं मला पाणी तरी आण । पाणी तरी आण ।
मान्या तोडम् आणु आणु का भाडचा रे ॥
दारू लई होईनी, आरसिन्या दरीम् ।
तुन्या मडाला मडाला पिन्हास का भाडचा
रे ॥ २ ॥

आरं मला आंथरून तरी टाक आंथरून तरी
टाक ।
मना लुगडा सोडी टाकू का भाडचा रे ॥
दारू लई होईनी, आर सिन्या दरीम् ।
तुन्या मडाला मडाला पिन्हास् कां
भाडचा रे ॥ ३ ॥

अर्थ : (१) नवऱ्याला जास्त दारू पिल्यामुळे शुद्ध राहत नाही म्हणून बायको म्हणते, तुझ्या मढयाला दारू पिलास का? नवरा भाकरी मागतो. तर बायको म्हणते, तू घरात येळणी (मातीपासून बनविलेले भांडे) सुद्धा ठेवली नाहीस, भाकर काय माझ्या तोंडात आणू? असा प्रश्न विचारून त्याला भाडचा ही गावरान शिवी हासडते. या शिवीमधून तिचा त्याच्याविषयीचा राग व्यक्त होतो. शिवाय भिल्ल जमातीतील नवरा बायको एकमेकाशी कसे वागतात ते नातेही जाणवते.

(२) तुला जर दारू जास्त होते तर तू दारू का पितो? नवरा बायकोला पाणी मागतो. बायको उत्तर देते. घरात मातीचे गाडगे देखील ठेवले नाहीस. पाणी काय माझ्या तोंडात आणू?

(३) नवरा बायकोला म्हणतो, कमीतकमी अंथरूण तरी टाकून दे. बायको त्याला त्याच्या घराची कल्पना देते की दारूपायी घरात काही ठेवले नाहीस. फक्त अंगावर फाटकेतुटके लुगडे आहे. ते लुगडे सोडून अंथरूण टाकू का? आणि ती असेही विचारते की, दारूमुळे आपल्या संसाराची धुळधाण झाली आहे आणि तरीही दारू का प्यालास?

'माझ्या मढयाला' ही ग्रामीण शिवी बायको आपल्या नवऱ्यासाठी हासडते. तेव्हा ती किती दुःखी आहे हे जाणवते आणि अशी अनेक भिल्ल कुटुंबे या दारूपायी उध्वस्त झाली असतील याची जाणीवही होते. हे गाणे करमणुकीच्या वेळी म्हटले आहे. पुरुष व स्त्रिया यात भाग घेतात. नवरा बायकोच्या या संवादात्मक गीतामधून समाजातील घाणेरडया सवयीवर बोट ठेवले आहे आणि त्यामधून कसे वागावे हेही सुचविले आहे.

भिल्ल समाजातील वेगवेगळया प्रसंगी म्हटली जाणारी गीते व त्याचा मराठीत अर्थ आणि गीताची पार्श्वभूमी ही अशी आहे.

∆ ∆ ∆

सुदाम जाधव
द्वारा डॉ. प्रकाश आमटे
हेमलकसा, भामरागड
जि. गडचिरोली

अनुक्रमणिका

वेशीबाहेरची पाने

बापू यशवंत जाधव

: १ :

धर्मांतर

सांच्याला गार वारा सुटला. घरातनं रामा उठला. समाजमंदिरासमोर आला. पोटात काय कोंबायचं ? पैशाला काय करायचं ? मंदिराच्या पायरीवर बूड टेकवलं. समोर पोरं खेळत होती. डाव रंगात आला होता. रामा इचारात वळवळत होता. पोटात विस्तू पेटला.

दोन दिवस चुलीत पाणी पडल्यागत झालं. पाणी तरी किती दिवस प्यायचं. आतडी चेपली होती. भूक मेली होती. पोटात विस्तू होता. तरीबी तो जित्ता होता. नजर कारी होती. समोर बघितलं. क्रूस लावलेलं घर होतं. लाइटनं उजाळलं होतं. घरात रेडिओचा आवाज होता.

आपल्या म्हारकीत एवढं एकच घर. बाकीची बेघर. ख्रिस्तावानी त्याला घर बांधून दिलं. पैका दिला. नोकरी दिली. बायकूबी दिली. म्हारवाड्यात या घराला किंमत नाही. वाळीत टाकलंय. च्या आईला, गावानं डूयानं डूया आम्हाला म्हारकीत टाकलंय. ववाळलय, आणि आम्ही या घराला वाळीत टाकलंय. तो हसला. किती केलं तरी वेशीबाहेर. त्यानं गळ्यात कूरस बांधला. तुमचं नरडं का आवळतंय. आमचं बाप वेशीच्या आत आहेत– याचा इचार कवा झाला. सारा एळकोट हाय. लबाड हाय.उकरंडा हाय.

तो उठला. क्रूसाच्या घरासमोर आला. खमंग वास येत होता. रिकामं पोट भडभडून आलं. वाढतील घासभर. आग इजल. का ख्रिस्ताव म्हावं ? उपासमार थांबल. चार घास सुखाचं. कामाचं वय नाही. कोण काम सांगत नाही. सांगितलं तर होणार नाही. पोट आग थांबल. पण बायकू ? येडचाप हाय. ख्रिस्ताव नको म्हणती पोटाला धत्तूरा घालू पण ते नगं. त्याचं पाय मुरगाळल्यागत झालं. तो फिरला.

दोन दिवस असंच गेलं. पोट जेरीला आलं. मन मेलं. धर्म बुडाला. आज आईतवार. मिरजसनं ख्रिस्ताव येत्यात. त्यासनी भेटायचं. "कुरस बांधा." पाया पडायचं. खमंग खायचं. राहायचं म्हारवाड्यातनं वायलं व्हायचं. सारी बोंबलतील, शिमगा एका दिवसच. आता कोण इचारतोय– जेवलास का म्हणून. भाऊबंद गेलं उडत. मला पोर का बाळ ? कोणच नाही. बायकूची बायकू. माझा मी. सपलं. आज बाटायचं. जन्मानंच बाटकं. म्हणजे बाटायचं नवं नाही.

दुपार टळली. म्हारवाड्यात जीप आली. थांबली. तसा रामा उठला. डोक्यात किडं. पाय उचलनात. खिळं मारल्यासारखं झालं. पायाला नेट लावला. पाय उचललं. दगडासारखं.

दोन–तीन पांढरं झगंवालं–ख्रिस्ताच्या अंगणात उभे होते. हसत होते. कायतरी चाललं होतं रामा पुढं झाला. शब्द आटलं. एकाचं पाय धरलं त्यानं उचलून त्याला उराशी धरलं. शब्द फुटलं "मला ख्रिस्ताव व्हायचयं." सारे शांत होते. रामाचा कंठ फुटला–हुंदका दाटला, "मी उपाशी हाय, क्रूस बांधा, पण पोटाला द्या."

एक म्हणाला, "ऑल राईट."

सारे खुर्चीवर बसले. रामानं कोपऱ्याचा आधार घेतला. त्यानीं त्याला उठवला. खुर्ची दिली. रामा मड्यासारखा त्यात बसला. पुढं टेबल होतं. एकेक डिश् यायला लागली. टेबल भरलं. रामाला

वाटलं. सगळं घ्यावं धोतराच्या सोग्यात. पण त्याचं मेल्यालं मन लाजलं.

खायची तयारी झाली. रामानं डिश् पुढं ओढली. ब्रेड स्लाईसचा गोळा केला. तोंड उघडलं. गोळा तोंडात टाकणार "आरं झगेवाल्यांनो माझ्या दाल्याला बाटवू नगा" असं म्हणत ती रामाच्या अंगावर आली. हातातला गोळा उडवला. रामाला वढलं. गुरासारखं मारत, लोढण्यासारखं घरात आणून टाकलं. तिच तोंड गटारीसारखं फुटलं रामात राम नव्हता. गटारीचं पाणी संपलं.

सांज फुलली, रामाची बायको उठली. दुपारी देशमुखाच्या शेतातनं आणल्याल्या भोपळ्याच्या फोडी चिरल्या. चूल पेटली. फोडी शिजाय टाकली' तिला वी पाण्यावर जगून चार दिस झाल्यालं होतं

कुडाजवळच्या चुलीत भोपळ्याच्या फोडी शिजत होत्या. रामाच मन भाजत होतं. बायकूला वाटत होतं. माझा दाल्ला पोटासाठी बाटतोय. काय करल ? उपाशी किती दिस जगंल ? पण त्याला बाटू द्यायचं नाय. भीख मागायची पर उपाशी ठेवायचं नाय. तिला रडू आलं. उकळी फुटली. फोडी शिजल्या.

भांडं खाली उतरवलं. दोन थरड्या घेतल्या. दाल्याजवळ गेली. "चल, खावून घे." रडून वाकळ भिजल्याली. तो कसा तरी उठला. दोन थरड्या घेऊन फोडी वाढून घेतल्या. थरड्यात बघत्यात तर भोपळ्याच्या फोडी हिरव्यागार. बायकोनं दोनी थरड्या बाहेर टाकल्या आणि ती पळत सुटली...समोर क्रूस दिसत होता. रामाची डिश् तशीच होती.... तिला हे सारं दिसू लागलं.

: २ :

मेल्यालं मन

वेशीवाहेर म्हारांनी रेड्याला वढून टाकलं. ते पुन्हा गावात आले. भोसल्याचं घर गाठलं. भोसल्यानं सूप भरून दाणं आणि पाच रुपयाची नोट पुढं केली. दाणं आणि पैसं घ्यायला कोणीच उठला नाही.

"रयत आणि पाच रुपयं द्या."

"आणि कवातरी बघू."

म्हार म्हणाली "असं काय रोज रोज घडतंय व्हय" तसा भोसले निरुत्तर झाला. खिशातनं आणिक पांच रुपयं काढून दिलं. सुपातलं दाणं त्यानी तिथंच वाटून घेतलं. धोतराच्या पदरात घेतलं. बांधलं. ते म्हारवाड्याकडं निघाले.

चौघा पाच जणाच्या पदरात दाणं बांधल्यालं बघून सुका म्हारानं वळखलं. तो वाटतनच घराकडं वळला. सुरी, दोरी, बारकी कुराड, दोन कामठ्या, रगटं, पोत्यात घालून तो गावाबाहेर निघाला.

माळावर दांडगा रेडा सपय झोपला होता. त्यानं रेड्याभोवती एक चक्कर टाकली. मागच्या दोन पायाजवळ थांबला. दोन-कामठ्याचा घोडा केला रेड्याचा मागला उजवा पाय त्यानं उचलला. घोड्यावर ठेवला. रगट्यात गुंडाळलेली सुरी बाहेर काढली. रेड्याच्या ढुंगणाखालणं सुरी फिराय लागली. रेडा जून होतं. कातडं निब्बर होतं सुरी पुढं सरकायला दमवत होती.

सुरी थांबवून थांबणार नव्हतं. त्यानं नेटानं काम चालू ठेवलं. गळ्यापर्यंत येऊन तो. थांबला. सोलल्यालं कातडं एका हातानं वर उचलायचं दुसऱ्या हातानं सुरी पुढं सारायचा.

सोलत चाललेला रेडा बघून गावदंरीतली पाच सहा कुत्री वास घेत आली. कुत्र्याचा जमाव बघून वरची गिधाडं गोल गोल फिरत खाली आली. रेड्यापासनं दोन हातावर ती उतरली.

सुरी चालवून हात दुखाय लागलं. पोत्यातली बारकी कुवाड काढून तो शिंगाकडं वळला. शिंगाच्या बुडक्यावर कुराड वसू लागली. खाट्-खाट् आवाज यायला लागला तसं गिधाडं रेड्याच्या मागच्या बाजूला लागली. रेडयाची शिंग काढून त्यानं पोत्यात टाकली. शिंगाकडं तो बघत राहिला दांडग्या शिंगाला बघूनच पहिल्या दणक्यात म्हस गाबन जात असल. या इचारानं तो हसला.

घटकाभर बसला. तंबाखू चुना मळला. तोंडातल्या दाढत धरला. शिंगं तोडताना रेड्याचं तोंड उघडलं होतं. त्याच दांडगं दात उघडं पडलं होतं. सोलल्याला रेडा आता दिसत नव्हता. कुत्री त्याच्यावर तुटून पडली होती. गिधाडानं रेड्याचं अंग झाकून गेलं होतं. मेल्याल्यावर जित्ती जगत्यात कसं ? सुका उठला.

त्यानं कातडं काढाय पुन: जुपी केली. गिधाडं टिचभर बी मागं सरंनात. सुका वैतागून सुरीचा हात वर करायचा. गिधाडं उडायची. पुन: बसायची, मासावर टोच मारायची. लचकं काढायची. मासाचा तुकडा लोंबायचा. तुकडा बघून कुत्री झेप टाकायची. लोंबकळत्याला तुकडा वढायची. सुरीचा हात आडवा करायचा कुत्री मागं सरायची. गिधाडं बसायची.

सुकाला कायच जमंना. कुत्री–गिधाडं–कावळं–रेडा–अर्धा सोलल्याला–मासाचं तुकडं लोंबकळत्यालं–सुरीनं हुसकायचा वर हात करायचा–गिधाड उडायची–त्याची जागा कुत्र्यानीं घ्यायची–आडवा हात करायचा–कुत्री बाजूला व्हायची. गिधाडं बसायची. तो झिटीला आला. त्याच्या हाता तोंडावर माशा बसू लागल्या. कातडं कसं निघाय लागलं तसं गर्दी वाढली.

त्याच हात भिरमाटलं. त्यानं कुत्र्याच्या पोटात सुरी खुपसली. तसं कुत्र केकाटत सुटलं. सुरी घेऊन. सुका उठला त्याच्या मागं लागला. त्याच्या पोटातनं सुरी उपसली. आतडी, कोतळा लोंबाय लागला.

कातडं टर्रारा वढाय लागला. धाप लागली पण थांबला नाही. सारं कातडं झालं. रेडा उघडा पडला. वरगडयाच्या आत कावळं शिरलं वरगडयावर गिधाडाचं राज्य आलं. रेडा कुठचं दिसत नव्हता. होती ती कुत्री, कावळं, गिधाडं.

कातडयाची घडी घातली. पोत्यात घातलं. पोतं पाठीवर घेतलं. तसं हुक भरला. पोत्याला माशा लागल्या. पाठीवरनं पोतं डोस्कीवर घेतलं. वल्या कातडयानं पाठ भिजत होती. रेडयाची शिगं पोत्यातनं बाहेर आली होती. ती चालताना मानेला घासत होती. जड अंगानं तो चालत होता. त्याचं मन मेलं होतं. भावना रेडयाच्या कातडयागत बनल्या होत्या.

आपली ही करणी. त्याच्यावर पोट भरणी. तिटकारा आला. सारं कडू पण गिळत होता. कातडं वझं झालं होतं. मान वाकली होती.

"आरं सुका कडला तरी हो की"

सुका इच्यारातनं जागा झाला. पुढं बैलगाडी होती. बैलगाडीत मेल्याली म्हस होती. म्हसीवर रटट् होतं.

गाडी पुढं जात होती. सुका त्या गाडीकडं बघत होता. रेडयाचं कातडं वझं झालं होतं. त्याचं मेल्यालं मन आता म्हशीकडं गेल होतं.

Δ Δ Δ

बापू यशवंत जाधव
श्रीकांत टी हाऊस मागे,
मु. पो. म्हैसाळ, ता. मिरज
जि. सांगली. ४१६४०९

झळ

अरविन्द महल्ले

गावात सर्वत्र अंधार पसरला होता. गुरं-ढोरं रानातून परतली होती. शेतातली माणसं—बाया दमून—भागून कुणी परात कुणी घरात विसावली होती. बाया स्वयंपाकात गुंतल्या होत्या. गाव सांजावलं होतं. मधूनच शेतातून परतणाऱ्या बैल-बंडीचा धुराळा गावात पसरत होता. बैलांच्या गळ्यातील घुंगरं निनादत होती. कुठल्याशा मंदिरा-तली घंटा वाजत होती. गाव गजबजलं होतं. कुणी परावर तर कुणी दारूच्या गुत्त्यावर गेलं होतं तर कुणी उगाचच इकडून—तिकडे फिरत होतं.

तसा पलाटही गजबजला होता. गावापासून अर्ध्या—एक फर्लांगावर ही वस्ती आहे. गावलोक त्याला पलाट म्हणतात. दिवसभर शेतात काबाड-कष्ट करायचे, रात्री आपल्या झोपडीत पडायचे हा येथील लोकांचा नित्यक्रम आहे. थकून—भागून आलेली मंडळी कुणी ओटयावर नाहीतर अंगणात चकाटया पिटत होती. पोरं—सोरं अंगणात खेळत होती. एखादं फाटक्या चड्डीतलं शेंबडं पोरगं हातात भाकर घेऊन अंगणात येऊन खात होतं. तर कुणी 'माय भुक लागली वो' म्हणून भोकांड पसरत होतं. प्रत्येक झोपडीत दिव्याचा मिण-मिणता उजेड दिसत होता. चुली पेटल्या होत्या. चुलीतल्या ज्वालांचा उजेड स्वयंपाक करणाऱ्या कारभारणीवर पडत होता. सारजाही आपल्या झोपडीत भाकरी थापत होती. पीठ चुरण्याचा खसखस आवाज येत होता. गजा अंगणात खेळत होता. लहानगी शकोनी ओठ चोखत पाळण्यातच होती. चुलीतल्या ज्वालांच्या उजेडात सारजाचा चेहरा काहीसा उदास वाटत होता. ती लगबगीनं भाकरी थापत होती. उल्ह्यावर भाजीचा गंज होता. त्यात बेसन गदगद शिजत होतं. मधूनच तव्यावर भाकरी कोरण्याचा आवाज येत होता. ती घामाघूम झाली होती. एवढ्यात कुणीतरी तिच्या दाराशी ओरडत आलं, "वो सारजे, तुझ्याइतचा बुवा थ्या अंबादासच्या घरासमोर झुक हून पळला हाय. त्याच्या तोंडातून फेसही चाल्ला. थो कसचा कसा करते. बळवळते." या आवाजानं सारजा तशीच उठली. तव्यावरची भाकरही काढणं तिला सुचलं नाही.

ती लगबगीनं झोपडीबाहेर आली. धावतच अंबादासच्या घरासमोर आली. तिचं पाहून तिची लेकरंही तिच्या पाठोपाठ धावत आली. खरंच, सदाशिव दारू पिऊन झुक पडला. काहीसा तोंडाने बडबडत होता. सारजानं त्याला उठवण्यासाठी हात उचलला तोच सदाशिव दारूच्या आवाजात खेकसतच बोलला, "कायले आली वो इथं मराले ? दाखू काय तुले कसं येनं असते तं...ऑं ?

सारजा त्याला विनवणीच्या स्वरात म्हणाली, "असं डाफरू नका माझ्यावर. सकायपासून तुमच्या पोटात अनाचा कन नाई, म्हून मी म्हनते घरी चाला. लागल्यास जेवून झोपून जा. पर असं गल्लीत पळू नका. जीवाची माती करू नका." तसा सदा-शिव आणखीनच खेकसला. हात वर करीत बोलू लागला, "आता जातं कां देऊ दोन चार पाय-काळात. लयच मले ग्यान शिकून राह्यली ? मोठ्ठी बालिस्टरीन हाये तं पाह्यलीच म्या तुही. जाय आपल्या घरी, मी नाई येत. जाय म्हन्तो नां."

सारजाच्या डोळ्यात पाणी आलं. ती नव्या आशेनं पुन्हा गयावया करीत म्हणू लागली, "अवं चला वं, पाया पळते मी तुमच्या, लागल्यास मले

घरी जाऊन चार लाथा मारा. पर गल्लीत अशी जिवाची सोभा करून घेऊन नका. चला ऽ."

आता मात्र सदाशिव उठला. तो चालण्यासाठी नाही तर सारजाला मारण्यासाठी. भर गल्लीत त्यानं तिची माय-बहिण काढत झिंजी धरली व तो जोरजोरानं वडवू लागला. बापाचा हा अवतार बघून गजा, शकोनी रडत राहिली. 'बां मायले मारू नका. वो, सोळून द्या वो' असं विनवू लागली, सारजाही रडत राहिली. आवाज ऐकून शेजारी बसायला गेलेली सारजाची मोठी मुलगीही धावतच आली. तीही हमशा-हमशी रडू लागली. बापाला विनवू लागली. तिलाही त्यानं जोरानं ढकलून दिलं. सारजा विव्हळत राहिली. कितीतरी वेळ तो बडवत राहिला. काही लोक दया येऊन मध्ये पडले. त्याला घरी जा म्हणू लागले. पण सदाशिव तयार होईना. तो लोकांनाच शिव्या देऊ लागला. आपल्याशीच बडबडत सुटला.

"लेकोहो, तुमी असेच कुत्र्यासारखे मरान. नंगेहो, तुमाले काय अक्कल हाये वे. बैलासारखे मानसं तुमी. तुमाले कायची अक्कल ! फकत खाची अक्कल. माह्याशी एकही ठाकू नका. नाइकन एकेकाचा मडर करून टाकन." असाच काहीतरी तो बडबडत राहिला.

सारजा आपल्या लेकरांना घेऊन घरी परतली. चूल अद्याप पेटलीच होती. भाकर तव्यावर करपून-करपून गेली होती. तिला वाटलं, आपलं, जीवनही करपलं आहे. दारूड्या नवऱ्याच्या पायी आपला संसारच करपला आहे. करपलेल्या भाकरी-सारखा काळा ठिक्कर पडला आहे. ती भाकरीकडे पाहात हमसा-हमशी रडू लागली. तिनं गंजात पाहिलं. बेसनही बुडी लागलं होतं. घरात दुसरी भाजी नव्हती. आज त्यांना मिठाशीच खावं लागणार होतं. रात्र तशीच काढावी लागणार होती. तिनं गजाला मोठ्यानं आवाज दिला, "जेवून घ्यारे पोट्टेहो. आज भाकर थोळी हाये. थोळी-थोळी जेवा."

गजा, शकोनी, रडत डोळे पुसत जेवायला बसली. सारजानं त्यांच्या ताटात भाकर वाढली. करपलेलं बेसन वाढलं. गजानं तक्रार केली, "मां, आज चून काहून कायं-ठिक्कर पळलं वो ? हे मी नाइ जेवत. मले नाइ घकत." सारजानं त्याच्यावर दात ओठ खात एक धपाटा टाकला व आपल्याशीच बडबडली..."आता जेवतं कां देऊ रट्टे. लय माजला...आँऽ. शिरमंताचा तं बेटा नोयच कां, जसं मांगतलं तसं भेटन. खाय सरका सुधा आन झोपून जाय. चवने नोको करू. पाह्यं कधी, अधिक लाथा मारन. सांग, चुन कसं झालं ?"...चुन मोठ गोळ झालं, गजा रडत डोळे पुसत घास घेऊ लागला. त्याच्या नाकातून पाणी वाहू लागलं. इकडे शकोनीही तिखट लागल्यानं सुं सुंऽ करू लागली.

'मां, गाळ तिखट लागल वं, तेल देवो,' असं म्हणू लागली. तिलाही धपाटा देत सारजा संतापानं म्हणू लागली, "आता लयंच एलून राह्यले काय रे ? काळू काय एकेकाचा गया, कां दावून टाकू गया तुमचा. मस्नेहो, कायले माह्या कुव्हारीच्या पोटी आले. त्यापक्षा एखांद्या सेठ सावकाराच्या घरात जल्म घेतला असतं तं बरं झालं असतं. तिथं चोचले तरी पुरले असते तुमचे. तेल तुह्या बापानं कमावून आनलं काय ? बाप तं असा तुमचा निकरंड हाय, पायलीमर जवारी नाई आनून टाकत घरी. आन चालले मिजाईस कराले."

सारजा असं कितीतरी वेळ बोलत राहिली. गजा मध्येच उठून म्हणाला, "दाब दाव गया आमचा, मारून टाक आमाले. नाइतरी अशा जगन्यापरस मरनं बरं. अवं त्यापक्षा लानपणीच काहून नाइ मारून टाकलं आमाले. अशे वाखे खाल्यापरस मरनच बरं." गजाच्या या बोलण्याचा सारजावर परिणाम झाला. लहानशा गजाला असं बोलायची कुणी दिली अक्कल ! खरंच परि-स्थितीच माणसाला सारं काही बोलायला लावते, करायला लावते. दैव, योग सारे खोटे आहेत. वास्तव जीवनच खरं-खुरं. सारजा एकटक गजा-कडे पाहात राहिली. काहीशी स्तंभित होऊन, त्याची मोठी वहीणही बघत राहिली. गजा, शकोनी रडत-रडत ताटावरून उठले. अर्धपोटी राहिलेल्या या जिवांना कशी शांती मिळणार ? ते तावा-तावानं बाहेर पडले. अंधारात कुठंतरी गुडूप झाले. सारजा करपलेल्या भाकरीकडे एकटक पाहू लागली. डोळे आसवांनी भिजून गेले.

अनुक्रमणिका

दुसरा दिवस उजाडला. कामाची लगबग. तशा लच मनूनं तिला आवाज दिला, "झालं वं सारजे? न्चल नं निंदाले. बाया निंघाल्या ना." सारजा लगबगीन सावरा-सावर करू लागली. 'हो-हो' म्हणत तिनं मनूला चालण्यास सांगितलं. मी आलीच म्हणून सांगितलं. सारजानं लहानग्या शकोनीला पान्हा दिला. ती चुटूचुटू दूध पिऊ लागली. 'पेनं लौकर मस्ने, तुमच्यासाठीतं धावा लागते' असं म्हणून तिन शकोनीला तोडलं. शकोनी रडून आक्रोश करू लागली. तिनं सुमनला धरायला सांगितलं. सुमनजवळ ती आणखी रडू लागली. रागारागातच तिनं धपाटा मारला. ती विव्हळली. झोपडीभर शकोनीच्या रडण्याचा आक्रोश घुमत राहिला कितीतरी वेळ.

सारजा वावरात गेली. अन सुमननं शकोनीला पाळण्यात घातलं. तिला थोपटू लागली. झोके देऊ लागली.

पलाटात रिकामटेकड्या लोकांचा आता जुव्वा भरला होता. संपती, वसोंता, किसना, यल्या इ. अट्टल जुवारी सट्टा मांडून बसले होते. दहा-पांच हौसे, जुवारीभोवती गोळा झाले होते. एकच हल्लोळ माजला होता. पलाटभर कलकलाट पसरला होता. नाही म्हणायला दोन चार वेवडे होते; ते आपापसात झगडत होते. त्यांची नजर वाईट दिसत होती. अशातच एका पत्त्यावरून संपत अन् बसोंताची जुंपली. ती पराकोटीला गेली. कुणी तिकडे गांभीर्यानं लक्ष दिलं नाही. सारे आपापल्या कामात गर्क राहिले. संपतनं वसोंताची मान गदा-गदा हलवली. जोरदार घोयसा-घोयसी झाली. संपतनं त्याला नालीत आपटलं. गटाराच्या नालीतला गारा वसोंताच्या तोंडावर भिंत लिपल्या. सारखा बसला. तो ओरडू लागला. शिव्या-शाप देऊ लागला—

"भोसोळीच्या, थ्या मले आज नालीत आपटलं. तुले मी पाहून घेईन. झाटमारी जेलात गेलो तं तुह्या तं आज मडरच कराचा हाय. तुले तसं सोळतच नाइ. इथं खाल्ल्यापक्षा जेलातच खाऊ. नाइतरी इथं उपास पळते. तिथतरी कोरभर भेटन." असं म्हणून बसोंता संपतच्या अंगावर चालून गेला. वसोंताचा हा नवा अवतार पाहून संपत आणखी घबरावला. तो घरात लपला. "वो मां वं धाव वं, माह्या मडर होऊन राह्यला. मले वाचोवं."

तो आक्रोश करू लागला. तसा बसोंताला चेव आला. तो त्याच्या घरावर चालून गेला. अद्वातद्वा बोलू लागला.

"साल्या आता कायले लपून राह्यला, बायल्या-सारखा. आता काहून लपतं बायकोच्या मांगं, येनं माह्या समोर..." संपत घरातूनच ओरडू लागला— "वो मां धाव वंऽऽ, लोकहो धावा होऽऽ...बायकोले एकटाच हाय वोऽऽ."

लोक गंमत पाहू लागले. शेवटी संपतची बायकोच घराबाहेर आली. तिन वसोंताला समजावलं. विनवणी केली. वसोंता बाईच्या बोलण्यानं नरमावला, तरी तो शिव्या देत राहिला. कितीतरी वेळ. बसोंताला दारू जास्तच चढली. तो दारूच्या नशेत रस्त्यानं लवंडायला लागला. तशातच त्याची गांठ एका जुवेकऱ्याशी पडली. त्याच्या गळ्यात हात टाकत वसोंता आपसुकच बोलला—"ह्या संपती चि भिन लय एलून राह्यला होता. साजरा घोयला मंग. दरीचा मंग घबरावला. पायापोटी लागे म्हनून सोळला. अवे लेका म्हना माह्याशी काहून एलतं?" मी दिल्लीपावतर फिरून आलो. एस. टी. चं तिकीट दाखवत त्यान जुवेकऱ्याला म्हटलं— "हे पाह्यं, तुले खोटं वाटत असंन तं—तिकिटं" तशी जुवेकऱ्याला शंका येऊन त्यानं विचारलं,—

मंग सांग वरं...

दिल्ली कुठी हाये ?

"दिल्ली महाराष्ट्रात हाय."

कितीक मोठी हाये ?

"लय मोठी हाय. आपले साठ-सत्तर रोमखेडे बसतेत."

अस्सं ?

"हो लेका. काया कुत्रीची शप्पथ. आपण खोटं नाइ बोलत."

मंग तिथ काय केलं ?

"म्या तिथं भासनं देल्ले, लोकाइनं माहे सत्कार केले."

कितीक सतकार केले ?

"माहे लय सतकार झाले. मोठमोठे मिनिष्टर माह्या सत्काराले आल्ते."

नाईऽऽ ?

"मंग मी काय खोटा बोलून राह्यलो ? पुसून घे कोनालेही."

मंग तुले काय देल्लं ?

"मले हातभट्टी काढाचं लायसन देल्लं. म्हने मस्त पयल्या धारीची काढत जाय"

यावरून जुवेकऱ्याची अन वसोंताची बाचावाची झाली. बाचावाचीचं रूपांतर घोयसा-घोयसीत झालं. कुणी कुणाला आपड–थापड केलं तर कुणी कुणाला गचांड्या दिल्या. काही वेळानं वसोंता सुमनच्या घरी गेला. सुमन शकोनीला झोका देत होती. बसोंताचा अवतार पाहून ती क्षणभर हवक-लीच. तिला ओरडावंसं वाटलं. पण ती भयानं ओरडली नाही. बसोंता आत घुसला. तिच्याशी लगट करू लागला. लाडेलाडे तिचा खांदा दावत बोलू लागला.

"सुमन, तुझ्याशिवाय मले गमत नाई, असं वाटते तुझ्यासंगच राहावं. हासावं, बोलावं." सुमन दूर–दूर पळू लागली. वसोंतान झटक्यानं दार बंद केलं. आता त्याचा बेत समजला. सुमन आपला जीव वाचवू लागली. वासनेनं पेटलेला बसोंता आता आपल्या वासनेला शमवायला निघाला त्यानं सुमनला आपल्या विळख्यात घेतलं. तिला जमिनी-वर पाडू लागला. ती स्वतःला वाचवत त्याचा प्रति-कार करू लागली. त्याला नखोटे घेऊ लागली. डसू लागली. पण पेटलेला बसोंता जोर काढू लागला. 'सोळ रे, बसोंता–सोळ रे बसोंता' असं ती विनवू लागली. शकोनीही रडून आक्रांत करू लागली त्या नासमज जीवाला काय घडतंय हे समजलं नाही. धक्का–बुक्कीत तिच्या पाळण्याची दोरी तुटली. ती धाडकन जमिनीवर आपटली. वसोंताचा चेव आणखी वाढला. ती आपली अब्रू वाचविण्यासाठी धडपडू लागली. तिचं बळ एकाकी पडू लागलं. तिला आता असह्य ग्लानी येऊ लागली. तरी ती सावरली. शक्य तितक्या जोरात ओरडली. "अरे कुणी धावा रेऽऽ वसोंता माही इज्जत घेऊन राह्यला...धावा ऽ रे ऽऽ." सुमनचा आवाज पलाटभर घुमला. सारा जुव्वा सुमनच्या झोपडीकडे धावू लागला. लोक धावू लागले. एकानं दाराला लाथ मारली. दार ताडकन उघडलं. वसोंताला लोकांनी सुमनच्या अंगावरून उठवला. बाहेर काढला. कुणीतरी सुमनला पाणी पाजलं. मध्येच एक जण ओरडला. "ठोकारे सायाले." बसोंतावर लाथा–बुक्क्यांचा मारा होऊ लागला. कुणी डोकं आपटलं. त्याची चांगलीच कणिक तिंबली. तो जीव गेल्यासारखा त्या दिवशी बोंबलला. लोकानी चांगलाच झोडपला. काहींनी त्याच्या तोंडात शेण घातलं.

सूर्याची किरणं आता काहीशी हळूवार झाली. दुपार कलती झाली. संध्याकाळ व्हायला आली. थोड्याच वेळात सारजाही शेतातून परतणार होती. घरी येणार होती. आपल्या लेकराला दूध पाजणार होती. गजाही शाळेतून परतणार होता. सांजवेळ व्हायला आली होती. काही वेळानं सारजा घरी आली.

दिव्याच्या मिणमिणत्या प्रकाशात तशीच बघत राहिली. रात्र झाली. रातकिडे किर्र–किर्रऽ करू लागले. कुणीतरी सांगितलं, सदाशिव आता चंपतच्या घरी जुव्यात बसला आहे. तिला त्याचं काही वाटलं नाही. तिच्या समोर अनेक विचार तरळू लागले–"सुमन लग्नाले आली. एकटीच्या कमाईवर तिचं लगन कसं करावं? आजकाल हुंडातं तगला मांगते. त्यात आपन तं अनपढ हाओ. आपल्याले काही सुचत नाइ–सुमनचं लगन कवा जुळंन ? घरात तं हे गरिबी ! बाप असा जुवारी. मांगं लगनाचा योग आल्ता. पन बापाच्या दारूडे-पनापायी, हुंड्यापायी थो गेला. लावली असती हिंमत शे पाचशयाची. कसं करावं ? काइ सुचत नाइ मले. असं वाटते, जीव देऊन टाकावं. कुठंही चाल्लं जावं. पन लेकराईची दैना हुईन. कोन पुसन त्यैले. उद्याच पाय घासून मरतीन. माह्या सुमनचे हात कवा पिव्वे होतीन ? तिले नवरी होनं कवा मी पाहीन. देवा, पावनं रे मले काहून असा परिक्षा घेऊन राह्यला माही ? ह्या घरचा बुवा सुधरू देरे. त्याले तालावर येऊ दे. तुले पांचान्याचा परसाद वाटन. घरा–दारात सुख नाही भेटलं. कोनता देव भेटन मले ? मधूनच तिच्या मनात विचार आला. हो, थे आपल्या गावात रातची शाया भरते, तिथं आपण शिकाले जात जावं. यशोदी म्हने मले. चलत जाय म्हने. ग्यानाचा उजेड तरी डोयावर

पळन. घरच्या बुवालेही आपन चलाले म्हनू. रातची शाया...उद्याच आपून जाऊ." असं किती-तरी वेळ ती मनाशीच बोलत राहिली. रात्र बरीच झाली होती. लेकरं निजली होती. कुत्र्याचा विव्ह-ळण्याचा तेवढा आवाज येत होता. ती रडू लागली.

दिव्याच्या मिणमिणत्या प्रकाशात लेकरं अर्ध-पोटीच झोपली होती. पलाट सामसूम झाला होता. सर्वत्र अंधार पसरला होता. सारजाही वाकळीवर लवंडली. तिला झोप येईना. ती उपाशीच होती. अजून सदाशिवचा पत्ता नव्हता. तोही उपाशीच असेल. तेल संपल्यानं दिवाही विझला. अंधारात झोपडी गुडूप झाली.

△ △

अरविंद महल्ले

मु. पो. पुसंदा, जि. अमरावती

साभार पोच

अथांग सागरातया / रे. रा. सतपूरकर / चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर/पृ. ४४ / रु. १५/-

हाल्या हाल्या दुधु दे / बाबाराव मुसळे / मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे ३० / पृ. १७५/रु. ४०/-

मागोवा/मा. गो. वैद्य / रा. प्र. अयाचित / अभिनंदन समिती नागपूर / पृ. १५१/रु. ३६ /-

सन्मानाने मरण्याचा हक्क / विनायक लिमये / प्रकाशक मृगजळ, कुप वाड रोड, विश्रामबाग, सांगली /पृ. १२२ / रु. ५/-

विवर्त/प्रभा गणोरकर/पाप्युलर प्रकाशन मुंबई / पृ. ९२ / रु. ३० /-

भाषा व साहित्य संशोधन/संपा. डॉ. वसंत स. जोशी, डॉ. ग. ना. जोगळेकर/महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे / पृ. ४३४ / रु. ९० /-

मराठी चरित्र मूलतत्वे व समीक्षा / डॉ. ग. भा. रावते / सरोज रावते, समर्थ प्रकाशन ६४ वी परळ व्हिलेज मुंबई १२ / पृ. ३५९ / रु. ६० /-

माझा जीवन प्रवाह / संपादक वि. वि. सरवटे /४३ मालापूरा इंदोर (म. प्र.) / पृ. ३१४ / रु. ५० /-

अंधाराच्या कविता / वी. रंगराव / अभिजित प्रकाशन / फ्रेजरपूरा चौक, अमरावती-६ / प. ३१ / रु. १५ /-

तीर्थप्रसाद / पुरुषोत्तम नागपुरे / स्मिता नागपुरे / ओंकार प्रकाशन, अमरावती / पृ. २२० / रु. २७ /-

विश्वकर्म्याचे विश्व / सुरेश मथुरे / पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई ३४ / पृ. १९० / रु. ४० /-

निशाचरांचं जग / ग. रा. टिकेकर / रविराज प्रकाशन, ४५६/२ सदाशिवपेठ पुणे ३० / पृ. २०६ / रु. ३० /-

दीपकळी / सौ. वंदना पोंक्षे / रविराज प्रकाशन पृ. २०५ / रु. ३० /-

चंवूगबाळं / राजा राजवाडे / रविराज प्रकाशन पृ. ११२ / रु. २० /-

आमचं असं जमलं / प्र. ह. जोशी / रविराज प्रकाशन पृ. १११ / रु. २० /-

आता उशीर झाला / आनंद साधले / रविराज प्रकाशन पृ. २३० / रु. ३५ /-

तुझी माझी प्रीत / प्र. ह. जोशी / रविराज प्रकाशन पृ. १४१ / रु. २५ /-

महामानव, श्रीराम व श्रीकृष्ण / डॉ. वा. वि. भागवत / अस्मिता प्रकाशन ४५८/२ सदाशिव पुणे. ३० / पृ. १३० / रु. २५ /-

परिभाव नोहे डोंगा / श्री. ज. गो. संत / डॉ. आंबेडकर अभ्यास मंडळ चंद्रपूर / पृ. १९० / रु. ३०

बंधुमाधव

शशिकांत लोखंडे

दलित साहित्यातील एक ज्येष्ठ कथाकार 'बंधुमाधव' यांच्याशी झालेला प्रत्यक्ष परिचय अलीकडला आहे. त्यांचे नाव यापूर्वीच माझ्यापर्यंत येऊन पोहोचले होते. १९६८ साली महाराष्ट्र बौद्ध साहित्य सभेने 'आकार' हा प्रातिनिधिक काव्य-संग्रह प्रकाशित केला. हा संग्रह माझ्या वाचनात आला. ह्या संग्रहात 'गरुड भरारी' व 'बावनकशी सोनं' या बंधुमाधवं यांच्या दोन कविता आहेत. संबंध संग्रहात ह्या दोन्ही कविता विशेषत्त्वाने लक्षात राहाण्याजोग्या आहेत. आजही ह्या कविता विसरता येत नाहीत. बंधुमाधव यांचा मला झालेला प्रथम परिचय हा असा वाङ्मयीनच 'परिचय' होता. 'बंधुमाधव' हा एक कवी-माणूस आहे; एवढीच प्रतिमा मनावर ठसलेली होती. कवितेच्या भावरज्जुमुळे मात्र पुढे त्यांचे माझे नाते जमले. 'बावनकशी सोनं'तील 'शृंगारपरता', 'उत्माद-परता' आवडली होती आणि मी नित्य गुणगुणत राहिलो होतो की,

> 'डौल ज्वानीचा माझा शराबी
> माशुक मुखडा मुसमुसला
> तंग चोळीवर रंग गुलाबी
> गेंद डरीचा रसरसला
> रुप देखणी, अस्सल खणी मी,
> कुलवंतीण हो जशी !'

अशा प्रकारचे लावणीतले–सौंदर्यातले तरल स्पंदन टिपणाऱ्या बंधुमाधव यांनी जेव्हा 'गरुड–भरारी' मधून

> 'उतरल्यावरी रणांत ऐसे
> परत कुणी का फिरायचे !
> लढवय्याचे ध्येय एक रे
> लढता लढता मरायचे !'

अशा प्रकारची युयुत्सुवृत्ती दर्शविली, तेव्हा मला अचंबाच वाटला 'शृंगार' आणि 'वीर–ओज' ह्या दोन्ही वृत्ती जोपासणारी त्यांची काव्यप्रतिभा मग लक्षणीय वाटून गेली आणि तेव्हापासून 'बंधुमाधव' कोण ? याचा वेध घेण्याचा मी प्रयत्न केला. या ना त्या संदर्भात त्यांचे नाव मात्र नित्य कानी पडू लागले होते. कवितेतून भेटून प्रत्यक्षात न भेटलेले 'बंधुमाधव' १९८१ साली मात्र एकदाचे भेटले खरे.

दरम्यानच्या काळात जे काही साहित्य माझ्या वाचनात आले त्यावरून कळले की, बंधुमाधव हे फक्त कवीच नाहीत तर 'कथाकार', 'नाटककार', 'कादंबरीकार'ही आहेत. 'वैचारिक लेखन' करणारे विचारवंतही आहेत.

पुढे प्रत्यक्ष परिचय होऊनही आदरयुक्त भयां· मुळे मी त्यांच्याशी सलगी करू शकलो नाही. आजही ते शक्य नाही. आज बंधुमाधव 'एक समर्थ कथाकार' म्हणून महाराष्ट्राला परिचित आहेत· त्यांच्या लेखनाइतकेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्वही समर्थ आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील समर्थता त्यांच्या लेखनातून प्रत्ययाला येते.

बंधुमाधव, मीतभाषी, सुभाषी ! वादविवादात असूनही स्वत: बोलण्यापेक्षा दुसऱ्यांचे नीट ऐकणारे, प्रसंगी मध्यम मार्ग काढणारे, दुसऱ्याला मनापासून आदर देणारे, स्वत:विषयी स्वत:हून 'काहीही'न सांगणारे, तरुणांना न टाळणारे, तरुणांना प्रोत्साहन देणारे, कधीकधी तरुणांचा आधार घेऊनही स्वत:च

पुढे न सटकणारे, असे मला दिसले. हे सर्व खरे असले तरी ते पूर्वग्रह, दुराग्रह, अतिआग्रह, मार्क्सवाद यापासून मागासलेले आहेत (म्हणा !)

१९६० नंतर समर्थपणे 'दलित–चळवळ' व 'दलित–साहित्य' यांचे नवे युग सुरू झाले. तेव्हापासून दलित साहित्याची प्रकृती व प्रयोजन, अदलित साहित्याच्या प्रकृतीपेक्षा व प्रयोजनापेक्षा भिन्न आणि नवीन असल्याचे दिसू लागले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारप्रणालीने दलित जीवनानुभवाला आविष्काराचा अचूक स्वर सापडला. 'सामर्थ्याचा स्वर' 'व्यंजनाला' लाभला. आणि शतकानुशतकाच्या अबोल दुःखाला खरी 'वाचा' फुटली. माणुसकीच्या अभावामुळे वंचित झालेल्या वेदनेला 'अर्थपूर्णता' आली. हिंदू संस्कृतीतून येणारी अमानवता विषमता–दर्शक मूल्ये दलितांनी नाकारली. हा 'नकार' एक नवी 'जीवन–जाणिव' बनली. ह्या नव्या जाणिवेतूनच नवा जीवनार्थ दलित लेखक व्यक्त करू लागले आणि अस्मितेची ठिणगी म्हणजेच हा नवा जीवनाशय.

मानवी व्यक्तिमनाला–व्यक्तित्त्वाला जीवनाच्या संदर्भात मोल आहे, हे प्रथम 'बंधुमाधव' यांची 'कथा' सांगते.

दलित साहित्याची 'परंपरा' तशी जुनी आहे. चोखामेळा, तुकाराम यांच्यापासून ही परपरा सुरू होते. महात्मा फुले हा या परंपरेतील एक लक्षणीय दीपस्तंभ आहे. किसन फागु बनसोडे, ना. रा. शेंडे, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बंधुमाधव, बाबूराव बागुल यांच्या लेखनामुळेच पुढे दलित साहित्याची परंपरा उदयाला आली आणि ती तशी 'स्व'तंत्र बनली. याच परंपरेतील 'तुकाराम अंबादास पुरोहित' ह्या दलित कथाकाराने १९३३ साली 'प्रतिज्ञा' ही 'सनातनी' व 'सुधारणावादी' यांच्यातील अंत:कलहावर आधारित पहिली कथा प्रकाशित केली. पण ह्या कथेत जीव नव्हता 'हरिभाऊ आपटे' ते 'गंगाधर गाडगीळ' यांच्यापर्यंतच्या कथेपेक्षा दलित कथा सजीव बनली आहे. बंधुमाधवांचीही कथा, ना. रा. शेंडे ते बागुल–योगीराज वाघमारे यांच्या पर्यंतच्या कथेपेक्षा वेगळी आहे. हरिभाऊ आपटे ते गाडगीळ यांच्यापेक्षा 'आशयदृष्ट्याही' वेगळी आहे, दलितकथा दलित मनाबरोबरच 'सांस्कृतिक' वृत्तीचे व सामाजिक प्रवृत्तींचेही जीवनानुभवात्मक दर्शन घडविते. इतर अदलित लेखकात एवढे सामर्थ्य नाही आणि आत्मशोधाबरोबरच परिवर्तनासाठी संघर्ष, त्यातून उद्भवणारा ताण–तणाव यांचे व अस्मितेसाठी झुंजणाऱ्या 'कोमल–भीषण' मन:प्रवृत्ती यांचे चित्रण जसे बंधुमाधवांच्या कथेत दिसते तसे चित्रण ना. रा. शेंडे ते योगीराज वाघमारे यांच्या कथेत दिसत नाही.

असे असूनही 'बंधुमाधव' दलित कथेच्या इतिहासात उपेक्षित ठेवले गेले. आजवर दलित साहित्यावर लिहिलेल्या कुठल्याच ग्रंथांतून त्यांच्या कथांविषयी उल्लेख नाही. बंधुमाधवांवर हा अन्यायच म्हणावा लागेल. म्हणून ह्या लेखात वाचकांना त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची व कर्तृत्वाची ओळख करून देण्याचा हेतू आहे.

मानवी समाजाचे बंधु–'बंधुमाधव', तसे सांगली-वाडीचे. 'सांगली' व 'वाडी' ह्या गावांमधून फक्त 'संथ वाहते कृष्णामाई'. 'सुजलाम् सुफलाम्' परिसर. त्यांचं बालपण त्यात रमलं फुललं. विकसित झालं. त्यांचा जन्म ३ नोव्हे. १९२८ मधील. त्यांचे वडील आर्थिकदृष्ट्या समाधानी होते. बंधुमाधव हे त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव. लाडाकौतुकात वाढलेले. सांगली हे गाव तसं नाटकवेडं व तमाशावेडं आहे. आद्य नाट्याचार्य विष्णुदास भावे यांनी सांगलीतच मुहूर्तमेढ रोवली. ह्याच सांगलीतील बंधुमाधवांचे वडील कलावेडे नसते तरच नवल ! बंधुमाधवांच्या घरातच कलावंतांचा 'गोतावळा' जमत असे. त्यांचे वडील तमाशाफडांचे ठेकेदार व तमाशा शौकीन ! त्यामुळे शाहीर बाबुराव कुपवाडकर, सोंगाड्या इंदुराव, ढोलकपटू आंतु, पठ्ठे बापुराव, नामचंद पवळी, शाहीर भाऊ फक्कड व त्यांची भंगारो ह्या साऱ्या कलावंतांच्या सहवासाचा परिणाम त्यांच्या बालमनावर झाला. 'वाण' नाही पण 'कलावंती गुण' त्यांना लागला. बंधुमाधव हे रक्तातूनच कलावंतांचे गुण घेऊन आलेले. विशेष म्हणजे घरात डॉ. आंबेडकरांचे व आंबेडकर चळवळीचे गुणगान करणारी गाणी व त्यांच्या चुलत्यांची घरी चाल-

लेलीं राजकारणावरील चर्चा, ह्यातून त्यांना सामाजिक चळवळीचे बाळकडू मिळालेले होतेच. याचा अर्थ असा की, डॉ. आंबेडकर यांची वैचारिक चळवळ ही तेव्हापासूनची त्यांच्या मागील प्रेरणा आहे.

बंधुमाधवांच्या सामाजिक कथेत नाट्यात्मकतेची बीजे आढळतात. बालपणापासून त्यांच्यावर नाटकाचा परिणाम आहे. त्यावेळी संतश्रेष्ठ 'गाडगे महाराज', निवृत्तीबुवा इत्यादींची कीर्तने सांगलीत होत. तेव्हा त्या भजनात–कीर्तनात मोठी माणसं त्यांना विठ्ठलाचं सोंग घ्यायला सांगून नाटकातील रखुमाईबरोबर 'विटेवरी' तासन्‌तास उभं करीत. कधी गोकुळीचा 'श्रीकृष्ण' बनवून त्यांना राधा–गौळणी यांच्याबरोबर नाचवीत. त्यामुळे त्यांच्या रक्तातला सुप्त अभिनय गुणबाळसं धरू लागला. पुढे त्यांनी अनेक नाटकांतून 'स्त्री–भूमिका' केल्या आहेत. 'लग्नाची बेडी' मधील त्यांची 'रश्मी'ची भूमिका शालेय जीवनात चांगलीच गाजली. प्रसिद्ध सिनेनट 'राजा गोसावी' हे त्यांचे वर्गमित्र. गोसावी यांना तसे जबरदस्त नाटचवेड. अशा नाटवेड्या कलावंताला प्रथम रंगभूमीवर परिचित करण्याचे श्रेय हे बंधुमाधव यांचेच. यासंबंधी बंधुमाधव यांनी 'मी पाहिलेला राजा गोसावी' हा परिचयपर लेखही 'रसरंग' मध्ये (दि. २७ नोव्हें. १९७६) लिहिला आहे. 'परगुणग्राहकता' हा बंधुमाधव यांचा विशेष 'स्वभाव धर्म' आहे.

बालवयात कोल्हापूरच्या सिटी हायस्कूलपासूनच त्यांनी 'स्त्री' भूमिका करण्यास प्रारंभ केला. श्री. गद्रेकृत 'घटस्फोट', प्र. के. अत्रे यांच्या 'लग्नाची बेडी', 'पराचा कावळा' व शंकर पाटील लिखित 'वेडी आशा' ह्या नाटकातून त्यांनी स्त्री भूमिका उत्तम रंगविल्या. कोल्हापूरच्या 'मिस् क्लार्क होस्टेल' मध्ये राहात असताना सिटी हायस्कूलमध्ये राजा गोसावी यांची भेट झाल्यावर तिथंही नाटकं रंगविता रंगविता स्वतः बंधुमाधव नाट्य–लेखनाच्या प्रेमात पडले. वयाच्या अवघ्या सोळाव्या वर्षी त्यांनी 'जग हे असं आहे' (१९४४) असं, पहिलं चिंतनशील नाटक लिहिलं. त्याचे त्या काळात काही प्रयोगही झाले. तथापी हे नाटक अप्रकाशित राहिले. १९४५ मध्ये त्यांनी जी पहिली–वहिली कविता लिहिली, तीही अशीच गंभीर आशयाची. १९५० पासून त्यांनी कथा लेखनाला प्रारंभ केला. 'प्रेमाचे प्रतिक' ही त्यांची पहिली रोमँटिक प्रदीर्घ कथा उपःकाल मासिकात प्रसिद्ध झाली होती. पुढे १९५२–५३ सालापासून त्यांनी रोमँटिक कथांबरोबरच सामाजिक आशयाच्या दलित मुक्तीच्या कथाही डॉ. आंबेडकरांच्या 'जनता' साप्ताहिकातून लिहिण्यास प्रारंभ केला. 'जावे त्याच्या वंशा' ही त्यांची पहिली सामाजिक कथा.

बंधुमाधवांचा वाङ्मयीन पिंड, 'रोमँण्टिसिझम', 'वास्तववाद' व 'आदर्शवाद' ह्या तिन्हींच्या संमिश्रणातून घडत असल्याचीच चिन्हे त्या कथांमधून स्पष्ट झालेली आहेत. 'कविता' व 'कथा' यांच्या जोडीला त्यांनी 'कादंबरी' लेखनही केले. 'रंगली ओठावर लावणी' ('स्वामिनी' दिवाळी अंक १९६७) ही कादंबरी 'शाहीर भाऊ फक्कड' यांच्या जीवनावर आधारित आहे.

त्यांचे वर्गमित्र नामदेव व्हटकर हे चित्रपटनिर्माते. त्यांचा 'अहेर' हा पहिला चित्रपट धंद्याच्या दृष्टीने तोटचात गेल्यावरही ते बंधुमाधव यांच्या कथेवर दुसरा चित्रपट काढणार होते. हा चित्रपट 'शाहीर फक्कड' यांच्याच जीवनावर येणार होता. त्याचे पटकथालेखनही बंधुमाधवांनी करून ठेवलेले होते. पण ते जमले नाही.

१९५७–५८ साली नामदेव व्हटकर यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या निधनावर एक 'चलत्–चित्रपट' काढला. ह्या चलत्–चित्रपटातील निवेदन व लेखन बंधुमाधव यांचेच होते, हे कित्येकांना माहीत नसेल. शाहिरीच्या परिणामातून त्यांनी 'नव्हे गी तसली' ही दुसरी एक 'शृंगारिक कादंबरी' लिहून १९७३ साली 'स्वामिनी' ह्या नियतकालिकातून प्रकाशित केली. याबरोबरच 'अपराधी' ही तिसरी कादंबरी (रोहिणी १९५७ : प्रतापगड विशेषांक) त्यांनी प्रकाशित केली. तसेच 'अंधारातून प्रकाशाकडे (१९६०), 'उधळचा पुत्र' (१९५०) ही दोन नाटकेही त्यांनी लिहिली. पैकी 'अंधारातून प्रकाशाकडे' हे त्यांचे नाटक तर त्यांना दत्तक द्यावे लागले. डॉ. बाबासाहेबांच्या

'जनता'मधून जशा त्यांच्या कथा प्रकाशित झाल्या तशाच 'लोकसत्ता', 'लोकशक्ती', 'नवशक्ती', 'रोहिणी', 'यशवंत', 'धनुर्धारी' ह्या नियतकालिकांतूनही त्यांच्या कथा व इतर लेखन प्रकाशित झाले.

बंधुमाधव अकरा वर्षे पोलीस खात्यात सेवा करीत होते. तथापि त्या सेवेत त्यांचं मन रमत नव्हतं. त्यांना त्यावेळी व्यंकटेश माडगूळकर भेटले. त्यांनी त्यांना जाणीव करून दिली की, बंधुमाधवांचा जन्म हा कलेसाठीच आहे. त्यांचं ध्येय हे कथाकाराचं आहे !

व्यंकटेश माडगूळकर न भेटते तर बंधुमाधव कथाप्रांतापासून दुरावले असते. माडगूळकर यांचे बोल ऐकल्यापासून बंधुमाधव सरकारी सेवेपेक्षा लेखनातच रमू लागले. वाचनात गढू लागले. ह्या वाचनातून त्यांना मॅक्सिम गोर्की. साने गुरुजी, वि. स. खांडेकर भेटले. ते त्यांचे आवडते लेखक झाले.

डॉ. इंदुमती शेवडे म्हणतात त्याप्रमाणे बाबुराव बागुलांच्या कथेतील उग्र विद्रोहाच्या मानाने बंधुमाधवांच्या कथेतील विद्रोह सौम्य आहे, हे तितकेसे बरोबर नाही. बंधुमाधव यांच्या कथेतील विद्रोह 'मेलोड्रॅमॅटिक' नाही. त्यांच्या मनोपिंडावर ज्या लेखकांचा संस्कार आहे, तोच या दृष्टीने विचारात घेण्याजोगा आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या ज्वालाग्राही तत्त्वज्ञानातील ठिणगी घेऊन तिच्या साहाय्याने आपल्या कथांद्वारे बंधुमाधव दलितांना वैचारिक दृष्टया पेटवून उठवीत होते चेतवीत होते, याचा आजच्या पांढरपेशी दलित लेखक व समीक्षक यांना विसर पडला आहे. ज्या लेखकाच्या सत्काराला प्रत्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हजर राहणार होते, तो आपला लेखक कथावाङ्मयाच्या इतिहासात अनुल्लेखित असावा याचे दुःख दलित समीक्षकांना होत नाही हे आश्चर्य आहे.

इतिहासात उपेक्षित राहिलेल्या दलित समाजाचे चित्रण बंधुमाधवांच्या कथेत आहे. ह्या कथेतील नायक आंबेडकरी क्रान्तीचा, 'साहित्यातील प्रतिनिधी' आहे. ह्या नायकाच्या रूपाने दलित क्रांतीची 'नवी जाणीव' त्यांनी व्यक्त केली आहे. बंधुमाधव यांच्यासारख्यांची कथा त्या काळात नवीच होती. ही कथा आंबेडकरी युगाचीच देणगी होती. कथाकाराच्या जिवंततेची व समाज–सापेक्षतेची ती साक्ष होती. 'वास्तव' पाहून डोळेझाक न करणारा हा कथाकार त्या काळापासून दलितांना कथेच्या रूपाने 'नवी जीवनदृष्टी' देत होता, देत आहे. "माणूस जाणून घेण्याव्यतिरिक्त मला कसलीही इच्छा नाही" असे मॅक्सिम गोर्की म्हणत असे. आणि बंधुमाधवांनी तर दलित माणूस व एकूण मानवी समाज यांना जाणून घेण्यासाठीच फक्त आपल्या कथा लिहिल्या. गॉर्कीप्रमाणेच "मानवत्व" व "मानुषता" ह्या साहित्य–मूल्यांना जपणारी त्यांची कथा आहे. विकृत लैंगिक आचरणाचे अथवा झोपडपट्टीतील किळसवाण्या जीवनक्रमाचे तंतोतंत वर्णन हे काही वास्तववादी प्रेरणेने निर्मिले जात नाही. पुष्कळ वेळा तर त्यामागे ऱ्हास पावणाऱ्या श्रीमंतांच्या अथवा सुखवस्तुजनांच्या संवेदनांना उत्तेजित करण्याचा हेतू असतो. मॅक्सिम गॉर्कीने वास्तववादाला मानवी परिणामांची जोड दिली आणि सामान्य माणसांच्या असामान्य कृतीकडे लक्ष वेधले. म्हणूनच गॉर्कीप्रमाणे त्यांच्या कथा लैंगिक विकृतीपासून दूर आहेत. बंधुमाधवांनी मानवी परिणामाचाच वेध घेतला आहे. 'परंपरेला नकार देणे' ही असामान्य कृती दलित माणूसच करू शकतो हे सांगणारी त्यांची कथा 'गॉर्कीच्या' जातकुळीतील आहे. त्यामुळेच जीवनवास्तवाशी त्यांची कथा प्रामाणिक राहिली आहे. लेनीनच्या विचारांचा प्रसार त्यांच्या हयातीतच जसा 'गॉर्कीने' केला, तसाच डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रसार त्यांच्या हयातीतच बंधुमाधवांनी केला. म्हणूनच त्यांना आ श्री. रणपिसे, टी. पी. अडमूळ, डॉ. गंगाधर पानतावणे 'महाराष्ट्राचा मॅक्झिम गॉर्की' म्हणतात, त्यात काहीही अनुचित नाही. जॉन ग्रिफीज यांनी लिहिलेल्या 'Black like me' या कथेचे अनुकरण करून बंधुमाधवांनी पहिली कथा लिहिली खरी; तरीही ती कथा ढोबळ, नक्कल, निर्जीव झाली नाही, हे विशेष होय. ती खास बंधुमाधवांचीच झाली. माणसाच्या जिजिविषु वृत्तीचे दर्शन घडविणारी त्यांची कथा म्हणजे दलितांचा प्रतिनिधिक स्वरूपातील 'विराट उद्रेक' आहे.

दलितांच्या सामूहिक जाणिवांचा अविष्कार म्हणजे "आम्हीही माणसं आहोत" हा त्यांचा कथासंग्रह होय. या कथासंग्रहाच्या एका वर्षात तीन आवृत्ती निघाल्यात, हे आणखी विशेष.

दलित साहित्यात प्रथमच बंधुमाधवांनी 'समाजवादी वास्तववाद'नवोन्मेषी आदर्शवाद' आणला म्हणूनच नव्या आधुनिक दलित साहित्याचे अग्रदूत तेच ठरतात यात संदेह नाही.

'जनता', 'प्रबुद्ध भारत', 'रिपब्लिकन', 'सिद्धार्थ', 'नागसेन', व 'जयभीम' ह्यातून त्यांचे कथालेखन प्रकाशित होऊनही संग्रहरूपाने यापूर्वी दलितेतर समाजापर्यंत पोचले नव्हते. म्हणूनच दलितेतर समाजातील समीक्षकांना त्यांचा सुगावा कालपर्यंत लागला नव्हता. बंधुमाधवांना 'अंधारातून प्रकाशाकडे' येण्यास बरीच वर्षे लागली.

दलित साहित्य संमेलनांची मूळ कल्पना बंधुमाधव यांचीच. 'स्वतंत्र दलित साहित्य संमेलने घडवून आणावीत' आणि ही कल्पना कार्यान्वित करण्यासाठी त्यांनी 'प्रबुद्ध भारत' मध्ये 'दलित साहित्य संमेलनाची आवश्यकता' हा लेख लिहिला. श्री. रणपिसे, श्री. अडसूळ व घनःश्याम तळवटकर यांच्यासह 'दलित साहित्य संघाची' त्यांनी स्थापना केली. डॉ. आंबेडकरांचे विचार कथेद्वारे तसेच दलित समूहाद्वारे पोचविण्यासाठीच ही अशी त्यांची 'प्रत्यक्ष कृतीशी' जोड होती.

'सांस्कृतिक उत्थानाचा' व 'चळवळीचा कलात्मक आलेख' असणारी बंधुमाधवांची जीवनानुभवाच्या पातळीवरील कथा वैचारिक दृष्ट्या 'परिणामी' आहे. "बंधुमाधवांची कथा हे दलित कथेचे मूळ निर्मितोगोत्र आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मानवमुक्तीच्या तेजस्वी चळवळीतून जन्माला आलेली क्रांतीसूक्ते म्हणजे बंधुमाधवांचे साहित्य. बंधुमाधवांच्या कथा म्हणजे ऐतिहासिक कथाच." हे खरे आहे.

त्या काळातील त्यांचे समकालीन दलित लेखक म्हणजे अॅड्. वी. सी. कांबळे, आर्. डी. भंडारे, दादासाहेब रुपवते. घनश्याम तळवटकर, शंकरराव खरात, वामन कर्डक, कवी दीनबंधू, दिनेश लखमापूरकर, डी. वाय. कांबळे, प्रा. यादवराव गांगुर्डे, वसंत राजस, कवी किशोर, श्रीधर, विश्वास भोसले, देवीदास पोखर्णीकर, रमेश के. शिंदे, निर्गुणा कांबळे, भाई नरेन्द्र, के. मोरे हे होत.

बंधुमाधवांएवढी 'समाजवादी वास्तवाची जाणिव' समर्थपणे त्यांच्या ह्या समकालीनांना व्यक्त करता येत नव्हती. या काळात बंधुमाधवांसारखे विपुल साहित्य सातत्याने त्यांनी निर्मिले नाही.

सर्वश्री ना. रा. शेंडे, अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरात यांच्यासारखी बंधुमाधवांची कथा रोमॅण्टिक नाही. दलित लेखक ना. रा. शेंडे याची कथा रोमॅण्टिक ध्येयवादी यांच्या कथेतील 'माणसं' आपत्ती निमूटपणे सोसतात. कुठेही कसलाही विरोधाकडे वा बंडाकडे जाणारा अतिरेकी विचार त्यांच्यात असल्याचे दिसत नाही. ना. रा. शेंड्यांचेच समकालीन असणारे कथालेखक बंधुमाधव, पण ह्या दोन्ही लेखकांत फरक आहे. बंधुमाधव यांच्या कथा दलिताभिमुख असून दलितांच्या व्यथांची जाणीव ठेवून लिहिलेल्या आहेत. त्यात दलितांच्या दुःखाचे रडगाणे नाही. त्यात संताप, अन्यायाविरुद्ध चीड व प्रतिकार आहे. ना. रा. शेंड्यांच्या समकालिनाने लिहिलेली ही कथा म्हणूनच भिन्न आहे. बंधुमाधवांची कथा अण्णाभाऊ साठे यांच्यापेक्षा दलित जीवनाच्या ज्वलंत प्रश्नावर जाणीवपूर्वक प्रबोधन करते, शंकरराव खरात यांच्या कथांपेक्षा दलित प्रश्नांना अचूक वाचा फोडते. तथापि ह्या कथा प्रचारी नाहीत. त्या बलात्कारासंबंधीच्या कथा नाहीत, अर्वाच्य शिव्यांची त्यात लाखोळी नाही. मात्र महारी बोली, महारी म्हणी, वाक्प्रचार यामुळे बंधुमाधवांची कथा गतिमान, चित्रदर्शी, वास्तविक आहे; ती तशीच अनलंकृत आहे. तीत नाट्यात्मकता असूनही ती नाटकी नाही. विद्रोहाची आग तीत असूनही ती भडक मात्र नाही. ती कृत्रिम तसेच मनोविश्लेषणात्मक, प्रवचनात्मक, प्रचारात्मक, भाष्यात्मक नाही. ती आहे. मूलतः घटनाप्रधान, विचारप्रधान, त्यामुळे घटनेला, विचाराला चित्रत्व देणारे संवाद, खटकेबाजपण वास्तविक आहेत. ती निवेदनपर असूनही कृत्रिम नाही, तीत सहजता आहे, 'ठोकळबाज वास्तव' नाही, तिच्यात 'जीवन प्रेरक रसायन'

अनुक्रमणिका

मात्र आहे. दलितांना सामाजिक अमानुषतेची, विषमतेची जाणिव करून देऊन वंडाला उद्युक्त करणारी ती संयमी कथा आहे. दलितांवर खेडयापाडयात होणारे अत्याचार; त्यांची उपहासपूर्वक केली जाणारी अवहेलना, त्यांच्या वाटयाला येणारे कुत्र्यामांजरापेक्षाही हीन, अपमानकारक जिणे यांनी बंधुमाधव संचित झालेले, पेटलेले आणि मानहानीने दुःखी झालेले आहेत. असेच ते त्यांच्या कथांतून परिणामकारक रीतीने प्रकट होतात. बाबुराव बागुल यांच्या कथांतील-कादंबरीतील पात्रांप्रमाणे बंधुमाधवांची 'कथा-पात्रे' 'पराभूत' 'कामूक', 'अतिरंजित', रोमॅण्टिक', 'दु.खी,' 'डेकोरेटिव्ह', प्रतिगामी', 'संकुचित मनोवृत्तीची' नाहीत.

विशिष्ट सामाजिक रचनेचे, समाज प्रवृत्तींचे, सामाजिक संबंधांचे दर्शन घडविणारी ही कथा नुसत्या दुःखाचे दर्शन घडवीत नाही, तर ते दुःख संपविण्याची धडपड व वास्तवाचा खरा अर्थही सांगते.

'अस्पृश्यता नष्ट करा' ह्या नुसत्या घोषणांनी अस्पृश्यता नष्ट होणार नाही, त्यासाठी स्पृश्यास्पृश्य तरुण तरुणी यांनी मनावर घेऊन 'प्रेमा-माधव', सारखे पुढचे पाऊल टाकायला हवे, असे आवाहन करणारी 'पुढचं पाऊल' ही कथा. मंदिर प्रवेशाचा कायदा केला आहे पण त्याच कायद्यामुळे एका निष्पाप, निरपराधी अस्पृश्यास कसे बळी जावे लागते ह्याचे चित्रण करणारी 'कायद्याचा बळी' ही कथा, 'हॉटेल हरिजनांसाठी खुले आहे. चहा मिळेल पण सव्वा रुपया कप. त्यासाठी त्यांना कपबशीही त्यांच्याच घरातून आणावी लागेल.' ही वेदना सांगणारी 'सव्वा रुपया कप' ही कथा किंवा 'बामनबी आपल्याच धरमाचा नव्हं! मग त्येनी कधी आपली पोरगी जोगती नि मुरली म्हणून सोडली आहे देवाला?' हा प्रश्न विचारणारी 'जन्मठेप' ही कथा, दलितांना माणुसकीचा हक्क मिळवून देणे हे मोठे समाजकार्य तरुणांपुढे आहे हे सांगणारी 'दुरून डोंगर साजरे' ही कथा-ह्या सर्वच कथा दलित समस्येशी प्रतिबद्ध असल्या तरीही ह्या कथा तात्कालिक नसून सद्यकालीन आहेत. 'अमानुषता व विषमता' ह्यातून निर्माण होणारे मानवी दुःख हे सामाजिक दुःख आहे म्हणून ते जगातील सर्वच मानवी समाजाचे दुःख आहे. निव्वळ हे दुःख महार-दलित-समाजाचेच नाही. अखिल मानवजातीचेच आहे, हे त्या कथा सांगतात; त्यामुळे ह्या कथा 'सर्वस्पर्शी' ठरतात. जरी त्या कलानुभवाच्या पातळीवर आल्या नाहीत तरीसुद्धा!

असा हा समर्थ कथालेखक काही काळ 'उपेक्षित', अनुल्लेखित राहिला, याचे दुःख आहे. ज्या बंधुमाधवांनी दलितांवरील अन्याय निर्मूलनासाठी कथा लिहिल्या; त्या बंधुमाधवांवर अन्याय व्हावा ही गोष्ट खटकते. ज्यांच्या काव्यांवरून दलित समाजाचा भारतीय राष्ट्राचा इतिहास सांगता येईल, त्या बंधुमाधवांच्या कथेचा गौरव करणे हे महाराष्ट्रीयांचे-वाङ्मयप्रेमींचे-आद्य कर्तव्य आहे.

आजच्या तरुण पिढीचा एक प्रतिनिधी म्हणून प्रस्तुत लेखकाला बंधुमाधवांना त्यांच्याच शब्दात सांगावेसे वाटते की,

ध्येयसिद्धीच्या यशस्वितेची
खूणगांठ ही बांधुनी पक्की
लढत असा तू-जा मग पुढती
प्रकाश तुजला दिसेल नक्की!

काळा इतका महान समीक्षक गुणग्राहक दुसरा कोण असणार आहे?

△ △

प्रा. डॉ. शशिकान्त लोखंडे
६।११२ स्वातिमित्र
गुलमोहर मार्ग, क्रॉस नं. ७
जुहू, मुंबई ४०००४९.

अनुक्रमणिका

॥ क वि ता ॥

युद्ध / गणेश विसपुते

हे युद्ध कुणाशी आहे ?
हातावरल्या रेषा सुद्धा नसतात
तुमच्या मनासारख्या.
नसतो भोवताल
तुम्हाला पाहिजे तसा.
तुम्हाला हवं तसं नसतं;
तुमचं असणं,
तुमचं जगणं,
तुमचा जन्मही.

तुम्ही पपेट शो बघता
हसता खळखळून
पण खरंच हसता का–
तुम्ही पंचविशीनंतर ?
तुम्ही ओरडता–झगडता–भांडता
हात आपटता —
रक्तबंबाळ होईपर्यंत.
काहीही होत नाही
काहीही नाही घडत मनासारखं
तरीही.
—तरीही,
आसपासच्या भयाण पोकळीत
चालू असतं युद्ध.
खरंच का चालू असतं युद्ध
की असतात फक्त
वेडया युद्धकैद्याला झालेले
लढत राहण्याचे आभास ?

तुम्ही कुणीही नसता,
एवढया प्रचंड धुमश्चक्रीत.
तुम्हाला हवं तसं ओरडता सुद्धा
नाही येत.
नुसतेच ओठांचे चंबू होतात, अन्
हातापायाच्या केविलवाण्या हालचाली.

कुणीही थांबत नाही तुमच्यासाठी
किंवा वाट बघत नाही तुमची.
महाकाय सृष्टीतल्या तुमच्यासारख्या
तुच्छ सूक्ष्म जीवांचा कुणीही
नाही करत क्षणभरही विचार.
कुणालासुद्धा ऐकू जात नाही
तुमच्या छातीतली सतत अविरत
होणारी टिक टिक.

तुम्ही मित्रांना–मैत्रिणींना भेटता
तुम्ही वर्तमानपत्रं वाचता,
तुम्ही फिरायला जाता
तुम्ही असेच खूप उद्योग करता.
खरं म्हणजे तुम्ही
काहीच करीत नसता.

तुम्ही शोधत असता
या महाकाय पसाऱ्यात
आपली टिक–टिक टिकवून
ठेवायचं इवलंसं कारण.

तुमची अविरत स्पंदनं
खरं म्हणजे शाप असतात
हे तुम्हाला बहुधा माहित
असतं;
तरीही तुम्ही निरर्थक नात्यांना
टिकवून

भेटत असता ठराविक वेळी
ठराविक व्यक्तीला
ठरवून.
खरं म्हणजे त्याला नसतोच
तसा काही मोठा अर्थ.

तुमच्या स्पंदनाभोवतीच्या कुठल्याही
वर्तुळाला स्पर्श न करता
भेटणारे न भिडताच
जातात नुसते.

कुणीही नसतं फारसं कुणाचं
आणि तुम्ही असता
इतके बांधलेले की,
तुम्ही ठरवूनसुद्धा नाही करू शकत
हवी तशी हालचाल.
तुम्ही नाही विझवू शकत
छातीत पेटत, जाळत जाणारे
विशाल वणवे.
जे राख करीत जातात तुमचं
असणं, क्रमशः
: हा तुमचा आणखी एक शाप
–तोही तुम्हाला माहित असतो.

हळू हळू तुम्ही विसरत जाता
तुमचं हळुवार असणं,
टिक–टिकीचा प्रत्येक टोल जाणवणं
हे देखील माहित असतं तुम्हाला
कुठे ओरखडा देखील उमटत नाही
किंवा होत नाही संधिप्रकाश
आणखी उदास
तुमच्या नसण्यानं
कारण तसा अर्थच नसतो
कशालाही–
या प्रचंड पसाऱ्यात

तुम्ही हळुहळू श्वास सोडायला लागता
त्यावेळी तुम्हाला जाणवतं
या भयानक युद्धात
प्रचंड गर्दीत
भयंकर गोंधळ आहे
प्रत्येक जण जणू अंधारात लढतोय
रक्तबंबाळ होताना दिसतोय
पण तो कुणाशी युद्ध खेळतोय
हे तुम्हाला दिसत नाही
मग तुम्ही हलकेच आपोआप
हंसता
त्यावेळी तुम्ही खरोखर हंसता नं ?

□ □

प्रवाहपतित / सीताराम गिरप

महायात्रला निघाल्यासारखे माणसांचे लोंढे
सरकताहेत एक दुसऱ्याला लोटीत
जसे मुसळधार पावसात
खळाळत धावतात पाण्याचे ओहळ;
तुडुंब भरून ओढे, नाले नि गटारेही.
या प्रचंड वेगवान प्रवाहात
मनांची चिरगुटे झालेली
वेशीवर टांगलेल्या लक्तरांसारखी.
नि·मानवी देहांना फुटलेले असतात डोळे
जिथून पाहतात ते आपल्याच क्षणभंगूर,
शरीरांना कुरवाळणारे लालची हात.
असा हा महाप्रवाह; ज्यातून पोहू पहातोय
मी उलट्या दिशेने
नि माझा मीच होतो उताणा,
कुणा व्याधाच्या बचकीतून सुटलेला
तीव्र दगड लागून घायाळ झालेल्या कोकिळेसारखा
आणि तरीही ते म्हणताहेत
"तू गा. गात रहा. मधुर आवाजात
आमची दु:खं आम्हाला विसरू देत तुझ्यासकट."
मी गाण्याची पराकाष्ठा करतोय...
–अखेरीस ते माझा कंठच कापून नेताहेत
शमविण्यासाठी आपली आसुरी भूक
नि इतके सारे घडूनही मी जिवंत आहे अद्याप
दहा बाय बाराच्या खोलीत
संभाजीने चिणून मारलेल्या विश्वासू सरदारांसारखा
सिमेंट कॉंक्रीटच्या भिंतीभिंतीतून

□ □

चूक / कॉम्रेड

तू येतेस अंधाराला उजेडाचा आरसा दाखवीत
मी आधीच
स्वप्नांच्या गाठी उकलता उकलता
थकलेला असतो,
आणि तुझा माझ्याकडे येण्याचा रस्ता
चुकलेला असतो.

तू वेळही अशी निवडतेस
मला भेटण्याची, दिवेलागणीची
तू आधीच स्वतःशी
भलते सलते बोलून घेतलेले असतेस
म्हणून आपण भेटल्यावर
तू अबोल होतेस.

तू जातेस चांदण्यांच्या कवडश्यांना
उसास्यांचे अंदाज देत
मी, आधीच दिलदार नभाला
विकलेला असतो.
तुझा जाण्याचा रस्तासुद्धा
चुकलेला असतो.

□ □

भाडेपट्टा / नामदेव चं. कांवळे

'पोटासाठी सारे काही क्षम्य असते'
अलिखित भाडेपट्टा आकारलेला
फळेल—फुलेल ह्या अपेक्षेने
निकस ठरलेली जमीन भाडयाने दिलेली.
ताज्या दमाचा नांगर—तिफन पाणीही
रुजवली अंकुरली भूमी सर्वांगांनी
तेव्हा टचटचून दाणे अंगाखांद्यावर फुलले
मनाचे चांदणे बोंडीतून साकारले
पण स्वतःच्या तत्वांना हरताळ फासून
त्यांचेच काटे त्याच्या डोळयात सलू लागले
'फुलावे तर पाप—जळावे तर ताप'
भुई त्रिशंकुसारखी अवघडलेली
आणि तिच्या अंतस्थ वेदनांना साद देऊन
साऱ्या शिवारांवर सोप गेलेली
पुन्हा त्याचे रिकाम्या पोटाचे तत्त्वज्ञान—
'पोटासाठी सारे काही क्षम्य असते'
तो नव्याने भाडेपट्टा करायला तयार
उभारीवरचे सारे वहिवाटदारही तत्पर
पण भुई मात्र विझू विझू
पश्चिमेस डोळे लावन बसलेली

□ □

"या देशाला भविष्य नाही"
गोविंद वाघमारे

मेलेली मने पेटत नसतात
परिवर्तन अमान्य असते हिजडयांना
बोलून चालून आम्हीही मध्यमवर्गीय
महागाईपलीकडे आमचे विचारच जात नाहीत.
माणूस म्हणून आमचे कार्य
भजन—पूजन करणे, पोटावर हात फिरविणे,
संशोधन मात्र सतत सुरू असते
गाडले मुडदे उकरून काढण्याचे !
ताज—कुतूब आमचा की मुसलमानाचा याचे.
आमच्या अज्ञानातच विज्ञान बसत नाही
आम्ही गाजवलेल्या मर्दुमकीचे
अवशेष सापडत नाहीत.
तसेही पाहिले तर—
अंतर्मुख होऊन विचार करणे
आम्ही शिकलोच नाही
मेंदूचा वापर करण्यासही
—आम्ही स्वतंत्र नाही.
—आम्हाला तर नाहीच नाही
या देशालाही भविष्य नाही.

□ □

समनाक / तुकाराम खिल्लारे

पडक्या घराच्या भोकातून
तोंडझापेला समनाक उठतो
बाहेरचा कानोसा घेतो
मिणमिण दिव्यात
हरिनामाची पोत ओवतो नातीसाठी.
झोपली माणसे समनाकाच्या
आवाजाने जागी होतात
" पहाट झालीऽऽऊठ देवा...."
गडवडून आळस झटकतात.
एकदा संबा
साखरझोपेत असताना
त्याची आई सारवण सोडून आली
लकलक हालवाय लागली
डोळे मिटूनच तो
शिव्या ओकू लागला
त्याची आई रागेजली,
" मेल्या....परदेशा....ऊठ....!
आंवे राखायला गेला नाहीस
तर काय माती खाशील "
" हो. खाईन माती. जाय."
त्याच्या आईने आग पाखडून
धप्पाटला चारला. तरी उठेना.
मग कंटाळून म्हणाली,
" मह्या मेलीचं मरण
गेलं कुठं माय
दगदग तरी मिटंल एकदाची "
संभाजीची साखरझोप विरघळून गेली.
अंगातील झोप त्या गोधडीसारखी भिरकावली
आणि
पादीपांदीनं पायात कांठे पचवीत
आंबे राखायला रानात गला.
तेव्हापासून आजपर्यंत
तो उठल्याचे पाहून
पहाट यायची,
समनाक दिवसभर रावराब रावायचा
घामाचे कपडे घालायचा
उन्हामुळं ते झिरपून जायचे
हाडी आटून जायचा...
त्याचं सर्व गेलं
फक्त नोकरीवाला एकुलता लेक
पाहुण्यासारखा येतो
कुणास कळेल न कळेलसा निघून जातो.
भाकर वाढता वाढता
कुणी बाई विचारायची,
" समनाक, पोऱ्हाकडं का जायना बाप्पा
दगदग मिटंल एकदाची...."
एक ना दोन स्वत:शीच हसायचा
आणि आत कुठे तरी....
चमकून जायची
कृश, रंगीबेरंगी लुगडं नेसलेली
त्याच्या आईची प्रेमळ छबी.
कुणी खोदून विचारलंच तर म्हणायचा,
" मी असा....लेकराचं...
नोकरीचं गाव....
काय म्हणंल....
काय म्हणंल....?"
दररोज थरथऱ्या तीन पायांनी
किलकिले अंधुक रस्ते तुडवत
समनाक येतो....
काहीतरी वेड्यासारखं पुटपुटत
जणू कारावासातील कैद्यासारखा
दिवसाचा हिशोब मांडत....!

□ □

इसवीसनापासून / सहदेव

लोक काहीही म्हणतात !
छातीच्या डाव्या बाजूला म्हणे ठोके पडतात
मला तर फक्त :
घोड्यांच्या टापांचे एकू येतात

लोक काहीही म्हणतात :
घोड्यांच्या टापांचे म्हणे आवाज ऐकू येत आहेत
मला तर फक्त :
छातीच्या डाव्या बाजूला ठोक्यांचे आवाज ऐकू
येत आहेत.

□ □

अनुक्रमणिका

स्वातंत्र्यदिनी / भगवान निळे

उद्या माझ्या देशाचा स्वातंत्र्य दिवस
साजरा केला जाईल धुमधडाक्यात
संपूर्ण देशात जल्लोषात.
मीही माझ्या गुलामीच्या वेडयांसह
रस्त्यावर येईल उन्मत्त जमावात. अन्
ओरडून सांगेन
स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ
स्वातंत्र्यातील गुलामीचे संदर्भ
नि,
देशात माजलेल्या अराजकतेचे कारण.
जमाव मात्र
खिन्नपणे फडफडणाऱ्या झेंडयाला साक्ष ठेवून
सवयीनुसार आरोळ्या ठोकीत
'विजय असो' 'झिंदाबाद' करीत
फुलपाखराच्या डोळ्यात
लहान मुलाने सुई टोचावी त्याप्रमाणे
तुटून पडेल माझ्यावर उन्मत्तपणे.
आरोळ्या ठोकीत जमाव
परतेल आपआपल्या दिशेने
माझ्या कपाळावर स्वातंत्र्याचा खिळा ठोकून.
मग मी हिंडेन
बंद दरवाजे ठोठावत मध्यरात्री. अन्
प्रत्येक दरवाजावर वेडयांचे चित्र रेखाटून
ठेवीत जाईल सूर्योदयाचे स्वप्न.
तोपर्यंत पुढच्या स्वातंत्र्यदिनी
आणखी एक वेडा रस्त्यावर येईल
आपल्या वेडयांसह
स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ,
गुलामीचे संदर्भ नि,
अराजकतेचे कारण सांगण्यासाठी
माझ्या सारख्याच !

त्यावेळी, तुम्ही मात्र जमावात असू नये !

□ □

न्याय / माणिक गेडाम

अनेक वर्षांनी ते एकत्र आले
एकमेकांना कवटाळून सारेच सुखावले
तहाची भाषा वगैरे कुणी लिहिली नाही;
चाळली इतिहासाची पाने
बुजवल्या जुन्या दऱ्याखोऱ्या.

किनाऱ्याची व्याख्या कुणी केली नाही
खांद्याला खांदे भिडवित निघाले प्रवासाला.
कितीदा ठेचाळले, घसरले, पडले
तत्परतेने हात देत गेले
वादळवारे तुडवीत गेले,
आता काहीसा दिसू लागला
अज्ञात किनारा
सर्वांचे चेहरे हर्षाने भरून आले.
एक जण रंगून गेला
टिपून घेण्यात सर्वांचे चेहरे
त्याला लिहायचे होते
समूहाच्या एकतेवर
विश्वासू–पोलादी ग्रंथ.

आणि अचानक
तो घसरुन पडला खाईत
सोबती मात्र निघाले पुढे–पुढे
जीवाच्या आकांताने हाक दिली त्याने
"बंधुंनो मला हात द्या...."
सारेच थांबले क्षणभर

म्हणाले–" किनारा फार दूर नाही बंधू
तिथे पोहचताच आम्ही आयोग नेमू
तू कां पडलास ! कसा पडलास !
याची चौकशी करून न्याय देऊ.
तोवर तू विश्रांती घे
फार थकलास
अंधारात पुढे पुढे चालून."

□ □

अनुक्रमणिका

आसवं गाळणारी पावलं / जगन्नाथ रा. गवळे

फाटक्या चपलांचा तांडा
लाँग मार्च करीत घळीतून निघालेला
त्याची लेंग्यातली वेंवारशी पावलं,
मुलाखत द्यावयाला
नोकरीच्या नाक्यावर,
डिग्रीची भेंडोळी दाखवून,
लक्ष्मण रेषा आखून
परत फिरलेली....
उंच टाचांची सँडलस्–
' May I come in sir ?'
लिप्स्टीक लावलेले ओठ
मंदस्मित दाखवितात.
हळुवार लाघवी मोहक हालचाली....
मधुर भाष्य....
खुष होऊन टेबलावरचे लंपट पेन्स्
ऑर्डर देतात,
तेव्हा त्याची पावलं आसवं गाळीत
दुसरं आकाश चालू लागतात....

□ □

बोरी बाभळी वो माये / नीळकंठ घोडे

बोरी बाभळी वो माये
तुझी आडोशाची वाट
अम्हा ओळखीचा घाट

बोरी बाभळी वो माये
तुझी खरमर काया
उन्मादाची फुलं वाया

बोरी बाभळी वो माये
तुझे बांधावर घर
आत डुलते शिवार

बोरी बाभळी वो माये
तुझा फाटका पदर
स्तन लुचती वो पोरं

बोरी बाभळी वो माये
कुणी उरात सलतो
काटा काट्याने निघतो.

□ □

'शेजार' / आर. के. नंदन

शेजार येथील विविध भावमुद्रातला
डोळ्यात उतरतो.
रसायनासारखी भट्टी जमलेली.
पिपातून टपकणाऱ्या धारेसारखी आसवं
आत आत घरंगळतात.
फिल्म डेव्हलप होऊन, एकेक फोटो
आल्बम मध्ये जुळवले जातात.
एक शेजारी, घरमालक
भरडी सुपारी खात एक खंत गिळतो आतल्याआत
'काय ही वेळ आली,
महाराला खोली द्यावी लागली'.
एक शेजारी सोवळा, सोहळयात जगणारा
राष्ट्र के नाम संदेश देणाऱ्या पंथातला–
'....आणि बाकी राहिले,
वगैरे सर्व संपले या देशात....'
पाहिजे म्हणतो जातवाला,
शेजारी माझा पुरोगामी भला
कोंबडीच्या गळयात जानवं घालून
गायत्री मंत्र शिकवतो घरात मोलकरणीला
स्त्री मुक्ती झिंदाबाद
या देशात
जसे शेजारी, तशा शेजारणी

□ □

मला उध्वस्त व्हायचंय

'मला उद्‌ध्वस्त व्हायचंय' हे मल्लिका अमरशेखचं आत्मचरित्र. महिलांनी लिहिलेल्या आत्मवृत्तांच्या वैशिष्टयपूर्ण मालिकेतील पुन्हा एक. पहिली महिला आत्मचरित्रकार तुकारामशिष्या बहिणाबाई ते मल्लिका, असा दीर्घ कालखंड विचारात घेतला तर, लक्ष्मीबाई, रमाबाई, शीलवती, गोदूताई, आनंदीबाई, उषाताई, हंसाबाई वगैरे अगदी ठळकपणे डोळ्यांपुढे येणारी नावे· या सर्वांत सहजता, प्रांजळपणा, प्रामाणिकपणा आणि निवेदनशैलीतील अमर्याद जिवंतपणा आदि गुणांमुळे लक्ष्मीबाईंची 'स्मृतिचित्रे' अगदी कोरीव लेण्यासारखे रसिकांच्या दृष्टीचे आकर्षण-बिंदू ठरले आहे.

पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या चौकटीत अर्थातच पुरुषांची सामाजिक व्याप्ती मोठी, त्यांची धावपळ-धडपड अधिक आणि स्वातंत्र्यमुभाही निबद्धच. त्यामुळे त्याच्या आत्मचरित्राच्या कक्षाही अधिक विस्तीर्ण. स्त्रीचं जीवन निसर्गनियमांमुळे जन्मत:च खूपसे बद्ध. शिवाय परंपरेच्या दुष्ट जाळ्यात अडकल्यामुळे अवस्था अजून केविलवाणी. तिचा संसार ज्याच्याशिवाय नि:सार होईल असा सारसर्वस्व नवरा, हे तिच्या भ्रमंतीचं वर्तुळ. यामुळे तिच्या आत्मचरित्राचे जीवनक्षेत्रही जरा मर्यादितच; म्हणजे खऱ्याअर्थाने अधिकाधिक पतिवर्ती ! नवऱ्याशिवाय तिला स्थिती नाही, गती नाही. नवरा म्हणजे तिच्या जीवनविश्वाचा 'स्वामी' ! त्यामुळे स्त्री आत्मचरित्रात नवऱ्याला महत्त्व अगदी 'हीरो'चे म्हणूनच मध्यवर्ती ! अशा परिस्थितीत काही अपवाद सोडले तर बहुतेक सर्व स्त्रीआत्मकथा या नवऱ्याच्या चरित्रकथा याच स्वरूपात साकार झालेल्या दिसून येतात. 'स्मृतिचित्रा'त लक्ष्मीबाईंपेक्षा ना. वा. टिळकच ठिकठिकाणी अगदी वटवटीतरीत्या जाणवतात ते यामुळेच. तशीच काहीशी गत 'मला उद्‌ध्वस्त व्हायचंय्' या आत्मचरित्राची झाली आहे.

आज समाजजाणिवा बऱ्याच बदलल्या. शैक्षणिक प्रसार आणि औद्योगिक क्रांती यातून ज्ञान-विज्ञानाचा नवा दृष्टिलाभ झाला. स्वातंत्र्य-समता बंधुत्वाची नवी चेतना उसळली. वैयक्तिक प्रेमाला वैश्विक प्रेमाचे बोबडे बोल फुटायला लागले. हक्क संकल्पना पहिल्यांदाच मुठी वळून वेगळ्या तोऱ्यात उभी झाली. जीवमूल्यांची फेरतपासणी व्हायला लागली. पतिपत्नीसंबंधातील 'स्वामी' आता, 'सखा' झाला. सहजीवनातील समानता हे मानवी मूल्य म्हणून मान्यता पावले. संधी मिळताच जीवनाच्या सर्व आघाड्यांवर स्त्रीने केलेली यशस्वी वाटचाल ही तिच्या आत्मोद्धाराची नवी दृष्टी ठरली. आर्थिक मिळकतीच्या क्षमतेने तिचे परावलंबित्व कमी झाले. आणि हजारो वर्षांपासून कोंडलेल्या श्वासातून मुक्तीचे नवे वादळ घोंघाऊ लागले. काळ असा काही बदलला की, सर्व स्तरांवरील अवरोधसंघर्ष हा आजच्या समाजजीवनाचा पुरुषार्थ ठरून मुक्ती हा त्याचा 'युगधर्म' झाला. बदलत्या काळाच्या या जाणिवा लक्षात घेतल्याशिवाय मलिका अमरशेखच्या आत्मकथेचं मूल्यांकन करता येणार नाही.

समाजाच्या वैचारिक प्रगतीची अवस्था नेमकेपणाने कळण्याचे प्रभावी माध्यम म्हणजे साहित्य. आंग्लोत्तर मराठी साहित्यातील भेदस्वरूप हे याचे द्योतक आहे. बहिणाबाईंनी आपल्या अभंगरूपी आत्मचरित्रात—

"धरुनिया वेणी मारिले येथेष्ट ।
हिरंभटा कष्ट फार झाले
नावरे मारिता गायही वोरडे ।
वत्सही ते रडे कासाविस"

अशी सरळ वेणी ओढून यथेच्छ मारणाऱ्या नवऱ्याची तक्रार केली आहे आणि बायकोला बेदम मारणाऱ्या कवी नामदेव ढसाळ नावाच्या नवऱ्याचे गाऱ्हाणे मल्लिकेने आपल्या आत्मकथेतही सांगितले आहेच. फरक एवढाच की, एकात निमूटपणे मार खाणाऱ्या परमार्थ–पिपासू दास मनाचा संघर्ष आहे, तर दुसऱ्यात सारख्याच हक्काने नवऱ्याच्या माराची परतफेड करणाऱ्या समानशील वृत्तीचा दास्यविमोचन कलह !

वडील, प्रसिद्ध शाहीर अमरशेख. जातीने मुसलमान व आई पाठारे प्रभू. आंतरजात–धर्म असे हे संबंध. यांच्या पोटी जन्माला आलेलं पहिल्या मुलीनंतर दुसरं अपत्य म्हणजे मल्लिका. जन्मानं जात–धर्म ठरविणाऱ्या समाजात याअर्थी खरं तर ती बेवारस. लग्न अस्पृश्यवर्गीय नामदेव ढसाळांशी. दोघांचे कुटुंबसंस्कार, आर्थिक परिस्थिती, वास्तव्यपरिसर यात कमालीची तफावत. मल्लिका जातिधर्मनिरपेक्ष वृत्तीने मध्यमवर्गीय सुखस्वप्नांचा ध्यास घेऊन जगू पाहणारी पत्नी, तर नामदेव, स्वतःच्या जातीच्या उद्धारासाठी संघटना स्थापून–त्याच्याच शब्दात सांगायचे झाले तर 'पिसाळलेल्या जाळाने काळ शिलगावीत पुढे जाणारा,' पती ! मल्लिका तशी कलासक्त. नाच, गाणे, साहित्य, नाट्य वगैरेतून विकसित होऊ पाहणारी आणि कलेच्या भांडवलावर अर्थकेंद्रित दृष्टीने ऐषआराम जोपासित सुखस्वप्ने रंगविणारी एक स्त्री. कम्युनिस्ट पार्टीच्या 'नवयुग कलापथकात' भाईंच्या–अर्थात शाहीर अमरशेखांच्या कार्यक्रमांना चांगला प्रतिसाद मिळू लागल्यावर 'आर्थिक बाजू चांगली सावरल्याचा' अनुभव मल्लिकाला होताच. याच कलापथकात पुढे नृत्यनाट्य बसवून लोकजागृतीचं काम करणारे एक बंगाली जोडपे तिला 'आदर्श नवराबायको' वाटायचे. कलामाध्यमातून अर्थमाया जुळवून 'अवघाची संसार सुखाचा करण्याच्या' प्रवृत्तीने तिच्या लहानपणीच मूळ धरले होते. पुढे लग्न झाल्यावर पैशाची वाटेल तशी उधळमाधळ करणाऱ्या नामदेवचा तिला राग यायचा. "मी तुझ्याजागी असते तर आता तीन शहरात बंगले बांधून मी सिनेमे काढले असते बरं..." या उद्गारावरून तिच्या वरील प्रवृत्तीचा स्पष्टच बोध होतो.

नामदेवला लुबाडणारे, त्याच्या दातृत्वाचा फायदा घेणारे, वेळीअवेळी अगदी समूहाने जेवायला येणारे लोक म्हणजे त्याच्या 'पॅंथर'-मधलेच. अर्थात कोणत्याही कार्याची लढाऊ सामाजिक संघटना बांधून तिचे नेतृत्व शिरावर घेणाऱ्या माणसाला अशी आर्थिक झळ सहन करावी लागणार व त्याचे जीवनही सदैव संघर्षरतच राहणार, त्यात हजारो वर्षांपासून बंदिस्त आणि मानवी हक्कांपासून वंचित अशा अस्पृश्यवर्गाच्या संघटनेची जबाबदारी अजून खडतर. अनेक शतकांचा अंधार वाहून पोरक्या झालेल्या बापांचा हा अंधारयात्रिक वंश. संस्कृती, संस्कार वगैरे कल्पना 'गावकुसापलिकडच्या'. बळजबरी, बलात्कार, वेश्या, लालपरी वगैरे नरकप्राय जीवन हीच ज्यांची पाठशाळा, त्या जमातीच्या उत्थानाचा लढा नामदेवने उभारला. त्याचे लढाऊ सैन्यही स्वाभाविक याच पाठशाळेतले. नामदेव हा त्यांचा कमांडर असल्यामुळे त्याचे घर रात्रबेरात्र सर्वांना खुले. "अनेक गुंड दाराशी येतात, पिस्तूल छातीशी न् वस्तरे सुरे पायाला बांधून फिरणारे... खच्चून मारामाऱ्या करणारे... मग्रूर, थंड, क्रूर, नजर... दणकट, राकट अंग... कामाठीपुऱ्यात राहणारे... हा संताप, हा असंतोष, ही विध्वंसक वृद्धी... ते नामदेवला आदर देतात, वापरून घेतात." कधीकधी तर ऐनवेळी दारावर थाप. कित्येकदा त्याची वाट पाहण्यात रात्र निघून चाललेली. "नवरा रात्री शेजारून उठून निघून जाणं, हा प्रकार यातनादायी असतो." अशा अवस्थेत मल्लिकेच्या जिवाचा होणारा त्रागा ! दारू–वेश्या हे नामदेवचे षोक. एकएक प्रकार अगदी किळसवाणा. नामदेवच्याच घरी त्याच्या नातलगानं एकदा मल्लिकेची चक्क मागणी केली–"चल मजा करू– चल आतल्या खोलीत...नामदेवला जळवू या" मल्लिकेने नकार देताच "तू साग ना रे तिला. म्हणत त्यानं नामदेवलाच गळ घातली. नामदेव म्हणाला "मी तिला सांगणार नाही. तिला तुझ्याबरोबर झोपायचं असेल, तर ती आपणहून येईल. मी तिला सांगणार नाही."

सुन्न करून सोडणारा हा प्रसंग अगदी सहजपणे

घडतो. नामदेव पेटून उठत नाही, की तुटून पडत नाही. मानसिक संवेदनाच लुळी पडल्यासारखा हा प्रकार. बायको मनातून पार उतरल्यावर कदाचित् असे घडू शकते.

वेश्यांकडून गुप्तरोग त्याने आयात करून घेतलेले आणि संसर्गाने त्याची लागण मल्लिकेला झालेली. भांडण, मारझोड हे सरसकट! एकुलत्या एका मुलाचे–आशूचे–उमलते बालपण कुस्करीत सुरू असलेले हे तांडव! नामदेवचे आपले बरे की, संघटनेचे कार्य त्याच्या पाठीवर असल्याने घरातून बाहेर पडताना, घरातली मरगळे त्याला घरातच झटकून तरी टाकता येत होती. शरीरसुखासाठी वेश्या होत्याच. मल्लिकेची अवस्था याहून खूप वेगळी. एक तर नामदेवशिवाय दुसरा व्यापारच तिला उरला नव्हता. सासूसासऱ्यांशी जुळतील असे समान भावबंध कधी निर्माणच झाले नव्हते. त्यमुळे नामदेवशिवाय घर म्हणजे मनात नुसताच असह्य ताण. दरेक क्षण तिच्या 'व्यक्तिगत आयुष्याची चामडी सोलणारा'. सोसणाराने किती सोसावे? अशावेळी नवऱ्याला सोडून वेगळं आयुष्य जगण्याचा ती निर्णय घेते.

दलित चळवळ हे नामदेवचं जीवनध्येय आणि ध्येय म्हणजे दुःख हेही खुलं वास्तव. ज्यांनी हे व्रत स्वीकारले त्यांनी संसारसुखाच्या होळ्या पेटविल्या, हा इतिहास आहे. मल्लिकेला हे माहीत नसेल असे नाही. गांधी–फुले–आंबेडकर यांनी कोणत्या नेकीनं चळवळी चालविल्या, त्यांच्या आभाळचुंबी व्यक्तिमत्वापुढे तिने नामदेवला मनोमन जोखलं असणारच! चळवळीला स्वतःचं काही मूल्य असतं ती यशस्वी होण्यासाठी काही नेमक्या वास्तव तत्त्वांबरोबरच संयम, शिस्त आणि निश्चित दिशा लागते. नेतृत्व सशक्त, सच्छील, नेकवाज, लढाऊ आणि उमदे असावे लागते. नामदेव या बाबतीत कितीतरी खुजा आहे, याची खात्री तिला झाली होतीच. पुढेपुढे नामदेवच्या दलित चळवळीतील हवा निघत चालल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव तिला होताच.

मल्लिकेच्या बाबतीत बोलायचे तर चळवळ वगैरे ध्येय तिने डोळ्यांपुढे कधी ठेवलेच नाही. (नवऱ्याकडून व्यक्तित्वाचे शोषण झाल्यावर पुढे पुरुषी वर्चस्वाविरुद्ध तिने प्रतिकारवृद्धीचा व्यक्तिगत टाहो फोडला ही गोष्ट वेगळी.)

नामदेव ढसाळ नावाच्या एका भन्नाट कवीचा पती म्हणून मलिकेने स्वीकार केला पण त्याच्या जमातीच्या अनेक उग्र आणि ज्वलंत प्रश्नांपासून ती सोयस्किररीत्या दूरच राहिली. कुणी विचारले तर 'माणुसकीशी आपली जाते' सांगून प्रौढी मिरविणाऱ्या मलिकेच्या हृदयाला उपाकिरणच्या पायथ्याशी' असलेल्या बकाल वस्तीत माणूसपणा हरवलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या थव्यातील एकही वेदना कधी भिडलीच नाही. नामदेवने स्वजातीय मुलीशी लग्न केले असते तर कदाचित् असे घडले नसते, असा एक वेगळा विचार क्षणभर डोक्यात येतो. येथे उच्चभ्रू पांढरपेशी संस्कार आणि विलासप्रिय वृत्ती यांचे कुंपण तिला ओलांडता आले नाही, असेच म्हणावे लागेल. ही एक खंत आतून नामदेवच्या मनाला सतत चावत नसणार कशावरून? नामदेवच्या समाजकार्यात मलिकेचे योगदान तसे वेळी अवेळी आलेल्या पँथर्सच्या भुका भागविण्यासाठी चूल सांभाळण्यापुरते, मनाविरुद्ध आणि अत्यल्पच. इथे या संदर्भात उल्लेख अप्रस्तुत असला तरी कस्तुरबा, सावित्रीबाई, गोदूताई अशा ठळक स्त्रियांचे पतिकार्यातील योगदान नामदेव नक्कीच विसरला नसेल. अतिशय खडतर परिस्थितीचा सामना करीत गोदूताई आणि कॉ. शामराव परूळेकर या दांपत्यानी खांद्याला खांदा लावून, आदिवासींच्या उत्थानाची चळवळ हाती घेतली आणि वारल्यांमधला 'माणूस जागा केला', हा इतिहास महाराष्ट्राला काही जुना नाही. बाबा आमटे यांच्या शब्दात, भानावर राहून चळवळी कशा हाती घ्यायच्या आणि बेभान होऊन त्या कशा राबवायच्या याचे हे एक आदर्श उदाहरणे आहे. दुर्दैवानं नामदेवच्या चळवळीला हे भान अजिबात दिसत नाही. त्याच्या दलित चळवळीमधील अपयशाचे हे सर्वात मोठे कारण आहे.

प्रश्न असा पडतो की, 'चळवळीमध्ये खाजगी जीवन मिळत नाही' अशी तक्रार लग्नापूर्वीच नामदेवने केली असताना, खाजगी जीवनाची सुखस्वप्ने रंगविणाऱ्या मल्लिकेने त्याच्याशी विवाहबद्ध होण्याचा निर्णय का घ्यावा? कदाचित् लग्नानंतर

इतर काही 'क्रांतिशूरां' सारखे नामदेवचेही आपण मेंढरू करून टाकू असा तिचा समज तर झाला नसेल ना?

'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय्' ही आमकथा म्हणजे झपाटलेला पण धुक्यात वाट हरवलेला स्वैर दिशाहीन ध्येयवादी नामदेव आणि कलासक्त, पण मध्यमवर्गीय सुखस्वप्नांचा ध्यास घेतलेली ध्येयशून्य मलिका यांची व्यक्तिगत संसार संघर्षाची रडकथा होय, असे मला वाटते. पूर्वी साठीकडे झुकलेल्या वयात आत्मकथा लिहिल्या जात; त्यामुळे त्यात एकप्रकारचे गांभीर्य आणि संयपणा असावयाचा. आज उपलब्ध ज्ञानविज्ञाना-मुळे लोक लवकर 'ज्ञानी' होतात आणि चाळीशीच्या आसपासदेखील आत्मकथा साकार होऊ शकते. स्वाभाविकच अशा निवेदनात पुष्कळदा वयोमानप्रवृत्तीमुळे उथळ पाण्याचा खळखळाट निर्माण होण्याचा धोका अधिक असतो. निसरडे शेवाळे अशाच प्रवाहात लवकर जमा होतात. याबाबतीत एक ठळक उदाहरण–आपल्यावर झालेल्या अन्यायावर भाष्य करताना मालिका म्हणते) "आपल्यावरच्या अन्यायाचा प्रतिकार म्हणून स्त्रीच्या हातात काय हत्यार आहे ? तिने असंच बळी जायचं ? परंपरा तुटल्यात फक्त पुरुषांपुरत्या...माझं रडगाणं ऐकण्यात मला काय मिळालं, याची वेरीज वजाबाकी मी करणार नाही पण स्त्रीनं नवऱ्याचं 'एक्सप्लॉयटेशन' करावं या मताची मी आहे."

नवऱ्याचं एक्सप्लॉयटेशन करण्याविषयीचं मलिकेचं विधान केवळ अव्यवहार्य, आततायी आणि आत्मघातकी आहे. जुन्या परंपरेत पुरुषांनी स्त्रीचं एक्सप्लॉयटेशन केलं. आता पाळी स्त्रियांची, असंच तिला म्हणायचं आहे का ? रागाच्या भरात हाती येईल ती वस्तू फेकून मारण्यासार-खाच हा प्रकार आहे, असे कोण म्हणणार नाही ? स्त्रियांची जन्मजात दुर्बलता, निसर्गनियमांतील काही अपरिहार्यता वगैरे गोष्टींचं तरी भान मलि-केनं ठेवायला नको का ? अशा या सूडवादी प्रति-क्रियात्मक उपायांनी नाही, तर मूलगामी वैचारिक औदार्यानेच परस्परांच्यामध्ये सौहार्द निर्माण होऊ शकते. सुडाचं रानटी चक्र सतत फिरवत ठेवल्याने कोणत्याच समाजाचा उद्धार झाला नाही व होणार नाही. या संदर्भात स्त्री मुक्ती-संघटनांनी योग्य दिशा हेरून आपल्या लढ्यातील वैचारिक पोत नीट तपासून घेतले पाहिजे. आज प्रथमच काळ त्यांच्या पाठीशी आहे. मात्र, कोणताही लढा हा अतिशय सावध आणि मानव्याला समांतर असा असावा; मनामनांतील अंतर वाढविणारा नाही. माणूस आणि माणूस, स्त्री आणि पुरुष, यात सर्वव्यापी प्रस्थापित होण्यातच मानवजातीचे कल्याण आहे पण यासाठी कुणाची दया नको व कुणाची लाचारीही नको.

मलिकेने स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे, ही आत्मकथा म्हणजे 'एका पराभूत अपयशी मनाचा हा प्रवास आहे.' यश आणि अपयश हे सामान्य माणसाच्या जीवनातील सुखदुःखाचे सहप्रवासी अपयशात मनाचा तोल सुटल्यामुळे चिडून जाण्यासारखे किंवा सुडाने पेटून उठण्यासारखे प्रमाद माणसाच्या हातून घडतात. कळतनकळत मनात एक जबरदस्त 'स्व' केंद्र तयार होत जाते. एखादी व्यक्ती अधिक हळवी, अधिक संवेदनशील असेल तर तिच्या 'स्व' आवर्ताचा वेगही अधिकच असणार. अशा अवस्थेतून जन्म घेणाऱ्या लेखनात आत्म-प्रदर्शन, आत्मसमर्थन हेही टाळता टाळता काहीसे अटळच ! 'मला उद्ध्वस्त व्हायचंय्' या आत्मकथेचे स्वरूप असे काहीसे साकार झाले आहे. हा एक उद्ध्वस्त पराभूत मनाचा आविष्कार असल्यामुळे त्या मनाला सर्वत्र ढासळलेली समाज-व्यवस्था दिसते, नामदेव अशा पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा लिंगपिसाट प्रतिनिधी वाटायला लागतो, स्त्रीची मातृत्वाची आस आणि आई होण्याचं अपूर्व समाधान किळसवाणे वाटायला लागते. प्रत्येक पुरुष तिला 'परस्त्री पतिसमान' मानणारा दिसतो आणि भारतीय संस्कृती हा एक हास्यास्पद असा मेलेला प्राणी असल्याचे तिचे ठाम मत होते. कल्लात्मक चित्रपटात बायकांवरचे मानसिक शारीरिक बलात्कार पाहून सगळे पुरुष चुक-चुकतात पण कळत नकळत तेही हेच करतात. स्त्रीमुक्तीचळवळ ही गोष्ट, फक्त स्त्रियांनीच स्त्रियांसाठी काहीतरी करावयाची गोष्ट आहे, असे इथले यच्चयावत प्रोग्रेसिव्ह (?) पुरुष

समजतात. पुरुषग्रहाच्या एका टोकदार कड्यावर उभे असलेले मलिकेचे हे जीवन !

एकदा रात्री पिऊन आल्यावर नामदेवने तिला उठवले, काहीतरी अर्वाच्य शिवीगाळ केली. तेव्हा तिची सहनशक्ती तटकन् तुटली, डोक्यात झनकनं वाजलं न् उठून तिने धाडकन् त्याच्या थोबाडीत मारली ! परिणामाची फिकीर न करता पुरुषी वर्चस्वावर जबरदस्त प्रहार करणारी अशी ही मलिका ! सारख्याच धीट आणि निर्भयपणे तिने आपला जीवनपट आत्मकथेत रेखाटला आहे. असह्य झाले तेव्हा नवऱ्यापासून विभक्त होण्याचा निर्णयही तिने तेवढ्याच खंबीरपणे घेतला आणि सर्व व्यक्तित्वाचा चुराडा करणाऱ्या केवळ एका नामदेव ढसाळ नावाच्या माणसासाठी माझे जीवन असूच शकत नाही, असे स्पष्टपणे सांगूनही टाकले. कोणत्याही गोष्टीचे आवरण मनावर न ठेवता अतिशय वेडरपणे केलेले हे आत्मकथन आहे. अधिक लढाऊ आणि आक्रमक असा अवतार असल्यामुळे आशय आणि अभिव्यक्तीच्या बाबतीत मराठी स्त्रीआत्मकथेच्या वाटचालीतील ते पुढचे पाऊल ठरावे ! मलिकेने सांगितलेल्या आणि अंगिकारलेल्या सर्वत्र उपायांनी स्त्रियांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. पण प्रश्न निर्माण करण्याची ताकद या कथेत नक्कीच आहे.

"आत्मचरित्रातून जीवनचित्र रेखाटले जाते व त्यातून जीवनातील कितीतरी गूढ स्थळे प्रकाशित होतात." हे वा. ल. कुलकर्णी यांचे विधान पुढे ठेऊन या आत्मकथेतील एक व्यक्तिरूप तपासावयास घेतले तर, सारे प्रस्थापित संकेत नाकारीत असताना, 'आइन्स्टाईन, सॉक्रेटीस, मार्क्स, अशोक, हिटलर, नटे, गॉर्की, कालिदास, तुकाराम, शेक्सपीयर, ज्ञानेश्वर वगैरेंना गटाराचे मेनहोल उघडून सलंग सडत ठेवण्याची' दाहकता व्यक्त करणाऱ्या व सामाजिक अन्याय आणि विषमता याविरुद्ध आपल्या 'गोलपिठ्या'त पेटून उठणाऱ्या नामदेव ढसाळाचं व्यक्तिमत्व कसं दुतर्फी आहे, याची कल्पना येते.

"...बायको एकच, मलिका अमरशेख ! बायको फक्त तूच...बाया अनेक...". असे मानणाऱ्या या कवीला कोणती सामाजिक नीतिमत्ता अपेक्षित आहे ? 'गोलपिठ्या'तील त्याच्या स्वातंत्र्यसंकल्पनेची (की स्वैर स्वातंत्र्याची ?) ओळख अखेर 'उद्ध्वस्त'मधील व्यक्तिगत जीवनात पटू लागते, असे समजायचे काय ?

शेवटी, सामाजिक जीवनाप्रमाणेच व्यक्तिगत जीवनातही, 'स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव ?' हा प्रश्न नामदेवला, मलिकेच्या रूपाने भेडसावीत होताच तर !

Δ Δ Δ

प्रा. वसंत पाटणकर
मराठी विभाग प्रमुख
नेवजाबाई हितकारणी महाविद्यालय, बम्हपुरी
(जि. चंद्रपूर)

अक्करमाशी

अक्करमाशी (आत्मकथन) : शरणकुमार लिंबाळे
श्रीविद्या प्रकाशन, २५०, शनिवार, पुणे,
मूल्य : २५/– रु.

दलित साहित्याच्या आत्मकथन ह्या साहित्य-प्रकाराची समृद्धी वाढविणारं, बलुतं उपराच्या रांगेतलं–कदाचित त्याहूनही जास्त थ्रिलींग वाटणारं अजून एक आत्मकथन–'अक्करमाशी' शरणकुमार लिंबाळे ह्यांचं.

अक्करमाशी म्हणजे गावच्या पाटलानं ठेवलेल्या बाईच्या पोटून जन्माला आलेली, तथाकथित समाजव्यवस्थेनं हीन ठरवलेली अनौरस औलाद.

आत्मकथनाची सुरुवातच लेखकाच्या भांबावलेल्या मन:स्थितीतून होते नि लेखक विचारतो, कुठून सुरुवात करायची ? (३) अगदी सहजतेनं आत्मकथनाची सुरुवात होते, लेखक नि सवंगडी शाळेत चाललेले असतात. मोल्या म्हशीवर बसून गाणं म्हणत असतो. अगदी साधा प्रसंग. पण जिंदगीची बेफिकीरी नि बिनधास्तपणा दाखविणारा, घासलेट नसलेली क्षयाच्या रोग्याप्रमाणं जळणारी चिमणी मनाचा वेध घेत जाते नि उकळत असलेल्या बॉयलरप्रमाणं तोंड असलेल्या संतामायच्या तोंडून निघणारं लेखकाचं शब्दशिल्प नजरेत साठविण्या-

साठी डोळे अधाशी होतात. मेंदू उतावीळ होतो.

आजच्या जालीम समाजव्यवस्थेच्या संदर्भात, स्वत:च्या अस्तित्वाचा शोध घेणारे, जिंदगीचे भाष्य करणारे विचार–हिंदू लोक गायीला माय मानतात. माय मेल्यावर आपून माती करतात पर गाय मेल्यावर महाराला वढाय लावतात (१२). दारुड्यांना महाराघरची दारू चालायची पर पानी न्हाय. बाई चालायची पर तिच्या हातची भाकर न्हाय (२९). माय एक बाप दुसरे हा समांतर महारडा हाय (३२). माझ्या पैल्याच उच्छ्वासानं जगातली नीती घावरली आशील (३०). रुपवान जलमणं ह्या दलित जातीत शापच हाय (३१).

चीड आणणाऱ्या 'समाजास विचारलेले बिनधास्त नि सडेतोड प्रश्न. 'काळे धंदे करणारे पुढारी ठरतेत अन् पोटासाठी चोरी करणारे मातूर गुन्हेगार? (१७). गावकऱ्यांच्या म्हशी भादरणाऱ्या बारकाला माझ्या डोईचा ईटाळ कसा हुतो? (१९) ह्या घरंदाज भिंती का स्वीकारत न्हैत मला? (४५). इथे धर्म आडवा का येतो? माणूस माणसावर प्रेम का करत नाही? (८४). मला माझं कोण म्हणेल? माय नाकारतेय. बाप नाकारतो (५८). हे सारे प्रश्न अस्वस्थ करणारे. अद्यापही हे जगणं सुरूच आहे. अनेकांचं. कितींच कोण जाणे. अशा अक्करमाशा अस्तित्वाच्या शोधात भुणभुणत आहेत नि काट्यांनी तर दुश्मनीचा चंगच बांधला आहे. जिंदगीची हलाखी दाखविणारा, कानात पोट जगणारा, थुंकी गिळून जगणारा, विडी ओढून थूक जाळणारा काका. मूठमूठ पाणी पिऊन जगणारा महारडा, पोट घेऊन येणारी मोटार, उद्याच्या रंगीन भविष्याची आस घेऊन जगणारा लेखक...सारेच अस्वस्थ करीत जातात. मेंदू पेटवत जातात. मायीनं का पाडलं न्हैय पोडंच? का दाबला न्हाय गळा जन्मातच? का वाढवलंया मला ह्या जगात. आमी जाती टाकून जन्मलेली मुलं पर आमाला कडू का म्हणून हिनवावं? आमी काय केलाय गुन्हा? मायबापाच्या चुकीची सजा मुलाला. काय म्हणून? (५२). ह्या सवालांची भाषा लेखक करू लागतो. आजच्या आपल्या हलाखीच्या परिस्थितीचं कारण म्हणजे आपली आई. आपल्या आईनं केलेला व्यभिचार. नि बदल्याच्या भावनेनं पेटून उठलेला लेखक आपल्याच आईबद्दल लिहितो. चवचालपणे वागणाऱ्या स्त्रीच्या अंथरुणावर म्या का जाऊ ने? (५३). आज बदला घेऊ पाहाणाऱ्या सळसळत्या रक्ताच्या तरुणाच्या बदल्याच्या भावनेची परिसीमा दाखविणारा हा प्रश्न. भडकलेला तरुण ह्या पातळीपर्यंतही जाऊ शकतो, ह्याची नांदी देणारा हा सवाल. आजच्या समाजव्यवस्थेनं दिलेला हा नजराणा!

दलित तरुण स्वत:च्या आईबद्दल इतका पेटून उठला आहे तर इतर किस झाड की पत्ती. ही मूल्यगर्भ संवेदना देणारा सवाल नि पुढं लेखक समाजव्यवस्थेपुढे नमतो. पर म्या जवा मायीकडं, संतामायीकडं बगतो तवा गलबलून जातो (५३). नि समाजव्यवस्थेला बळी पडलेली आई. तिचा बळी घेणारे काका नि इतर, ह्यांच्यासंबंधी उद्गार काढतो, 'आपुनबी काकाच्या मायीवर बलात्कार करावा (३८).'

सूडाची भाषा ओकणारा लेखक समतेसाठी शिवरामशी टक्कर देतो, कुठलंही समर्थन नसतांना घरचा विरोध असतांना. आपल्या तमाम जातीचा अपमान करणारी हॉटेलाबाहेरची कपबशी पोलीस स्टेशनात घेऊन जातो नि शिवरामविरुद्ध बंड पुकारतो. हे बंड फक्त शिवरामविरुद्ध नव्हे तर विषमतेचा पुरस्कार करणाऱ्या समाजव्यवस्थेविरुद्ध आहे. गुर्जीच्या चपला रामाच्या पादुकावानी वाटणारा, रत्नाच्या चपला निरखणारा. शेवंतीवर दिलोजानसे मरणारा, स्वत:त जरासंधाचा शोध घेणारा लेखक पुढे ह्याच समाजाच्या दगलबाज रुढीपरंपरांना बळी पडतो, जगता यावं ह्यासाठी स्वाभिमानानं जयभीम म्हणणारा, जात लपविण्या, साठी नमस्कार म्हणतो. आपली माणसं रस्त्यात दिसली की त्यांना टाळण्याचा प्रयत्न करतो.

अक्करमाशीतल्या वाक्यावाक्यातून विकृत वासनेपोटी जगणारी गावची पाटील मंडळी, वाटतं, साऱ्यांनी फक्त लैंगिक उपभोगासाठीच जगायचं ठरवलं. लेखकाची माय दारूचा ग्लास गिऱ्हाइकास देत असतांना मायीचा हात धरणारा गिऱ्हाइक नि ह्या साऱ्या हरामखोरांच्या संसर्गजन्य भोगास बळी पडलेली इतर पात्र–अंबूमाय नि

कचरूआज्या ह्यांचे म्हातारपणीही चालणारे प्रणय-चाळे, मायीला हणमंतासोबत झोपायला सांगणारा काका, स्वत:च्या बापापासून दिवस गेलेली धनव्वा, कॉलेजातल्या ॲडमिशनसाठी पैसे मागायला गेलेल्या संतामायच्या फाटलेल्या चोळीतनं दिसत असलेले स्तन निरखणारा पाटील, पाटलाच्या थोरल्या पोरासंग जात असलेली नागी, दुर्गासच्या कायकोवर पूर्णपणे कब्जा केलेला भिमण्णा.... सारेच्या सारे फक्त लैंगिक वासनेपोटी जगणारे. अक्करमाशीच्या वाक्यावाक्यातून लैंगिकता झिरपत चाललेली.

अक्करमाशीतलं एकेक वाक्य अलगदपणेटिपण्या-सारखं. ढेकणाच्या रक्तानं भिती पान खाल्ल्यावानी वाटायच्या (९). भाकर सूर्यावानी प्रखर (४१). परत एक अडचण आली, लेकरू आडवं आल्यावानी (३७). शोभी नवऱ्यासंग नांदाय जातांना हाळजय कुत्रीनं जागा हुडकत फिरावं तसं स्टँडभोवती ह्या तळमळत फिरतांना म्या बगितलो (४४). तिचे अश्रू नजिकच्या प्रलयाचे प्रेषित वाटत व्हते. म्हालेला बाईच्या केसागत हे हसणं असायचं (६८)

शेवटी ही अक्करमाशी आपल्या पंखाची तडफड व्यक्त करते दादा मेल्यावर त्याचा जनात्रा कोण उचलेल? मुसलमान कसे येतील? मग दादाला कुठं पुरायचं? काकाच्या मड्याचं काय? संतामाय, मसामायच्या मातीला लोक येतील का? ही नीती अनीती कोणी निर्माण केली? माझा जन्मच अनैतिक ठरवला जात असेल तर मी कुठल्या नीती पाळू?—इ.

पुस्तकाचं मुखपृष्ठ सुंदर. दोन टोकाच्या निरनिराळ्या समाजव्यवस्थेची प्रतिकं. एक उंची मुंडासे घातलेला पाटलाचा चेहरा तर नाइला-जास्तव स्वत:चं समर्पण करून पडून असलेली सुंदर देहाची स्त्री नि ज्याला सदैव 'हाळं हाळं' ह्या शब्दाचा नजराणा मिळत असतो असं एक बेवारस कुत्रं.

पुस्तक—आत्मकथन वाचत असताना कुठं-कुठं मूळच्या भाषेवर नागरी भाषेचा प्रभाव पडल्याचं जाणवतं, नि मुख्य म्हणजे अख्ख्या आत्मकथनात 'अक्करमाशी' हा शब्द सापडलाच नाही. सापडला तो 'अकरमाशी.'

△ △

सिद्धार्थ मेश्राम

ब्लॉक नं. ६ रुम नं. १३९, युनिव्हर्सिटी मेन्स, होस्टेल, अमरावतीरोड, नागपूर—१०.

हाल्या हाल्या दुधू दे

हाल्या हाल्या दुधू दे (कादंबरी) । बाबुराव मुसळे मेहता पब्लिशिंग हाऊस, घनश्री अपार्टमेंट्स १२१६ सदाशिवपेठ पुणे/पृष्ठ १७५/मूल्य : ४० रु.

मृगाचा पहिला पाऊस पडला की पेरण्यांना सुरुवात होते. लहानपणी खेड्यात पेरणीसाठी आईबरोबर शेतात जायला लागायचे. तेव्हा आम्ही खेळताना पायावर ओली माती घेऊन त्या मातीला थोपटून थोपटून पायावर खोपा करीत असू. खोपा करतांना म्हणत असू. "हाल्या हाल्या दुधू दे, चिमणी, चिमणी खोपा दे." तो क्षणभंगूर खोपा करतांना तेव्हां आम्हाला काही कळत नसे. परंतु बाबाराव मुसळेंनी "हाल्या हाल्या दुधू दे" ही कादंबरी लिहून त्या जुन्या आठवणींना उजाळा दिला. कादंबरी वाचायला घेतली व झपाटल्यागत एका दिवसात वाचून काढली. असे वाटले की आपण दिवसभर आपल्या इवल्याशा खेड्यातच वावरत आहोत. खेड्यातील जुन्या आठवणीतील माणसं जणू आपल्याशीच बोलत आहेत.

९–१० एकराचा मालक असलेला सर्वसामान्य शेतकरी न्यानबा, त्याची पत्नी आनसा, फडक्या-तून लुगड्यात आलेली सोबा व तिचा लहानसा भाऊ प्रकास. एक कष्टाळू व सुखी कुटुंब. पैशा-अभावी लग्न करण्याची इच्छा नसतांनाही सोबाचा मामा न्यानबाला भिडेत घालून तिची सोयरिक जुळवून आणतो. सोबाचा मामा म्हणजे एक इर-साल पात्र. पैशासाठी काहीही करणारे. परस्पर ५००० रु. हुंडा ठरवून लग्नाची सोयरिक पक्की करतो. घक्कड सोयरा आहे, असे सांगतो. इतकं चांगलं ठिकाण हातचं सुटू नये म्हणूण न्यानबाला सावकाराकडे त्याची जमीनही गहाण टाकायला लावतो. लग्नामुळे घरखर्चाकरता दोन्ही बैल व घरातील धान्यही विकावे लागते. व येथूनच न्यान-

बाच्या शोकांतिकेस सुरुवात होते. पुढे एका मागून एक अशी संकटे येतच राहातात. पाच हजाराच्या हुंड्यातून सोबाचा इरसाल मामा न्यानबाला न सांगताच गुपचुप १ हजारांनी हुंडा कमी देतो. दुष्ट संतोबा सावकाराने न्यानबाची जमीन हडप करणे, त्याच्या मुलांनी न्यानबास दुष्टपणे काठ्यांनी बडविणे, सोबाचे टॉप्स हरविणे, सोसायटीच्या कारकुनाने फसविणे, एच्-फोरचे नराचेच बी देऊन फसविणे, व्याह्याचा डंगरा बैल पुरात वाहून जाणे, दुष्काळ पडणे, जे जे म्हणून संतोबा सावकाराकडील जमीन सोडविण्यासाठी न्यानबा प्रयत्न करतो तो तो त्याचे पाय खोल चिखलात रुततच जातात. कधीही वर न येण्यासाठी.

परंतु न्यानबाला समाधान एकच होते की सोबाला सासरा धक्कड मिळाला. पण (हायरे दैवा) यंदाच (आजच) तिच्या सासरचा पाटील सोबाला घेऊन रात्री भर पावसात माहेरी घेऊन आला. परत न जाण्यासाठी. सोबाचा सासरा सुनेवर पापी नजर ठेवून होता. त्यातच दिवा पडून सोबा जळते. पण सुदैवाने ती वाचते. आघातावर आघात! म्हणूनच की काय सोबाची बदनामी, त्यातच तिची आत्महत्या, न्यानबाला झालेला कॅन्सर, शारीरिक, मानसिक व आर्थिक दृष्टया खोलवर बुडालेल्या व निराश न्यानबाचा कॅन्सरने होणारा अंत. शेवटी शेवटी त्याच्या जिवाची होणारी तगमग, जवळच्याच माणसांनी आपली केलेली फसगत, "जिच्या म्हणून सुखासाठी शेत गहाण पडले, आपण कर्जबाजारी झालो ती सोबा तर, आत्महत्या करून मेली." न्यानबा म्हणतो "हाल्या दुध देत नसते हे माहीत असूनबी आपण हाल्या दवायचा मरस्तोर नेट केला. दुध तं भेटलंच नाही. पण समद्या सवसाराचा सत्यानास डोळ्यानं पाहायचं काम पडलं. वर्तीतल्या यादवनं मनलं तसं, पोरीच्या पोटातल्या गर्भासगट तिले जिवानं मारायचं पाप मात्र करून बसलो. काय बरं व्हनार हाये मंग आपलं?... पोरगी जिवानं गेली, जावई येडा झाला, त्यो सायेब घास्तावला, मानसा जिती हाय का मेली ते कळत नाही, पर्कास यालेबी नंगं करून ठेवलं. उद्या मरू, तव्हा आपल्या नावाचच त्याच्यावर हजार दोन हजार कर्ज व्हईल! काय फायदा झाला ह्या समद्या उटारेटीचा?" अशी खंत तो मरण्यापूर्वी व्यक्त करत असतो. शेवटी त्याची पत्नी, मुलगा यांच्या अनुपस्थितीतच त्याचा अंत होतो अशी ही संपूर्ण कादंबरी वाचल्यावर आपले हृदय जसे पिळवटून निघते नी लेखकाने कादंबरीस दिलेले नाव कसे सार्थ आहे, हे पटून जाते.

कादंबरीत संतोबा सावकार व सोबाच्या मामासारखी जशी दुष्ट माणसे आहेत तशी शंकर पाटील व न्यानबाचा पुतण्या संबा यासारखी न्यानबाच्या जीवाला जीव देऊन हरघडी मदत करणारी सद्गुणी माणसंही आहेत. रखमाचा विनोद खेड्यातील अतीत वास्तवाच्या स्मृती पुन्हा जाग्या करतो. एवढी मोठी रखमा लहानशा पर्कासला थट्टेने म्हणते. "बायकू करता का नवरा व्हता? अन् मले नियाले कव्हा येता?" अशा सारख्या विनोदांची झालरही कादंबरीत मधूनमधून दिसते. मुख्य कथानकासोबतच विषयाला धरून असलेल्या कादंबरीतील उपकथानकांचाही लेखकाला विसर पडलेला नाही. त्यामध्ये सामाजिक समस्यांची सहजपणे उकल, कृषि सुधारणांचा अवलंब न केल्याने होणारी फसवणूक, हुंड्यासारखी कुप्रथा, ग्रामीण शिक्षण, अंधश्रद्धा निर्मूलन इत्यादी विषय घेऊन त्यांची अतिशय सूक्ष्मपणे उकल केलेली दिसते. लालित्याची हिरवळही मधूनमधून आलेली असल्यामुळे कादंबरी शेवटपर्यंत वाचतच राहावीशी वाटते.

ग्रामीण जीवनातील समान मनाची माणसे, त्यांचे बारिक सारिक धागेदोरे, त्यांची भांडणे, प्रेम, राग-लोभ. त्यांच्या भोळ्या कल्पना-विश्वास इत्यादींचे सूक्ष्म निरीक्षण करण्यात लेखक अतिशय यशस्वी झालेला आहे. जे सांगायचे ते निर्भिडपणे, प्रसंगी ग्राम्य शब्दांचा सहजपणे उपयोग करूनही सांगितलेले आहे. नवीन सुधारणांचा, राजकारणाचा ग्रामीण जीवनावर होणारा परिणाम हे बदलत्या खेड्यांच्या जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविणारी ही कादंबरी अतिशय समर्थ ठरली आहे. खेड्यातील सुजाण वाचकास व काही दिवस खेड्यात राहून व मग शहरी संस्कृतीत वावरणाऱ्या वाचकांना ही कादंबरी काही वेगळाच आनंद देऊन जाईल.

लेखकाचा जन्मही खेड्यातला व सध्या वास्तव्यही खेड्यातच. त्यामुळे खेड्यातील जीवनानुभव त्यांनी अतिशय सूक्ष्म रीतीने चित्रित केलेले आहेत. लेखकाच्या आतापर्यंत कित्येक कथा महाराष्ट्रातील साहित्यिक व दर्जेदार मासिकांमधून प्रसिद्ध होऊन त्यांना त्याबद्दल अनेक पारितोषिकेही मिळालेली आहेत. तिसऱ्या पिढीतील ग्रामीण कादंबरी" ह्या जाहीर झालेल्या स्पर्धात्मक योजनेतून चाळीस कादंबऱ्यांमधून डॉ. आनंद यादव, डॉ. दत्तात्रय पुंडे यांच्या सारख्या सिद्धहस्त लेखकांच्या छाननीतून ही कादंबरी पहिली आलेली आहे.

अशा ह्या ग्रामीण जीवनातील वास्तवाचा ठाव घेणाऱ्या व खास वऱ्हाडी बोलीतील कादंबरीचा औपचारिक प्रकाशन समारंभ नुकताच वाशिमला लोकसाहित्याचे गाढे अभ्यासक, संशोधक व ग्रामीण साहित्याचे जाणकार डॉ. मधुकर वाकोडे (अंजनगांव सुर्जी जि. अकोला) यांच्या हस्ते पार पडला. ते म्हणाले, "ग्रामीण जीवनाचे इतके वास्तव व समर्थ चित्रण करणारी कादंबरी निर्माण व्हायला विदर्भात 'धग'नंतर तब्बल २५ वर्षे लागली. ही कादंबरी एक मैलाचा दगड ठरावी."

Δ Δ

सौ. इंदुमती लहाने
पी. डब्ल्यू. डी. क्वार्टर, सिव्हिल लाईन.
वाशीम, जि. अकोला

मूरलॅण्डस्

'मूरलॅण्डस्' (कथासंग्रह) महावीर जोंधळे, प्रकाशक : के. विजय अंबाडे, पारिजात पब्लिकेशन्स्, पुणे ४, पृष्ठे ११२ / मूल्य : १२ रुपये

१९६० हे वर्ष मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. दलित साहित्य, मार्क्सवादी, जनवादी साहित्य, ग्रामीण साहित्य यासारखे विविध वाङ्मयीन नवप्रवाह ज्याप्रमाणे निर्माण झालेत त्याचप्रमाणे आविष्कार, शैली, रचनातंत्र, आकृतिबंध या दृष्टीने अनेक आमूलाग्र बदल १९६० च्या मागेपुढे मराठी साहित्यप्रवाहात झाले. मराठी कथा याला अपवाद नव्हती. जी. ए. कुलकर्णी यांची महाकाव्याला समांतर असलेली सर्वंकष जीवनाचे चित्र रेखाटणारी शैली, कमल देसाई यांची संज्ञाप्रवाहातील त्रिकालाचा अखंड आलेख उत्कटपणे ओळखणारी व्यक्तिकेन्द्री अस्तित्ववादी शैली, संकेतमुक्त आणि नग्न आविष्कारामुळे वादविषय बनलेली दिलीप चित्रे यांची मराठी कथाप्रवाहाला अपरिचित असलेली अस्तित्वशोध घेणारी शैली, ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांची ऐसपैस पल्लेदार शैली, तारा वनारसे यांची 'सिस्मोग्रॅफिक' शैली, खानोलकरांची गंभीर प्रकृतीची 'डबल एक्सपोझर' शैली, विद्याधर पुंडलिकांची शैली इत्यादींनी मराठी कथेचे विश्व समृद्ध होत साकारत होते. या सर्व आविष्कारशैलींना महावीर जोंधळे यांच्या लोकवाङ्मयाभिमुख अंतर्गत लयबद्ध, नादमधुर, वास्तवनिष्ठ आविष्कारशैलीने छेद दिला आणि 'मूरलॅण्डस्' या आपल्या कथासंग्रहातील कथांनी त्यांनी आपल्या शैलीचे आगळेपण सिद्ध केले आहे.

'मूरलॅण्डस्' हा महावीर जोंधळे यांचा–'झुंबर' नंतरचा कथासंग्रह. एका वेगळ्या अनुभव–विश्वात आपल्या समर्थ शैलीने अवगाहन करण्यास लावणारा हा कथासंग्रह अभ्यासकांचे लक्ष आपल्याकडे निश्चितपणे वेधून घेतो. मानवी जीवनातील उद्ध्वस्तता, दुःख, दैन्य, लाचारी, व्यथा, वेदना साकारणाऱ्या जोंधळेंच्या कथेला मूळचीच अंतर्गत लय आहे. 'डोहाकाठची बाभळ', 'चला ! चिमण्या घरात येतील !!', 'उताणा पडलेला रस्ता' 'कावळां नसतो, रे, कोणाचा', 'पडझड', 'आभाळ काळं करडं', 'विरून गेलेले रंग' इत्यादी कथांमध्ये मानवी उद्ध्वस्ततेची विविध रूपं अभिव्यक्त झालेली आहेत. मानवाचे आयुष्य सुखस्वप्नांची जोड करीत व्यतीत होत जातं पण शेवटी फलनिष्पत्ती होत नाही तेव्हा ज्यांनी दुःखाचा ठेवा आपल्या हाती दिला त्यांनाच सुखस्वप्नं लाभोत अशी तो कामना करीत पूर्णपणे रक्तबंबाळ होतो, उद्ध्वस्त होतो. त्याचे दुःख हलके करू पाहणाऱ्या कोण्या चंदनाच्या हातातील हिरव्या चुड्याचे त्याला अनामिकपणे दर्शन झाले तर त्याची त्याला भीती वाटायला लागते. आयुष्य व्यर्थ खर्च होतं पण त्याचं सार्थक होत नाही. जे काही मिळविण्याचा

त्याचा प्रयत्न असतो तेच त्याच्या हातातून निसटून जातं. स्वप्नांचा वास्तव जीवनात उपयोग नसल्याने ती त्याला फेकून द्यावी लागतात. ('डोहाकाठची बाभळ') निरर्थक जीवन जगणाऱ्या माणसाच्या उद्ध्वस्ततेचे आगळे रूप 'चला! चिमण्या घरात येतील!!' या कथेत साकारलेले आहे. माणसाला त्याचे एकटेपण खायला उठते तेव्हा त्याला चिमण्यांचाच आधार वाटतो. चिमण्या येतील या आशेवर त्याचं जगणं अवलंबून असलं तरी ते कचऱ्यासारखं असतं. त्याचा सर्वांना भार वाटत असल्याने जो तो त्याला झिडकारतो. शेजाऱ्यांच्या मदतीत उपकाराची भावना असते. त्याच्या निरर्थक, परावलंबी जगण्याला कोणतीच किंमत नसते. मानवी आधाराभावी तो प्राणिसृष्टीचा आधार घेतो. म्हणूनच चिमण्या येण्याची तो आशा करतो. बेकारीची व्यथा 'उताणा पडलेला रस्ता' या कथेत अभिव्यक्त होते. बेकार माणसाचं परावलंबी आयुष्य उताण्या पडलेल्या रस्त्यासारखे असते. कुणीही यावं अन् त्याला तुडवावं. माणसाचं काम संपलं की त्याला कोणीही विचारत नाही.

> 'माणसाचं सुद्धा असंच आस्तं
> तुझं काय? माझं काय?
> काम संपलं की सारं संपलं' (३४)

ही मानवी वृत्ती आहे. इतरांवर अवलंबून असलेला तो स्वतःलाच विचारतो,

साल्या, इतकं फितूर असावं का माणसानं?
काय खातोस?
कुठलं खातोस? कुणाच्या घामाचं खातोस?
कुणाचे, फाटके का होईना,
परंतु कपडे वापरतोस? कुणाचे?' (३७)

ही मानसिक अस्वस्थता त्याला इतकी जर्जर करून सोडते की त्याचे मानसिक संतुलन बिघडून तो न्यूनगंडाच्या आहारी जातो. आई, वडील भाऊ, वहिनी या साऱ्यांनाच तो नकोसा असला तरी पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्याचे पाय घराच्या दिशेने वळत असतात. मानवाच्या हसण्यातही स्वाभाविक अकृत्रिमता नाही. हल्ली हसणं सुद्धा 'रेशन कार्ड'वर मिळतं. महारोगी असलेल्या भिकाऱ्याला म्हणूनच कोठेही मानवतेचे दर्शन घडत नाही. मानवतेसाठी आक्रोश करीत त्याचा प्रवास अविरत, अखंडपणे चालू असतो. ('कावळा नसतो, रे, कोणाचा') 'पडझड'मधील शंभुभटाची उद्ध्वस्तता मानवी संस्कृतीच्या पडझडीने अधिक भेदक होत जाते. मानवाचं कृतघ्नपण इतक्या पराकोटीला जाऊन पोचलेलं आहे की तो स्वतःच्या आईबहिणीवर अत्याचार करायला मागेपुढे पाहात नाही. या मानवी संस्कृतीच्या विनाशाचे चित्रण 'आभाळ काळं करडं' या कथेत होते. मोठ्या नवसासायासानं झालेल्या, बापाच्या आभाळाच्या मायेला पारख्या झालेल्या मुलीला माहेरवास घडावा असे मातेला वाटत असले तरी तिचे जीवन पराधीन असते. मुलगा बायकोच्या ओंजळीने पाणी पिणारा असल्याने पोरीला माहेरी आणले तरी तिला माहेरपणाचे सुख देऊ न शकणाऱ्या म्हातारीची फरफट प्रस्तुत कथेत प्रत्ययकारी रीतीने मांडली आहे. 'विरून गेलेले रंग'मधील अनिल विश्वासला बालपणीच्या आठवणीने निराधारपणाची सल टोचत राहते. त्याचा भाऊ त्याची जन्मकुंडली पाहिली तेव्हापासून त्याच्याकडे ढुंकूनही पाहत नाही. म्हणून त्याला आपल्या आयुष्याचे रंग विटून गेल्याची सलणारी जाणीव होते.

मानवी जीवनात दुःख, दैन्य, व्यथा, वेदना लाचारी, असहायता, अन्याय, अत्याचार यांचे थैमान आहे. त्यामुळे मानवी जीवनच नव्हे तर संपूर्ण मानवी संस्कृतीच विनाशाप्रत जाऊन उद्ध्वस्त होत असली तरी जोंधळ्यांची पात्रं जीवनापासून पलायन न करता जीवनाचा स्वीकार करीत आपल्या जीवनाचा प्रवास थांबवीत नाहीत. यातून जोंधळ्यांचा आशावाद स्पष्ट होतो जीवनात कितीही संकटं आली तरी मानवाचा जीवनप्रवास सुरूच राहतो. चिरेबंदी अंधारातून अवसान गोळा करून चालता चालता 'नक्कीच कुठं ना कुठं तरी उजाडून येईल' असा त्याला विश्वास वाटतो. तो एकटा पडला की त्याला तो एकटेपणा वाटतो तरी प्रकाशाची वाट पाहत त्याचे चालणे अखंडपणे चालू असते. अशा प्रवासातच त्याच्या बरोबर चालणारं वा त्याला चालावयास भाग पाडणारं वा त्याला चालविणारं कोणी ना कोणी भेटतं. ते त्याच्यासाठी अनोळखी असतं. चालताना एका झाडाने आपल्या कुशीतील पाखरास सांगितलेली

गोष्ट त्याला धीर देत असते.

'हा अंधार असतो
म्हणजे प्रकाश नसतो
पण प्रकाश येतोच
–आणि मग अंधार उरत नाही.'

('सांजावता देह' १४)

निपुत्रिक असलेली सोना घनगरीण इतर स्त्रियांची बाळंतपणं करीत राब राब राबते. इतरांच्या आशीर्वादानेही तिचे पोट फळत नाही. तरी तिच्या आयुष्याचे रहाटगाडगे त्याच मार्गाने न थांबता फिरत राहते. जीवनातील हा विरोधाभास, ही विसंगती जीवघेणी ठरते. प्राप्त मार्गाने चालत राहणे हा मानवी आयुष्याचा स्वभावधर्म सोडून मानवी जीवित शक्य नाही हे कटू सत्य 'अंगाअंगाचे झाले डोळे' या कथेत मांडले आहे. 'अभंग' या कथेत दिंडी घेऊन जाणाऱ्या प्रवाश्यांच्या भावनांचे, विकृतीचे, अंधश्रद्धांचे समज गैरसमजाचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या वृत्ती प्रवृत्ती इतक्या नासलेल्या असतात की सोवळं पाळताना ते गोमूत्र पवित्र समजतात, पण विकृतीच्या आहारी जाऊन स्वत:च्याच आयुष्याचा खेळखंडोबा करीत असतात. ध्यानस्थ मुनीसारखी समाधिमग्न लीळा सूर्यदर्शनाची वाट पाहत असल्याने या अंधार कवटाळणाऱ्यांपेक्षा श्रेष्ठ ठरते.

'मूरलॅण्डस्' ह्या शीर्षककथेत पूरग्रस्तांच्या दैन्याचे चित्रण केले आहे. मानवाच्या गिधाडी प्रवृत्तीचे दर्शन तीत घडते. राजकारणाच्या सर्वंकष स्वरूपामुळे होणारी जनसामान्यांची ससेहोलपट उग्र स्वरूप धारण करते. राजकीय संदर्भाच्या सोयीने सारे काही होत असल्याने त्याचा जोरदार फटका सामान्यातिसामान्यांना बसतो. ब्रातमीपत्राचे स्वरूप कोणते असावे हे त्यावरूनच ठरते. जनताहिताचा देखावा मांडला जात असला तरी राजकीय कृती मात्र जनताविरोधी असते. पुराच्या थैमानाने निर्माण झालेल्या पाणथळीत (मूरलॅण्डस्) अनेकांचे बळी जातात. गिधाडे मजा करतात. प्रेतात एक वृंदावनासारखा कडू काळजाचा माणूस असतो त्याला मात्र गिधाडे शिवत नाहीत. प्राणिसृष्टी बरी असे म्हणण्याची पाळी येते कारण माणसाची बेईमानी. पूरग्रस्तांच्या मदतीसाठी जनतेला केलेल्या आवाहनाला जनतेकडून प्रचंड प्रतिसाद मिळत असला तरी त्या मदतीचा पूरग्रस्तांना फायदा मिळतोच, असे नाही. कारण पूरग्रस्तांच्या मदतीसाठी येणारी पथके राजकीय हेतूने प्रेरित होऊन कार्य करतात. श्रीमंतांची प्रेते ओळखली जातात तर गरिबांना कोणीच ओळखत नाही. मृत्यूच्या दारातही माणसाकडून तरतमभाव दर्शविण्याची हलाखी ज्या समाजात आहे, त्यांची संस्कृती ही पाणथळीत गाडल्या गेलेल्या प्रेतांप्रमाणे प्रेत बनून गाडली जाते. माणुसकीचा टाहो कोणालाच ऐकू येत नाही. मानुषतार्थ शोधणारी ही कथा निश्चितच वरच्या पातळीवरची आहे.

निसर्ग हा जोंधळेंच्या कथेतील एक अविभाज्य घटक असून तो एक पात्र म्हणूनच कार्यरत असतो. निसर्गातील भावानुभवाच्या व्यामिश्रतेमुळे जोंधळेंची कथा मानवी जीवनातील व्यामिश्रता, सूक्ष्मदर्शित्वाने प्रकट करण्यास समर्थ ठरलेली आहे. या दृष्टीने 'डोहाकाठची वाभळ', 'सांजावता देह', 'उताणा पडलेला रस्ता', 'झाडाच्या जुळचा बुंध्यात', 'झेलू दे रे, झेलू दे!' इत्यादी कथा अभ्यासण्यासारख्या आहेत. निसर्गाच्या सान्निध्यात राहणाऱ्या रानटी जीवनाची व्यथा, त्यांचे बिनधास्त रानटी सहजीवन, चिवट वृत्ती, वस्तीप्रमुखाचे निर्बंध, त्या निर्बंधांचे उल्लंघन केल्यास होणारी शिक्षा यांचे प्रत्ययकारी नि हृदयस्पर्शी चित्रण 'झाडाच्या जुळचा बुंध्यात' या कथेत जोंधळे करतात. आणि 'झेलू दे रे, झेलू दे!' या कथेत त्यांनी मानवी जीवनाची निसर्गाशी झालेली तद्रुपता चित्रित केली आहे. निसर्ग आणि मानव यांचे अजोड नाते असल्याने सूक्ष्म मानवी स्पंदनांच्या आलेखाने निसर्गसंवाद साधला जातो. संवादी व्यक्तीचे दर्शन झाले नाही तर निसर्गही हुरहुरतो. 'कॅक्टस् आणि फुलपाखरू' या कथेतील सोनियाच्या तिच्या एकांतवासात निवडुंगावर बसलेले फुलपाखरू पर्यायाने निसर्गच चिंतनाचा विषय बनतो. मराठी कथासृष्टीसंबंधीची आपली मते प्रस्तुत कथेत परखडपणे जोंधळे मांडतात.

महावीर जोंधळे यांच्या कथेतील पात्र, घटना आणि प्रसंग यांची अत्यल्पता इतकी वटवटीत रूप धारण करते की त्यामुळे ही कथा आहे की कविता

अनुक्रमणिका

आहे की ललित चिंतन आहे, याविषयी संभ्रम निर्माण होतो. कथा, काव्य आणि ललित चिंतन यांच्या सीमारेषा धूसर होऊन त्या एकमेकीत इतक्या बेमालूमपणे मिसळल्या आहेत की त्यामुळे त्यांच्या कथेला रूपकात्मतेचे, प्रतिकात्मतेचे आगळे परिमाण प्राप्त होते. ही रूपकात्मकता रूपककथेशी संवादी असली तरी ती परंपरागत रूपककथेच्या आकृति-बंधाहून वेगळी आहे. महावीर जोंधळे यांच्या कथेतील रूपकात्मकतेमुळे त्यांची कथा भावकाव्याशी नाते सांगते. त्यांच्या कथेत कथा कमी आणि भाव-काव्य अधिक असा विलक्षण संयोग घडून आलेला आहे. कथेतील काव्यात्मता आणि चिंतनपरता यांतील अंतर्गत लयीने लयबद्ध वातावरण निर्माण होते. या लयीशी नाममात्र येणाऱ्या घटना, प्रसंग आणि पात्र संवादी लय साधतात.

जोंधळ्यांच्या कथेतील छोटी छोटी, सोपी, सुटसुटीत, अर्थघन, आशयघन वाक्ये वाचली की महानुभावीय गद्याची नकळत आठवण होते. आणि हे गद्य लोकवाङ्मयाच्या सहज, सरल, प्रसन्न लयीने सुमधुर, प्रसन्न, सहजसौंदर्ययुक्त, मनोहारी, अकृत्रिम असे झाले आहे. पांडित्याच्या अभावी ही लय मोहक उतरली आहे. लोकवाङ्मयाची लय ही आदिम असली तरी तिचा उपयोग करताना त्यांची दृष्टी वास्तवाधिष्ठित असल्याने तिला सम्यक्‌तेचा प्रभावी आयाम प्राप्त झाला आहे. कथेतील निवेदन कसरत करून ओढून ताणून लोक-लयीशी संवादी करण्याचा प्रयत्न नाही, तर ते त्यांच्या निवेदनशैलीचे आकर्षक वैशिष्ट्य आहे. आविष्कारशैलीत कुठेकुठे नवकाव्याचीही झलक मिळते. लोकगीत, बालगीत, भोंडला आणि हद-ग्याची गाणी यासदृश आविष्कारशैलीने ही लय अधिक स्वाभाविक बनलेली आहे. यामुळेच त्यांना जनजीवनाचा कानोसा घेणे सहजसाध्य झाले आहे. यामुळेच त्यांची कथा हितगुज केल्यासारखी वाच-कांची जवळीक साधून त्यांच्या अनुभवाशी संवाद साधते. असा संवाद साधण्याचे कौशल्य जी. एं. सारख्या समर्थ कथाकारालाही साध्य झाले नाही. या संदर्भात जी. एं. ची कथा आपली न वाटता परकी वाटते. महाकाव्याला सदृश असलेल्या जी. एं. च्या शैलीमुळे रसिक दिपून जातो आणि या दिपण्यामुळेच संवादात अडसर निर्माण होतो. तसे महावीर जोंधळे यांच्या कथेचे होत नाही. लोक-वाङ्मयाच्या स्वाभाविक लयीने ती जनमानसाच्या अंतःकरणाचेच लक्ष्य ठरते. आणि यामुळेच हा संवाद साधणे शक्य होते. जोंधळ्यांच्या कथेत हे सामर्थ्य येण्याचे आणखी एक कारण असे की तिला मातीचा गंध आहे. ज्या मातीतून मानवाची निर्मिती झाली आहे त्या मातीशी ती इमानी आहे. मातीच्या सुगंधानेच ती अधिकाधिक बहरते, फुलते आणि मानवी आयुष्याचा सम्यक् अर्थ जाणण्याचा प्रयत्न करते.

जोंधळ्यांची पात्रसृष्टी मर्यादित असली तरी असहाय, बेकार, परावलंबी, मध्यमवर्गीय, वारकरी, पूरग्रस्त, रानटी जीवन जगणारे शिकारी, भिकारी, महारोगी, संस्थानातील भटजी, संस्था-निकांचे वारसदार, कुटुंबातील लाचार, कुंभार, धनगर, प्रवासी, साहित्यिक इत्यादी प्रकारच्या पात्रांनी ती वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध झाली आहे, यावरून जीवनाच्या विविधांगांचे जोंधळे यांनी केलेले चिंतन स्पष्ट होते. बरेचदा त्यांच्या पात्रांना नाव नसते. त्यांना नाव असले काय नि नसले काय त्यांच्या वृत्तीप्रवृत्ती, सुखदुःख, जाणिवानेणिवा, व्यथा, वेदना यात फरक पडत नाही आणि नाव म्हणजे काही व्यक्तींचा परिचय नव्हे.

एकंदरीत लोकलयीने नादमधुर बनलेली, भाव-काव्याशी जवळीक साधणारी आविष्कारशैली; ललित चिंतन, काव्य आणि कथा यांचा समसमा-संयोग; पात्रांची विजिगीषू वृत्ती; घटना, प्रसंग, पात्रं यांची अत्यल्पता; मानवी जीवनाचे वास्तव-निष्ठ, सम्यक् जाणिवेने सम्यक् दर्शन घडविणारी, जनमानसाला स्पर्श करणारी विवक्षित दृष्टी; लोकजीवनाला साकार करणारी प्रत्ययकारी कथन-शैली, मानवी अंतःकरणाशी संवाद साधणारी लोकवाङ्मयाची सहजता यामुळे महावीर जोंधळे यांची कथा विलक्षण लक्षणीय आणि मराठी कथेला वेगळी दिशा देणारी ठरली आहे.

△ △

जयंतकुमार बंड 'आविष्कार' ४, राठी
लेआऊट, काटोल, ४४१३०२,

अनुक्रमणिका

युगवाणी : साहित्यसूची

जाने. फेब्रु. ८५ ते नोव्हेंबर–डिसेंबर ८५ संकलन– **केशव जोशी**

कथा (कथालेखक १४ : कथा १८)

कविता–दीर्घ कविता (कवी– ५४ कविता–९०)

एकांकिका (लेखक ४ : एकांकिका ४)

लेख–संशोधन–निबंध (लेखक १७ : लेख २०)

घाटे निरंजन	मराठी विज्ञान कादंबरी	पृ. १७	मे–जून ८५
जामकर मधू	गझल–काही विचार	पृ. ३९	मार्च–एप्रिल ८५
	मराठी साहित्यातील राजकीय वास्तवता	पृ. १७	मार्च–एप्रिल ८५
जोग वि. स.	कथाकृतीचा आस्वाद	पृ. २१	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५
देवगावकर शैलजा	परधानांची विवाहगीते	पृ. ६५	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५
देवगावकर शैलजा	गोवारींची सांस्कृतिक वाटचाल	पृ. ३७	जुलै-ऑगस्ट ८५
देशमुख उषा मा.	विज्ञान साहित्य संशोधन–एक आव्हान	पृ. १२	मे–जून ८५
	मराठी विज्ञान कविता	पृ. २९	मे–जून ८५
नारळीकर जयंत	विज्ञानकथेतील मराठी भाषा	पृ. ५	मे–जून ८५
धर्माधिकारी तारा	जनकवी कै. पं. भवानी-प्रसाद मिश्र	पृ. ४४	सप्टेंबर–ऑक्टोबर ८५
पटोरीया कुसूम	मुन्शी प्रेमचंद–हरिनारायण आपटे	पृ. ८	सप्टेंबर–ऑक्टोबर
पाध्ये नलिनी विष्णूपंत	भुलाबाईची गाणी	पृ. २६	जुलै–ऑगस्ट ८५
लेले वा. के.	संभाषणाची वैशिष्टे	पृ. ३०	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५
लोखंडे शशिकांत	निबंध लेखन	पृ. ४३	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५
वऱ्हाडे अनुराधा अ.	निरक्षरांचे अक्षरलेणे	पृ. ३४	जुलै–ऑगस्ट ८५
वाकोडे मधुकर	आदिवासी–कोरकूंचे विधीनाटय : खम	पृ. ५७	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५
सावदेकर विश्वेश्वर	इंग्रजी विज्ञानकथा	पृ. ८	मार्च–एप्रिल ८५
	मराठी विज्ञानकथा–अस्सल किती नक्कल किती	पृ. ७	मे–जून ८५
हर्डिकर अवधूत	भाविक आणि भावूक	पृ. ७	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५

टिपणे–चर्चा–भाषणे
(लेखक १७ : टिपणे २०)

कुळकर्णी ज. बा.	न. र. फाटक–ज्ञान-साधनेचा एक अखंड प्रवाह	पृ. ९३	नोव्हेंबर–डिसेंबर ८५
कुळकर्णी द. भि.	प्रवर्तकांची जबाबदारी	पृ. ५९	जुलै–ऑगस्ट ८५
गोंधळेकर श्रीकांत	मोठयांचे मोठे आजार	पृ. ५७	जुलै–ऑगस्ट ८५
घाटे निरंजन	जगातील पहिली विज्ञान कविता आणि तिचा कवी	पृ. ५५	जुलै–ऑगस्ट ८५
	पत्रे	पृ. ४३	सप्टेंबर–ऑक्टोबर ८५
जोगळेकर द. ज.	वैज्ञानिक परिभाषा	पृ. ५८	जुलै–ऑगस्ट ८५
जोशी केशव गणेश	साहित्य सूची युगवाणी–जाने–फेब्रु ८५ ते नोव्हें–डिसें ८५	पृ. ८९	जानेवारी–फेब्रुवारी ८५

देशपांडे अ. पां.	मराठी विज्ञान कथा असल किती नक्कल किती ?	पृ. ४०	सप्टेंबर-ऑक्टोबर ८५
पाटील विद्याधर	कविता, विज्ञानकविता आणि मी	पृ. २१	मार्च-एप्रिल ८५
पाठक यशवंत	मराठी विज्ञानकविता	पृ. २३	मे-जून ८५
	गुहांचे प्रश्न	पृ. ९७	नोव्हेंबर-डिसेंबर ८५
बेहरे प्रताप नारायण	एक स्पष्टीकरण	पृ. ५७	जुलै-ऑगस्ट ८५
भावे नीलिमा	त्या तरुतळी विसरले गीत	पृ. ८५	नोव्हेंबर-डिसेंबर
मांडवकर भाऊ	बाळकृष्ण संतुराम गडकरी यांच्या पूर्वजांचे गाव	पृ. ६२	जानेवारी-फेब्रुवारी ८५
सप्रे मनोहर	तीन पत्रे	पृ. ३०	मार्च-एप्रिल ८५
	प्रवास	पृ. ३०	जुलै-ऑगस्ट ८५
साव्रू अरुण	कादंबऱ्या आधारीत नाहीत	पृ. ५८	जुलै-ऑगस्ट ८५
वेलणकर अ. द.	सौभद्र-शारदा .	पृ. ३८	जानेवारी-फेब्रुवारी ८५
शहाणे अरुण	सिद्धांत पडताळावे	पृ. ५६	जुलै-ऑगस्ट ८५

पुस्तके समीक्षा-परिचय
(लेखक १३ : पुस्तके १४)

कुळकर्णी द. भि.	श्रीचक्रधरदर्शन	पृ. ७५	जानेवारी-फेब्रुवारी ८५
जोग शकुंतला	बाहुल्या	पृ. ५२	जुलै-ऑगस्ट ८५
जोशी श्रीपाद भालचंद्र	शेजारी	पृ. ७७	जानेवारी-फेब्रुवारी ८५
ठाकुर रवींद्र	दिनार	पृ. ४१	मे-जून ८५
डहाके वासुदेव	करुणेचा कलाम	पृ. ७९	जानेवारी-फेब्रुवारी ८५
यत्ते यदुनाथ	अस्वस्थ शतक	पृ. ४८	मार्च-एप्रिल ८५
देशपांडे सुनंदा	मी प्रतिभाची आई लिहिते	पृ. ५०	मार्च-एप्रिल ८५
	तडजोड	पृ. ४४	मे-जून ८५
देशमुख राम	चंद्रवन	पृ. ३१	सप्टेंबर-ऑक्टोबर ८५
परांजपे भा. श्री.	रामकथेचा अभ्यास : एक दिशा	पृ. ४५	जुलै-ऑगस्ट ८५
लोखंडे शशिकांत	रूपरेषा	पृ. २३	सप्टेंबर-ऑक्टोबर ८५
शोभणे रवींद्र	माऊली	पृ. ७६	जानेवारी-फेब्रुवारी ८५
सायनकर शैला	जेजुरी	पृ. ४५	मार्च-एप्रिल ८५
सावंगीकर तारा	सूक्त संदर्भ	पृ. ४५	मे-जून ८५

△ △

केन्द्रीय कार्यवृत्त : विदर्भ साहित्य संघ

दि. २९ डिसेंबर ८५ ते २८ मार्च १९८६

दि २९ डिसें. ८५–न्यायमूर्ती प्र. के. तारे यांच्या "पुष्पांजली" या सुविख्यात इंग्रजी काव्याचा प्रसिद्ध कवी प्रा. मधुकर केचे ह्यांनी केलेल्या सुरस भावानुवादित पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यात आले. वि. सा. संघ आणि जयश्री प्रकाशन यांच्या सहकार्याने झालेल्या ह्या प्रकाशन सोहळ्याचे अध्यक्ष प्राचार्य राम शेवाळकर होते. प्रमुख अतिथी नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. म. अ. चान्सरकर होते. ह्याप्रसंगी न्याय प्र. के. तारे, प्रा. मधुकर केचे, डॉ. शि. गो. देशपांडे आदी वक्त्यांची भाषणे झाली. कार्यक्रमाचे संचालन उपाध्यक्ष श्री. वामन तेलंग यांनी, तर आभार प्रदर्शन जयश्री प्रकाशनचे श्री. श्री. वि. गंधे ह्यांनी केले. सौ. माधवी म्हैसाळकर ह्यांनी पसायदान म्हटल्यानंतर कार्यक्रम संपला.

दि. ३० डिसें. ८५–सुप्रसिद्ध विचारवंत व साहित्यिक आचार्य काकासाहेब कालेलकर यांच्या दु:खद निधनानिमित्त शोकसभा घेण्यात आली.

दि. ३० व ३१ डिसें. ८५–कै. सत्यभामाबाई सगदेव आंतरशालेय कथाकथन स्पर्धा घेण्यात आली. कार्यक्रमवृत्त सोबत जोडले आहे.

दि. २ व ३ जाने ८६–कै. इंदिरा खरे आंतर शालेय वक्तृत्व स्पर्धा घेण्यात आली. कार्यक्रमवृत्त सोबत जोडले आहे.

दि. १४ जाने. ८६–वि. सा. संघाच्या कार्यकारिणीची ८३ ते ८६ या कार्यकालातील शेवटची सभा सकाळी झाली. अध्यक्ष प्राचार्य राम शेवाळकर ह्यांनी ह्या कार्यकाळात दिलेल्या हार्दिक सहकार्याबद्दल कार्यकारिणी सदस्य, शाखा, कर्मचारी व सेवक वर्गाचे मन:पूर्वक आभार मानले.

याच दिवशी दुपारी प्राचार्य राम शेवाळकर यांनी लोकसत्ताचे संपादक श्री. माधवराव गडकरी यांच्या सोबतीने मुख्यमंत्री श्री. शिवाजीराव पाटील निलंगेकर यांची भेट घेतली.

प्रसिद्ध कवी, मराठवाडा साहित्य परिषदेचे अध्यक्ष श्री. ना. धों. महानोर यांनी विदर्भ साहित्य संघ आणि मराठवाडा साहित्य परिषद या संस्थांना जास्तीत जास्त आर्थिक मदत मिळावी अशी मागणी मुख्यमंत्र्यांकडे केली होती. त्या मागणीचा पाठपुरावा करण्यासाठी श्री. शेवाळकर आणि श्री. गडकरी यांनी ही भेट घेतली.

विदर्भ साहित्य संघातर्फे अमराठी भाषिकांना मराठी शिकविण्यासाठी जे वर्ग चालविले जातात त्यासाठी विदर्भ साहित्य संघाला अनुदान मिळावे अशी मागणीही या प्रसंगी करण्यात आली. अशा उपक्रमासाठी मुंबई मराठी संघाला अनुदान मिळते याकडे मुख्यमंत्र्यांचे लक्ष वेधण्यात आले.

विदर्भ साहित्य संघाच्या धनवटे रंगमंदिराच्या आधुनिकीकरणाची योजना या प्रसंगी मुख्यमंत्र्यांना सादर करण्यात आली.

विदर्भ, मराठवाडा आणि उर्वरित महाराष्ट्रातील लेखक, वाङ्मयीन पातळीवर जे ऐक्य वाढवीत आहेत त्यास राज्य सरकारने मदत करावी, अशी विनंती श्री. शेवाळकर आणि श्री. गडकरी यांनी मुख्यमंत्र्यांना केली.

शिक्षणमंत्री श्री. राम मेघे यांनाही याप्रसंगी विदर्भ साहित्य संघाच्या विविध योजनांची माहिती देण्यात आली. "मी विदर्भ साहित्य संघाला याबाबत पुरेपूर मदत करीन" असे आश्वासन त्यांनी दिले.

वर्धापन दिन

विदर्भ साहित्य संघाचा ६३ वा वर्धापन दिन सायंकाळी साजरा करण्यांत आला. या कार्यक्रमाचे प्रमुख अतिथी म्हणून दै. लोकसत्ताचे संपादक श्री. माधवराव गडकरी हे होते. ह्या प्रसंगी राज्यपुरस्कार-प्राप्त साहित्यिक म्हणून श्री. अरविंद विश्वनाथ कुळकर्णी ह्यांचा व नागपूर विद्यापीठाची आचार्य पदवी मिळविणाऱ्या सर्वश्री ललिता खडसे, उषा वेरुळकर, प्रज्ञा आपटे, श्रीनिवास सिरास, आशा आंभोरे, प्रकाश खरात ह्यांचा मानचिन्हे देऊन सत्कार करण्यात आला. शेवटी तीळगूळ वाटण्यात येऊन कार्यक्रम समाप्त झाला.

दि. १५ जाने. ८६–कै. एकनाथ पटवर्धन स्मृति व्याख्यानमालेच्या अंतर्गत पहिले पुष्प शिवसेनेचे आमदार श्री. मनोहर जोशी मुंबई ह्यांनी गुंफले. त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता "मराठी माणूस मागे कां ?"

दि. १७ जाने. ८६–ह्याच व्याख्यानमालेचे दुसरे पुष्प शिवसेनेचेच आमदार श्री. सुधीर जोशी ह्यांनी गुंफले. त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता "बेकार मराठी तरुण." वरील दोन्ही व्याख्यानांना नागपूरच्या रसिक श्रोत्यांनी चांगलाच प्रतिसाद दिला.

दि. १७ जाने. ८६–श्रीशिवाजी संदर्भ ग्रंथालयाच्या वतीने "अर्वाचीन मराठी कवितेची वाटचाल" हा अभिनव कार्यक्रम सादर करण्यात आला. अर्वाचीन मराठी काव्याने ८५ अखेर आपली शताब्दी पूर्ण केली असल्याने ह्या कार्यक्रमास औचित्य होते. अर्वाचीन मराठी काव्याच्या वळणाचा त्यातील वैशिष्टयांसह प्रवास कसा घडला याचा आढावा घेणाऱ्या निबंधांचे वाचन सर्वश्री सुनील शिनखेडे, मनोज तायडे, मीनाक्षी वैद्य, प्रमोद मुनघाटे व मंजुषा शिगरु ह्यांनी केले. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी प्रसिद्ध कवी प्रा. डॉ. श्रीधर शनवारे होते.

दि. २१ जाने.–कै. अहिल्याबाई चौधरी–स्मृति व्याख्यानमालेच्या अंतर्गत पहिले पुष्प शिवसेनेचे आमदार व नामवंत पत्रकार श्री. प्रमोद नवलकर ह्यांनी गुंफले. यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता "गुन्हे आणि गुन्हेगारी".

दि. २२ जाने–ह्याच व्याख्यानमालेचे दुसरे पुष्प विख्यात सामाजिक कार्यकर्त्या आमदार श्रीमती मृणाल गोरे ह्यांनी गुंफले. त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता "भ्रष्टाचाराचा कॅन्सर." दोन्ही व्याख्यानांना रसिकांचा उत्तम प्रतिसाद मिळाला. नागपुरात नव्याने बांधलेल्या कै. वसंतराव देशपांडे स्मृती सभागृहाच्या सायंकाळच्या उद्घाटन समारंभानंतर वि. सा. संघाच्या नाटयविभागाने श्री. पुरुषोत्तम दारव्हेकर लिखित "कटयार काळजात घुसली" ह्या संगीत नाटकातील ठळक अंश सादर करून कै. वसंतराव देशपांडे ह्यांना आदरांजली वाहिली. कै. वसंतराव देशपांडे–स्मृति सभागृहातील पहिला नाटयप्रयोग सादर करण्याचा मान ह्या निमित्ताने वि. सा. संघाच्या नाटय विभागाला मिळाला. ह्या नाटयप्रयोगाचे दिग्दर्शन श्री. रमेश अंभईकर ह्यांनी केले. संगीत दिग्दर्शन श्री. सदानंद देशपांडे यांचे होते. ह्यातील प्रमुख कलावंत–सर्वश्री प्रभाकर देशकर, प्रभाकर आंबोणे, डॉ. सुनील पारसे, अनिरुद्ध देशपांडे, डॉ. विनय वैद्य, सुरेश घड्याळपाटील, श्यामला अमरावतकर, चित्रा मोडक, श्रीप्रसाद सोहोनी, राम देशपांडे, राजाभाऊ काकडे हे होते. प्रकाश योजना शशांक हेडाऊ यांची होती. संगीत साथ–राजू गुर्जर (तबला), विनायक वालदूलकर (ऑर्गन), राजन भावे (व्हायोलीन).

दि. २१ जाने–वि. सा. संघाच्या अन्यभाषा साहित्य विभागाचे वतीने प्रसिद्ध उडिया लेखक श्री. जगदीश मोहंती व श्रीमती सरोजिनी साहू ह्यांचेबरोबर "समकालीन उडिया वाङ्मय व मूल्य संघर्ष" या विषयावर एक बातचित कार्यक्रम झाला. ह्या उपक्रमात उडिया साहित्याविषयी बरीच नवीन माहिती उपस्थितांना कळली व त्यामुळे कार्यक्रम रंगला.

दि. ३० जाने–वि. सा. संघ आणि महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी नागपूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने, महाराष्ट्र गांधी स्मारक वाचनालयाच्या रौप्य महोत्सवी वर्षानिमित्त कै. अनुसयाबाई काळे

स्मृति व्याख्यानमाले अंतर्गत सुप्रसिद्ध विचारवंत ग. प्र. प्रधान यांची दोन व्याख्याने झाली. व्याख्यानांचे विषय "राजकारणातील साध्य व साधने" व "सद्यस्थितीच्या संदर्भात गांधी विचारांचे प्रयोजन" असे होते. व्याख्यानानंतर प्रश्नोत्तरांचा कार्यक्रमही ठेवण्यात आला होता. अध्यक्षस्थानी डॉ. भा. ल. भोळे होते. संचालन उपाध्यक्ष श्री. वामन तेलंग ह्यांनी केले. प्रास्ताविक व आभारप्रदर्शन स्मारक निधीचे कार्यवाह डॉ. वसंतराव वांकर ह्यांनी केले.

दि. ३१ जाने.–सुप्रसिद्ध नट बापुराव माने ह्यांच्या दुःखद निधनानिमित्त शोकसभा घेण्यात आली.

दि. २ फेब्रु–कै. वसंतराव देशपांडे सभागृहाच्या उद्‌घाटन प्रसंगी "कटयार काळजात घुसली" हा कार्यक्रम सादर करणाऱ्या कलावंत, तंत्रज्ञ व सहाय्यकांचा एक स्नेहमेळावा वि. सा. संघाच्या नाट्यविभागाने आयोजित केला. त्यात अनेकांनी आपल्या कला प्रस्तुत केल्या. अल्पोपहारानंतर कार्यक्रम समाप्त झाला.

दि. ४ फेब्रु.–सुप्रसिद्ध मराठी/कोकणी लेखक व स्वातंत्र्य सैनिक लक्ष्मणराव सरदेसाई ह्यांच्या दुःखद निधनानिमित्त मूक श्रद्धांजली वाहण्यात आली.

दि. ५ फेब्रु.–इन्डीयन नॅशनल थिएटरच्या लोक-कला विभागाचे प्रमुख श्री. अशोकजी परांजपे व सुप्रसिद्ध नाट्य समीक्षक श्री. कमलाकर नाडकर्णी यांचेशी नाट्यविभागातर्फे एक "बातचित" कार्यक्रम झाला. नाट्यक्षेत्रातील बरीच मंडळी ह्या कार्यक्रमास आवर्जून उपस्थित होती.

दि. १५ व १६ फेब्रु.–दुसरे अमरावती जिल्हा साहित्य संमेलन अचलपूर–परतवाडा येथे झाले. संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. बाबा मोहोड होते. उद्‌घाटन प्रा. मधुकर केचे ह्यांनी केले. प्रमुख अतिथी प्राचार्य राम शेवाळकर, उपाध्यक्ष वामन तेलंग, सरचिटणीस मनोहर म्हैसाळकर व चिटणीस हरिहर पिंपळगावकर संमेलनास उपस्थित होते.

दि. १६ ते २५ फेब्रु.–डावरे एकांकिका स्पर्धा (अहवाल व स्पर्धा निकाल सोबत जोडला आहे)

दि. २० फेब्रु.–रंगभूमीवरील सुप्रसिद्ध कलावंत सुधीर जोशी, रीमा लागू व दिग्दर्शक श्री. राजन ताम्हाणे यांचे बरोबर 'सविता दामोदर परांजपे' या नाटकाच्या प्रयोगावर चर्चा. कार्यक्रमाला रसिकांची लक्षणीय उपस्थिती होती.

दि. २७ फेब्रु. कै. शिवदासकृष्ण बारलिंगे व्याख्यानमालेच्या अंतर्गत सुप्रसिद्ध साहित्यिक प्रा. निर्मलकुमार फडकुले यांचे "महाराष्ट्रातील सामाजिक प्रबोधन : काल व आज" ह्या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले. अध्यक्षस्थानी डॉ. भा. ल. भोळे होते.

दि. २ मार्च. रंगभूमीवरील सुप्रसिद्ध कलावंत श्री. काशीनाथ घाणेकर यांचे अकाली दुःखद निधनानिमित्त शोकसभा घेऊन श्रद्धांजली वाहण्यात आली.

दि. १२ मार्च. सुप्रसिद्ध सारंगी वादक पं. कादरवक्ष यांचे सुपुत्र खां. महम्मद हुसेनखां साहेब यांचे स्वरचित बंदिशी व चिजा गायनाचा कार्यक्रम वि. सा. संघाच्या संगीत समितीने आयोजित केला. शास्त्रीय संगीतप्रेमी रसिकांनी याचा लाभ घेतला.

दि. २४ मार्च. बडोद्याचे सर्वश्री रामभाऊ जोशी, मनोहर सोहनी व वसंत भोंडे यांनी महाराष्ट्रात हजाराहून अधिक प्रयोग झालेला "हास्यरजनी" हा अभिनव व अत्यंत रंजक कार्यक्रम सादर करून रसिक प्रेक्षकांची दाद घेतली. ह्या सोबतच श्रीपाद कुळकर्णी यांचा "छायाखेळ" हा अनोखा कार्यक्रम दाखविण्यात आला.

दि. २८ व २९ मार्च. वि. सा. संघाच्या कलासमितीच्या वतीने सुप्रसिद्ध निसर्ग चित्रकार श्रीमती शकुंतला सातपुते ह्यांचे "निसर्ग चित्र प्रदर्शन" आयोजित करण्यात आले. प्रमुख अतिथी

अनुक्रमणिका

प्राचार्य राम शेवाळकरांच्या उपस्थितीत चित्रकला महाविद्यालयाचे प्राचार्य श्री. साऊरकर ह्यांनी प्रदर्शनाचे उद्घाटन केले. प्रदर्शन समाप्तीनंतर श्रीमती सातपुते ह्यांनी कला समितीला एक निसर्ग चित्र भेट म्हणून दिले.

ΔΔΔ

कै. सौ. सत्यभामाबाई सगदेव स्मृति आंतर शालेय कथाकथन स्पर्धा १९८५–८६

वि. सा. संघातर्फे ह्यावर्षी झालेल्या कै. सौ. सत्यभामाबाई सगदेव आंतर शालेय कथाकथन स्पर्धेस प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. ही स्पर्धा दिनांक ३०–१२–८५ रोजी वर्ग ५ ते ७ व ३१–१२–८५ रोजी वर्ग ८ ते १० ह्या दोन गटांमध्ये दुपारी ३–३० ते ५–३० ह्या वेळात सेवासदन हायस्कूल अंबाझरी रोड, येथे संपन्न झाली. अ गटात एकूण २४ विद्यार्थी व ब गटात एकूण ३३ विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. दोन्ही दिवशी सेवासदन शाळेच्या मुख्याध्यापिका श्रीमती जळगावकर अध्यक्षस्थानी होत्या. या स्पर्धेसाठी आपल्या आईच्या स्मरणार्थ ज्यांनी देणगी दिली आहे त्या सौ. महाजन दोन्ही दिवशी उपस्थित होत्या. श्रीमती जळगावकर व श्रीमती महाजन ह्यांनी विद्यार्थ्यांना समयोचित उपदेश केला. स्पर्धेचे संचालन श्री. प्रकाश एदलाबादकर ह्यांनी केले. परीक्षक म्हणून सौ. कुमुद पाठक, डॉ. सौ. वैजयंती पांडे व श्रीमती दामले ह्यांचे सहकार्य लाभले. ही स्पर्धा आयोजित करण्यास सेवा-सदन शाळेच्या मुख्याध्यापिका तसेच शिक्षक व इतर कर्मचारी वर्ग ह्यांनी अपूर्व सहकार्य दिले. वि. सा. संघ त्यांचा ऋणी आहे.

स्पर्धेचा निकाल खालीलप्रमाणे :–

"अ" गट – प्रथम पारितोषिक : मंजिरी पटवर्धन, सोमलवार हायस्कूल
"अ" गट – द्वितीय पारितोषिक : अर्चना झाडगावकर, हडस हायस्कूल
"अ" गट – उत्तेजनार्थ : विशाखा जोशी, लोकांची शाळा
"अ" गट – उत्तेजनार्थ : मीनल खर्डेनविस, लोकांची शाळा
"ब" गट – प्रथम पारितोषिक : गौरी पांढरे, भारत महिला विद्यालय
"ब" गट – द्वितीय पारितोषिक : प्रसन्न शेंबेकर, सोमलवार हायस्कूल
"ब" गट – उत्तेजनार्थ : मृणालिनी नानिवडेकर, हडस हायस्कूल
"ब" गट – उत्तेजनार्थ : अंजली काळे, पं. बच्छराज हायस्कूल

कै. इंदिरा अनंत खरे स्मृति आंतर शालेय वक्तृत्व स्पर्धा १९८५–८६

वि. सा. संघातर्फे यावर्षी झालेल्या कै. इंदिरा अनंत खरे आंतर शालेय वक्तृत्व स्पर्धा दिनांक २ व ३ जानेवारी १९८६ रोजी दुपारी ३.३० ते ५.३० ह्यावेळात भिडे कन्या शाळेत संपन्न झाल्या. ह्या स्पर्धेत नागपुरातील निरनिराळ्या १५ शाळांमधून एकूण २८ विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. स्पर्धेसाठी ठेवलेल्या १. विज्ञान आजची निकड, २. क्रिकेट व्हर्सेस हुतूतू, ३. निसर्ग आणि मानव या तीन विषयांवर वर्ग ८ ते ११ या वर्गातील विद्यार्थ्यांनी अतिशय सुंदर विचार व्यक्त केले. दिनांक २ जानेवारीला समारंभाचे अध्यक्षस्थानी भिडे कन्या शाळेच्या शिक्षिका सौ. शोभा पारळकर होत्या. त्यांनी विद्यार्थ्यांना समयोचित उपदेश केला. दुसरे दिवशी समारंभाचे अध्यक्षस्थानी भिडे कन्या शाळेच्या उपमुख्याध्यापिका सौ. शैलजा प्रधान होत्या. त्यांनी विद्यार्थ्यांचे कौतुक केले. समारोपप्रसंगी ज्यांनी ह्या स्पर्धेसाठी आपल्या आईच्या स्मरणार्थ देणगी दिलेली आहे त्या डॉ. सौ. कुसुमताई वांकर तसेच श्री. वसंतराव वांकर उपस्थित होते. त्यांनी कै. इंदिरा खरे यांचे थोडक्यात चरित्र सांगून या स्पर्धेची पार्श्वभूमी विशद केली. यापुढेही या स्पर्धेस चांगले स्वरूप येण्यासाठी संपूर्ण सहकार्य देण्याचे आश्वासन दिले. परीक्षक म्हणून सौ. कुमुद पाठक व श्री. अरविंद इखार यांनी सहकार्य दिले. दोन्ही दिवशी कार्यक्रमाचे संचालन व आभार प्रदर्शन श्री. प्रकाश

एदलाबादकर यांनी केले. ही स्पर्धा आयोजित करण्यास बहुमोल सहकार्य दिल्याबद्दल भिडे कन्या शाळेच्या मुख्याध्यापिका तसेच शिक्षक व इतर कर्मचारी वर्ग ह्यांचा वि. सा. संघ. आभारी आहे.

स्पर्धेचा निकाल खालील प्रमाणे :–

प्रथम पारि. रु. ५१ रोख–मृणालिनी नानिवडेकर, हडस हायस्कूल, द्वितीय पारि. रु. ३१ रोख–रश्मी संगीतराव, सोमलवार हायस्कूल खामला. तृतीय पारि. रु. २१ रोख–रमेश अपराजित सी. पी. ॲन्ड बेरार हायस्कूल महाल. दोन उत्तेजनार्थ पारितोषिके रु. १० रोख–सोनल खर्डेनविस लोकांची शाळा व मंजूषा दिवे भिडे कन्या शाळा.

कै. पद्माकर डावरे स्मृति मराठी एकांकिका स्पर्धा

विदर्भ साहित्य संघातर्फे धनवटे रंगमंदिरात १६ ते २४ फेब्रुवारी पर्यंत झालेल्या विदर्भ पातळीवरील विसाव्या कै. पदमाकर डावरे स्मृति मराठी एकांकिका स्पर्धेत पी. एम. जी. को. हौसिंग सोसायटीने सादर केलेल्या वृन्दावन दंडवते लिखित आणि शेखर साठे दिग्दर्शित " खोटं नाटक " या नाटकाला सर्वोत्कृष्ट निर्मितीसाठी प्रथम क्रमांकाची कै. पद्माकर डावरे फिरती ढाल व रु ५०१/– रोख पारितोषिक मिळाले. तसेच दिग्दर्शनासाठी असलेले रु. २५/– चे द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक व सर्वोत्कृष्ट अभिनेत्यासाठी प्रथम क्रमांकाचे रु. २५/– चे पारितोषिक याच नाटकाचे दिग्दर्शक शेखर साठे व कलावंत दीपक कुळकर्णी यांना मिळाले. दि. १६ ते २४ फेब्रु. पर्यंत या स्पर्धेत एकूण २० एकांकिका झाल्यात. २४ फेब्रुवारी पर्यंत सात दिवस चाललेल्या या स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ २५–२–८६ ला सायं. ७ वाजता वि. सा. संघाच्या गडकरी सभागृहात प्रा. अरविंद कुळकर्णी यांच्या हस्ते आणि वि. सा. संघाचे अध्यक्ष प्राचार्य राम शेवाळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. स्पर्धेचे आमंत्रक श्री. प्रकाश एदलाबादकर यांनी प्रास्ताविक केले. श्री. श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांनी परीक्षकांच्या वतीने स्पर्धेतील नाट्यकृतींचा आढावा घेतला. स्पर्धेचे परीक्षक सर्वश्री. श्रीपाद जोशी, संजय पेंडसे, आणि मधुकर भाकरे यांनी नाट्यकृतीचे मूल्यमापन करून जाहीर केलेला निकाल सोबत जोडला आहे. या वर्षी पासून श्री. शिवशंकर माळोदे यांनी त्यांचे दिवंगत बंधु कै. मुरलीधर माळोदे यांच्या स्मरणार्थ डावरे स्पर्धेत उत्कृष्ट प्रकाशयोजनेसाठी १०१ रु. चे रोख बक्षीस जाहीर केले.

या प्रसंगी प्राचार्य शेवाळकर यांनी पुढील वर्षापासून सर्व नाट्यस्पर्धांच्या दिग्दर्शन, अभिनय, व लेखनाच्या रोख पारितोषिकांमध्ये वाढ केल्याची घोषणा केली. तसेच अरुण फोटो स्टुडिओचे मालक श्री. शांताराम कणीरे यांनी डावरे व बालनाट्य स्पर्धेत प्रत्येकी ६१ रु. चे उत्कृष्ट नेपथ्यासाठी पारितोषिक जाहीर केले.

निकाल पत्रक

निर्मितीची पारितोषिके

क्रमांक	संस्थेचे नांव	एकांकिकेचे नांव	पारितोषिक
प्रथम	पी. एम. जी. को. ऑप. हौसिंग सोसायटी	खोटं नाटक	कै. पद्माकर डावरे फिरती ढाल व ५०१/– रु. रोख
द्वितीय	महार्देक स्पो. रि. क्लब	द डेथ	कै. सुधीर आयलवार फिरते स्मृती चिन्ह आणि ३०१/–रु.रोख
तृतीय	डॉ. नागसेन गाणार स्मृ. प्र.	वेवज इन द वुड	२०१/– रु. रोख
उत्ते.	सिद्धार्थ युवक मंडळ	समर	प्रशस्तीपत्र

दिग्दर्शनाची पारितोषिके

क्रमांक	दिग्दर्शक	एकांकिका	संस्था	पारितोषिक
प्रथम	राजू कुबेर	वेबज इन द वुड	डॉ. नागसेन गाणार स्मृ. प्रतिष्ठान	५१/– रु. रोख
द्वितीय	शेखर साठे	खोटं नाटक	पी. एम. जी. सोसायटी	२५/– रु. रोख
उत्ते.	विनोद मुरकुटे	दार कुणी उघडत नाही	भगतसिंग क्लब वर्धा	

अभिनयाची पारितोषिके

क्रमांक	कलाकाराचे नांव	भूमिका	एकांकिका	संस्था	पारितोषिक
पुरुष कलाकार प्रथम	दीपक कुळकर्णी	मोरु	खोटं नाटक	P. M. G. सोसायटी	२५/– रु. रोख
स्त्री कलाकार प्रथम	वंदना कोटांबे	आई	समर	सिद्धार्थ युवक मंडळ	२५/– रु. रोख
पुरुष कलाकार द्वितीय	नितिन सहस्रबुद्धे	आनंद	विस्फोट	बँक ऑफ बडोदा	१५/– रु. रोख
स्त्री कलाकार द्वितीय	मधुमती वानखेडे	नीलू	सर्वस्वी तुझीच	आविष्कार	१५/– रु. रोख
पुरुष कलाकार उत्तेजनार्थ	अशोक गवळी	भिकू	वेबज इन द वुड	डॉ. गाणार स्मृ. प्र.	प्रशस्तीपत्र
स्त्री कलाकार उत्तेजनार्थ	चंदा साहू	गंगुबाई	सत्य	महिला एज्यु. सो. वल्लारपूर	प्रशस्तीपत्र

सर्वोत्कृष्ट लेखन ५१/– रु. रोख सुधाकर वक्षी व संजय जीवने एकांकिकेच्या लेखनासाठी विभागून दिले.

उत्कृष्ट प्रकाश योजना कै. मुरलीधर माळोदे पारितोषिक १०१/– रु. रोख श्री. भूपेश वराडे (निखारा) श्री. अजय करमरकर (आर्वी) यांना विभागून दिले.

युगवाणी

'युगवाणीतर्फे आयोजित कथा/एकांकिका लेखन स्पर्धेत एकूण ९० कथा व ५० एकांकिका-लेखकांनी भाग घेतला. त्यातून तीन कथा व तीन एकांकिकांची निवड करण्यात आली व त्या युगवाणी नोव्हें./डिसें. ८५ च्या अंकात प्रसिद्ध करण्यात आल्या.

पारितोषिक प्राप्त लेखकांमध्ये,

श्री. शंकर परचुरे, जुना जालना,

श्री. हरिहर आठलेकर, सावंतवाडी,

श्री. विजय साळवी, रत्नागिरी

श्री. प्रकाश जोशी, अकोला यांना प्रत्येकी रु. २००/– पारितोषिकाची रक्कम पाठविण्यात आली.

स्थानिक श्री. रमेश दा. गाडे व श्री. प्रवीण बर्दापूरकर यांना पारितोषिक अध्यक्षांच्या हस्ते वर्धापन दिनी देण्यात आली.

परीक्षा समिती

विदर्भ साहित्य संघ परीक्षा समितीतर्फे घेतल्या जाणाऱ्या द्वितीय सत्रातील परीक्षा दि. १

व २ फेब्रुवारी ८६ रोजी घेण्यात आल्या. विदर्भातील एकूण ९३३४ विद्यार्थी ९८ केंद्रातून विविध परीक्षांत सम्मीलित झाले. दिनांक १५ मार्च १९८६ ला परीक्षांचा निकाल घोषित करण्यात आला.

सर्वप्रथम पारितोषिक प्राप्त विद्यार्थी सूची खालीलप्रमाणे :

क्र.	परीक्षा	परीक्षार्थ्याचे नांव	केन्द्र
१.	मराठी प्रवेश (६)	पवन ईश्वरदास मेश्राम	सिन्धी हिंदी हाय. नागपूर.
२.	मराठी परिचय (७)	सुजाता प्रमोद देव	परांजपे हाय. नागपूर.
३.	मराठी बोध (८)	किशवर जहॉं. मोह. उमर	साने गुरुजी उर्दू हाय. नागपूर
४.	मराठी प्रबोधिनी (९)	कु. माधुरी वागदे	लक्ष्मीदेवी धीरन कन्या, नागपूर.
५.	मराठी प्रबोध (१०)	स्मिता सुभाष क्षीरसागर	सोमलवार हाय. खामला.
६.	मराठी प्राथमिक (५)	सदाशिव डोनू खेडेकार	माध्य. विद्या. निमगांव
७.	मराठी प्रारंभ (६)	रामसागर पंचमजी मेश्राम गोरी विजय रत्नपारखी	लो. टि. विद्या. ब्रम्हपुरी प्रकाश हाय. गांधीबाग
८.	मराठी प्रारंभोत्तर (७)	कु. वर्षा कुमारराव जलतारे	वसंत विद्या. माहुली चोर
९.	पूर्व विनीत (८)	राजेश अजाबराव उमप	आदर्श विद्या मंदिर कचारीसावंगा
		अतुल मथुरादास राऊत	सोमलवार हाय. खामला.
१०.	सा. विनीत (९ वी)	माया मधुकर भुरचंडी	आदर्श विद्या. वणी
११.	सा. विनीत २(१० वी)	अर्चना सुखदेव सोळंकी	लोकांची शाळा, नागपूर
१२.	सा. परिचित १(११)	कु. अर्चना यादवराव साळवे	दा. ध. न. वि. नागपूर
१३.	सा. परिचित २(१२)	अनिलकुमार जगन्नाथ कुंभारे	नगर विद्यालय, सिंधी
१४.	भाषा स्नातक पदवी	—	—
१५.	साहित्य स्नातक पदवी	—	—
१६.	साहित्य पारंगत	—	—
१७.	मराठी प्रवीण/सप्टें. ८५	श्री. केशव गणेश जोशी	वि. सा. संघ.
१८.	मराठी प्राज्ञ/सप्टें. ८५	श्री. झामनानी	वि. सा. संघ.
१९.	मराठी प्रवीण/फे. ८६	श्री. विनोद अलोणी	वि. सा. संघ.
२०.	मराठी प्राज्ञ/फे. ८६	सौ. नीलिमा नानोटी	वि. सा. संघ.
२१.	सर्वाधिक परीक्षार्थी व परीक्षा शुल्क सप्टें. ८५ –रु. १०१/–		भारत विद्यालय, अकोला. सौ. शांता भागवत
२२.	सर्वाधिक परीक्षार्थी व परीक्षा शुल्क फेब्रु. ८६ –रु. ५१/–		यशवंत महाविद्यालय, वर्धा. तु. ग माने
२३.	सर्वाधिक परीक्षार्थी व परीक्षा शुल्क फेब्रु. ८६ –रु. ५१/–		दा. ध. न. विद्यालय, नागपूर. किरण देशपांडे

शाखावृत्त

जवाहरनगर : दिनांक १८–१–८६ रोजी गीत स्पर्धा यशस्वीरीत्या पार पडली. दिनांक ९–२–८६ रोजी हिंदी व मराठी भाषांत 'ब' गट 'महात्मा गांधीचे विद्यार्थी जीवन' व 'अ' गटासाठी 'महात्मा गांधी आणि ग्रामीण भारत' या विषयावर निबंध–लेखन स्पर्धा आयोजित केली होती. एकूण ५० स्पर्धक होते.

दिनांक ९-२-८६ रोजी आयोजित केलेल्या निबंध स्पर्धेचा निकाल जाहीर करण्यात आला विषय गांधीजी व ग्रामीण भारत.

मराठी "अ" गट प्रथम- कु. नीता बंम्सोड, द्वितीय- प्रकाश कापसे,- तृतीय- अनिलकुमार देशमुख

"बं" गट प्रथम- कु. उल्का काळबांडे, द्वितीय- माधुरी कणेर, तृतीय- चैतन्य जुनघरे

हिंदी "अ" गट प्रथम- गिरीष खर्चे, द्वितीय- कु. प्रमिला सोनी, तृतीय- विवेक लांजे

"ब" गट प्रथम- कु. तपस्या शर्मा, द्वितीय- अंदन पंडीत, तृतीय- कु. सुधा द्विवेदी

पातुर्डा : दि १८-१-८६ रोजी स्थायी समितीची निवड करण्यात आली त्यांत खालील प्रमाणे पदाधिकारी आहेत.

१. अध्यक्ष- श्री. भिकमचंद चांडक, २. कार्याध्यक्ष- श्री. सूर्यकांत वाहेकर, ३. उपाध्यक्ष- श्री. जेठमलजी जगन्नाथ व्यास, ४. कोषाध्यक्ष- श्री. नंदकिशोर लोणकरनजी राठी, ५. उपकोषाध्यक्ष- श्री. अनंत त्र्यंबकराव क्षीरसागर, ६. चिटणीस- श्री. श्रीराम पांडुरंग गावंडे, श्री. सत्यविजय शंकरराव हाडोकार, श्री. रामभाऊ दामाजी राहाटे, ७. संयोजक- श्री. विठ्ठल रामचंद्र सोनोने, ८ प्रचार प्रमुख- श्री. घनश्यामदास सुंदरलाल चांडक, श्री. गुलाबराव जगदेव महाले, ९. सदस्य- सर्वश्री देशपांडे, काटोले, श्यामसुंदर डागा, कस्तुरे, भुतडा, कमरूमल राठी, मिटकरी, सेवक, वाहेकर, चतुर्भुजजी चांडक.

ब्रम्हपुरी : दिनांक १९-१-८६ रोजी कार्यकारिणीच्या सभेत कवी यशवंत आणि सुप्रसिद्ध नाटककार मधुसूदन कालेलकर यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली.

१९८५-८६ वर्षाची कार्यकारिणी खालील प्रमाणे निवडण्यात आली.

अध्यक्ष- श्री. म. सी. जांभुळे, २. कार्याध्यक्ष- प्रा. एच. एन. डागा, ३. प्रा. के. के. मेश्राम, ४. सरचिटणीस- प्रा. कृष्णा राऊत, ५. चिटणीस- प्रा. सतीश शिनखेडे, ६. कोषाध्यक्ष- भा. व्य. कात्यायन, आमंत्रक परीक्षा समिती- श्री. श्याम झाडे, नाट्य समिती- प्रा. जयंत खरवडे, सांस्कृतिक कार्यक्रम समिती- १. श्री. गोपाल ठाकरे, सदस्य- सर्वश्री प्रा. रडे, भट.

दि. २४-१-८६ रोजी प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांचे "राजकारणातील सत्य आणि संभ्रम" या विषयावर अभ्यासपूर्ण व्याख्यान झाले.

दि. २५-१-८६ रोजी प्रा. प्रतिभा इंगोले आणि प्रा. नवनीत देशमुख यांचा कथाकथनाचा कार्यक्रम झाला. दोन्ही कार्यक्रम श्री. म. सी. जांभुळे यांचे अध्यक्षतेखाली पार पडले. कार्यक्रमांचे संचालन व आभार प्रदर्शन प्रा. कृष्णा राऊत यांनी केले.

धामणगांव रेल्वे - दि. २३. २४ व २५ जाने. ८६ ला कै. राम गणेश गडकरी-स्मृति समारोह भव्य प्रमाणात साजरा केला. त्यांच्या साहित्याचे दर्शन यानिमित्ताने घडविण्यांत आले. त्यांच्या नाटकातील निवडक प्रवेश स्थानिक कलाकारांनी सादर केले. शाखेचे अध्यक्ष प्रा. बा. द. महात्मे यांच्या संयोजनाखाली सर्वच सहकार्यांनी आपुलकीने अथक प्रयत्न केले. एकेकाळी सिंधू-ची भूमिका गाजविलेले व आज वयाची ८० वर्षे गाठलेले येथील एक नागरिक श्री. गोपीसा मावळे ह्यांच्या हस्ते या कार्यक्रमाचे उद्घाटन झाले.

स्मृति-महोत्सवाचा समारोप ख्यातनाम गीत-गोविंदकार प्रा. मनोहर कविश्वर यांच्या गीत-गौतमाने झाला. शाखेचे सचिव प्रा. सुखदेव ढाणके यांनी आभार प्रदर्शन केले.

रामटेक-रामटेक शाखेला रीतसर मान्यता मिळाल्यानंतर दि. २९ १. ८६ रोजी आमसभा घेण्यात आली. सभेत खालील कार्यकारिणी सर्वानुमते निवडण्यात आली.

अध्यक्ष- श्री. श्री. व. आष्टणकर गुरुजी २. चिटणीस-श्री. शे. ल. येडके ३. सहचिटणीस-श्री. म. म. राघोर्ते, ४. खजीनदार-श्री. ग दा. किंमतकर गुरुजी, ५. कार्यक्रम प्रमुख-श्री. चि. गो. देवगीरकर ६. सदस्य डॉ. रा. जू. मालानी, श्रीमती सुमतीबाई क्षीरसागर, सौ. प्रमिलाताई गो. पंडीत,

मारेगांव : दि. २७–१–८६ रोजी दुपारी ३ वाजता माननीय राम शेवाळकर, अध्यक्ष, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांचे शुभ–हस्ते मान्यवरांचा सत्कार आयोजित करण्यात आला.

सायंकाळी ६ वाजता कविवर्य श्री. सुधाकर गायधनी यांचे श्रवणीय असे काव्य गायन–वाचन संपन्न झाले.

रात्री ९–३० वाजता "बुवाबाजी" हे पथनाट्य शेतकरी महाविद्यालयानी सादर केले. रात्री १० वाजता स्थानिक ग्रामीण नवोदित वि. सा. संघाचे सदस्य असलेल्या कवींचे छोटेखानी कवी संमेलन कवीवर्य श्री. रामदास कुहीटे यांचे उपस्थितीत व डॉ. सुधाकर पावडे यांचे अध्यक्षतेखाली संपन्न झाले. हा संपूर्ण सोहळा पार पाडण्याकरिता शाखेचे अध्यक्ष श्री. किन्हेकर, सचिव श्री. दादाराव शहाणे, जेसीज, तसेच श्री. तुळशीराम महाजन (पत्रकार) यांनी अतिशय परिश्रम घेतले.

पुलगाव : दिनांक ९–२–८६ रोजी रात्री ८–३० वाजता शाखेतर्फे महात्मा फुले नगर भवन येथे भगवान श्रीकृष्णाच्या जीवनावर आधारित मराठी हिंदी गीतरचनांचा कार्यक्रम झाला. संगीतकार श्री. मनोहर कवीश्वर आणि संच अमरावती हे होते.

लाखनी : दि. २६–१–८६ रोजी शाखेतर्फे राष्ट्रीय गीत गायन स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती. अध्यक्षपदी साकोली पंचायत समितीचे गटशिक्षणाधिकारी श्री. महेंद्र जोहरापूरकर होते. अतिथींचे स्वागत शाखोपाध्यक्ष प्रा. दि. प्र. लाखनीकर यांनी केले. आभार प्रदर्शन सचिव द. सा. बोरकर यांनी केले. ही स्पर्धा ३ गटात पार पडली. पहिल्या तीन क्रमांकांना पारितोषिके व प्रशस्तीपत्रे देण्यात आली.

गट १ ला वर्ग ५ ते ७

१. शैलेश नारायण खेकाळे
२. कु. सुषमा पुंडलीकराव तिरपुडे
३. कु. मुक्ता दवलत बोरकर

गट २ रा वर्ग ८ ते १०

१. कु. मंगला वासुदेव वालोदे
२. कु. शिल्पा मनोहर हडप
३. संजय एकनाथ पाखमोडे

गट ३ रा महाविद्यालयीन

१. कु. वैदेही मनोहर हडप
२. कु. शीला लव्हाजी भैसारे
३. कु. शशिकला पतिरामजी भूते
४. कु. साधना वामन साखरे

दिनांक २–३–८६ रोजी कवी श्री. सुरेश भट यांच्या गझल गीताचा कार्यक्रम आयोजित करण्यांत आला. विख्यात कवी प्रा. कृष्णा चौधरी साकोली हे या कार्यक्रमाचे निवेदक होते. सचिव श्री. द. सा. बोरकर यांनी प्रास्ताविक तर अध्यक्ष श्री. वि. ग. कांबळे यांनी आभार प्रदर्शन केले.

कारंजा (लाड) : दि. १४–१–८६ रोजी मकर संक्रांतीनिमित्त "तिळगुळ" कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला. या प्रसंगी येथील बाल गायक कलावंतांच्या गायनाची मैफील आयोजित करण्यांत आली होती. "तू सुखकर्ता तू दुःखहर्ता" या गीताने सुशील देशपांडे याने मैफीलीची सुरुवात केली तर मनोज पांडे, कु. मनीषा घुडे, संजय देशमुख, कु. स्मिता पांढरीकर, कु. राधा व कु. देवयानी सावजी यांनी भाग घेतला. तबल्यावर शरद पवार, हार्मोनियमवर सुशील देशपांडे व अशोक

किन्हीकर यांनी साथ दिली. शाखाध्यक्ष प्राचार्य डॉ. शरदराव आसोलकर यांनी प्रास्ताविक केले. श्री. प्रकाश राऊत व श्री. बाळाभाऊ येवतेकर यांनी मनोगत व्यक्त केले. शाखा सचिव प्रा. सुभाष गढीकर यांनी आभार प्रदर्शन केले.

बुलढाणा : दिनांक १९–१–८६ रोजी केंद्राध्यक्ष प्राचार्य राम शेवाळकर यांनी शाखेला भेट दिली. त्यांनी ३८ व्या वि. सा. संघाच्या संमेलनाबाबत सभासदांना मार्गदर्शन केले. दि. २०–१–८६ रोजी शाखेतर्फे, मुंबई येथील आरती थिएटरचे नाटक "शेगावचे संत गजानन महाराज" झाले.

दि. २६–१–८६ रोजी स्थानिक नवोदित व प्रतिभावन्त कवींचा कवी संमेलनाचा कार्यक्रम श्री. आघटी यांचे अध्यक्षतेखाली झाला.

दि. ९–२–८६ रोजी ३८ वे वि. सा. संघाचे संमेलनाच्या कार्यालयाचे उद्घाटन येथील न. पा. चे नगराध्यक्ष श्री. गोकुल शर्मा ह्यांच्या हस्ते झाले. श्री. दिनानाथ तारे, प्रो. पा. अजिठा छापखाना ह्यांनी विनाभाडे कार्यालयाकरिता जागा दिली.

देऊळगांवराजा : दिनांक १३–१२–८५ रोजी ज. रा. टेंभीकर, तहसीलदार देऊळगावराजा यांचे अध्यक्षतेखाली प्रसिद्ध कवी श्री. श. श्री. अवटी प्राचार्य शासकीय अध्यापक महाविद्यालय बुलढाणा यांच्या कविता वाचनाचा कार्यक्रम संपन्न झाला.

कोठारी : दि. ११–१–८६ रोजी शाखा उद्घाटनाचा कार्यक्रम प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांचे अध्यक्षतेखाली आणि उद्घाटक व प्रमुख पाहुणे प्राचार्य राम शेवाळकर यांचे उपस्थितीत पार पडला.

चिखली : दि १–१–८६ रोजी स्थानिक साहित्यिकांचे संमेलन घेऊन त्यांच्या २–२ कवितांचे प्रगट वाचन घेण्यांत आले. त्यांत २७ साहित्यिकांनी भाग घेतला होता. प्रास्तविक शाखेचे अध्यक्ष श्री. जर्नादन डांगे तर आभार प्रदर्शन व संचालन सचिव श्री. विडवे यांनी केले.

चांदूर बाजार : दि. ४–१–८६ रोजी वि. सा. संघ घाटंजी संमेलनाचे अध्यक्ष प्रा. मधुकर केचे यांचा सत्कार करण्यांत आला.

दि. २१–१–८६ रोजी प्रा. डॉ. मधुकर वाकोडे यांचे "युवा व युवकांच्या समस्या" या विषयावर व्याख्यान झाले. रात्री ९ वाजता वऱ्हाडी कवी संमेलन आयोजित करण्यात आले होते.

गोंदिया : दिनांक २८–१२–८५ रोजी स्वर्गीय गणपतराव पाचुंदे स्मृति बाल एकांकिका स्पर्धा झाली त्यातील निकाल पुढीलप्रमाणे :–

सादरीकरण– प्रथम– "स्नेहदीप" नागपूर (आधार),द्वितीय (विभागून)–"कलानिकेतन" नागपूर (अशी मजा अशी सजा) व "सुवर्णकार समाज" गोंदिया (शूर राजूची चड्डी ओली)

दिग्दर्शन– प्रथम– (विभागून) आधार व अशी मजा अशी सजा चे अनुक्रमे संजय काणीकर व सुनील देशपांडे, तृतीय– सौ. उषा काळवांडे– शूर राजूची चड्डी ओली

अभिनय १– १. राजेश जेरकी ."आधार" २. अनिल पात्रीकर– अशी मजा अशी सजा (जयंत), ३. लक्ष्मीकांत आंबेकर (अशी मजा अशी सजा) (विजय) पारितोषिक वितरण सौ. अरुणा पाचुंदे यांचे हस्ते श्रीमती एस. नायडू यांचे प्रमुख उपस्थितीत झाले. श्री. विवेक जोशी, श्रीकांत गोडवोले व श्री. भालेराव यांनी परीक्षकाचे काम केले.

दिनांक १ ते ४ जाने. ८६ पर्यंत महादेवराव धोटे एकांकिका स्पर्धा पार पडल्या.

श्री. सुमंत नातू यांचे अध्यक्षतेखाली श्री. अनिल धोटे यांचे हस्ते व श्री. वसंत सदाशिव नानल यांचे प्रमुख उपस्थितीत पारितोषिक वितरण पार पडले. यापूर्वी श्री. दुबे श्री. कनोजिया व सौ. शिवांगी कायंदे यांचे गायन झाले.

सादरीकरण – प्रथम "अखंड दहन" स्नेहदीप नागपूर, द्वितीय – "भिंत" (ललित कला भारती) ब्रह्मपुरी, तृतीय – खोटं नाटक, (नाट्यश्री, नागपूर)

दिग्दर्शन–प्रथम–प्रकाश पात्रीकर (अखंडदहन) द्वितीय–प्रा. सतीश शिनखेडे (भिंत) तृतीय–शेखर साठचे (खोटं नाटक)

अभिनय– पुरुष–१. संजय देव (भिंत) २. दीपक कुळकर्णी (खोटं नाटक) ३. प्रकाश महादेवकर (काजळ कुबडया हकांताल) व संजय काशीकर (अखंड दहन)

महिला– १. कु. किशोरी टाकळीकर (इनव्हेस्टमेंट) २. कु. तृप्ती वेरुळकर (एका म्हाताऱ्याचा खून) ३. कु. प्रमिला बाळदे (भोग) व कु. मनीषा इंदापवार, कु. आराधना नवांगुळ (खोटं नाटक)

शाखेतर्फे स्व. भाऊसाहेब कुळकर्णी (व्याख्यान–मालेअंतर्गत) विद्या वाचस्पती विष्णुजी क्षीरसागर यांची "आर्य चाणक्य विभूति व कार्य" या विषयावर व्याख्याने आयोजित केली. अध्यक्षस्थानी श्री. गोविंदराव पुराणिक होते.

काटोल : दि. १२–२–८६ रोजी रात्री ८.३० वाजता माजी रसायनशास्त्र–प्रमुख वि. म. वि. अमरावती आणि योग्याभ्यासी मंडळ वृहन् महाराष्ट्र योग परिषद, मराठी विज्ञान परिषद इ. संस्थांचे सन्माननीय पदाधिकारी डॉ. ना. वि. करंबेलकर यांचे "स्वभावाचे रसायनशास्त्र" या विषयावर व्याख्यान झाले. अध्यक्ष अविनाश वरोकर यांनी प्रास्ताविक केले. चिटणीस श्री. सुरेश देशमुख यांनी पुष्पगुच्छ देऊन स्वागत केले. पाहुण्यांचा परिचय डॉ. सुरेश चोधरी, उपाध्यक्ष यांनी करून दिला तर सहचिटणीस प्रा. पालीवाल यांनी आभार मानले.

गडचिरोली : दिनांक १७–२–८६ ला प्रा. अरविंद वंदे यांचे निवासस्थानी झालेल्या कार्यकारी समितीच्या बैठकीमध्ये वि. सा. संघ अध्यक्ष प्राचार्य राम शेवाळकर यांची अविरोध फेरनिवड झाल्याबद्दल सर्वानुमते ठराव घेऊन अभिनंदन करण्यात आले.

दिनांक २३–२–८६ रोजी कविसम्मेलन घेण्यात आले. अध्यक्षस्थानी कार्याध्यक्ष श्री. गो. नी. मुनघाटे हे होते तर संचालन प्रमोद मुनघाटे यांनी केले. सर्वश्री. संभाजी होकम, विजय मुंडपवार, चिचघरे, गुरपुडे, सुनंदा पाटील आदी कवी कवयित्रींनी भाग घेतला.

दि. १२ व १३ मार्च ८६ रोजी अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे संघटक श्री. श्याम मानव यांची व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात आली होती. प्रास्ताविक श्री. मुनघाटे यांनी केले, तर संचालन व आभार प्रदर्शन श्री. विनोद मोरांडे यांनी केले.

दि. १–३–८६ रोजी शाखेने विदर्भ–स्तरावर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची "सामाजिक समस्या आणि आजचा युवक" या विषयावर एक निबंधस्पर्धा जाहीर केली होती. या स्पर्धेत पहिल्या तीन उत्कृष्ट निबंध लेखकांस अनुक्रमे १००, ५० व २५ रुपयांची बक्षीसे जाहीर केली होती. ती अनुक्रमे विनायक झरकर, शिवाजी महाविद्यालय गडचिरोली, कु. माधवी पार्डीकर, मूर्तिजापूर व कु. जोशी नागपूर यांनी पटकावली.

शेंबाळ पिंपरी : शाखेची अस्थायी कार्यकारिणी खालील प्रमाणे: अध्यक्ष–श्रीमती विजयमाला देशमुख, कार्याध्यक्ष–श्री. तुकाराम अंभोरे, उपाध्यक्ष–गुणवंतराव देशमुख, सचिव–विजय वाकडे, सहसचिव–हनीफ पटेल २. दीपक महल्ले, कोषाध्यक्ष–श्री. भगवान गिरी, कार्यक्रम प्रभारी–संजय देशमुख व श्री. प्रशांत जोशी व नऊ सदस्य–सर्वश्री. आनंद हिंगाडे, रवीन्द्र कापसे, निर्मल साकला, अनिल सिरसाट, विलास देशमुख, दादाराव मनवर, दिलीप देशमुख, विनायक पांडे, व चंद्रकान्त देशमुख.

शेगांव : दिनांक ५-१-८६ रोजी मुख्याध्यापक नगर परिषद विद्यालयाचे सहकार्याने १. मायबोली ज्ञान चांचणी स्पर्धा परीक्षा घेण्यात आली. स्पर्धेत चारही विद्यालयातील १५४ विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. या स्पर्धेत प्रथम पुरस्कार–संजय बजाज, द्वितीय–विभागून १. सुनील इंगळे व २. अमित

म्हैसाळकर, तृतीय–कु. कविता देशपांडे यांनी पटकावला. येत्या शालांत परीक्षेत मराठी विषयांत गुणा-नुक्रमे स्थानिक पातळीवर सर्वप्रथम येणाऱ्या तीन विद्यार्थ्यांना पुस्तकरूपाने पुरस्कार जाहीर कर-ण्यांत आला. २. दिनांक १९–१–८६ रोजी "फुलामुलांच्या जगात" रचनाकार श्री. विश्वनाथ भटकर व काव्य चित्रप्रदर्शनी (पोस्टर पोचेर्स) संयोजक श्रीकृष्ण गवळी ह्या दोन विशेष प्रकल्पाचे उद्‌घाटन प्राचार्य राम शेवाळकर यांचे हस्ते पार पडले.

दिनांक २३–२–८६ ला स्थानिक शाखेच्या सर्व सदस्यांची सभा घेण्यात आली. या सभेत अस्थायी कार्यकारिणीला पुढील ३ वर्षाकरिता स्थायी निवडण्यात आले. सभेत अध्यक्षपदी प्राचार्य राम शेवाळकर यांची पुन्हा अविरोध निवड झाल्याबद्दल अभिनंदनाचा ठराव एकमताने पारित करण्यात आला.

दिनांक ११–३–८६ रोजी स्थानिक सदस्यांची सभा घेण्यात आली या सभेत नाट्यकलावंत स्व. डॉ. काशीनाथ घाणेकर यांना भावपूर्ण श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली.

नांदुरा : दिनांक १९–१–८६ रोजी वि. सा. संघाचे अध्यक्ष प्राचार्य राम शेवाळकर यांनी भेट दिली. स्थानिक अध्यक्ष श्री. गुजर यांनी त्यांचे स्वागत केले तर श्री. जयंत नांदेडकर यांनी प्रास्ताविक भाषण केले. प्राचार्य राम शेवाळकर यांनी आपल्या भाषणात सांगितले की वि. सा. संघाचे आज साडे पाच हजार सदस्य असून ७५ ठिकाणी शाखा आहेतच. पण हल्ली खेडोपाडी देखील शाखा स्थापन होत आहेत. साहित्य संघामार्फत जरी कवी, लेखक निर्माण झाले नाहीत तरी चालेल पण साहित्याबद्दल जनतेत अभिरुची निर्माण व्हावयास पाहिजे.

दि. १९–१–८६ रोजी शाखेतर्फे रांगोळी स्पर्धा घेण्यात आली. २१ विद्यार्थिनींनी भाग घेतला होता. सौ. देशकर आणि कु. देशपांडे यांनी परीक्षकांचे काम केले. या स्पर्धेत कु. मंजुषा वसंतराव नांदुरकर हिचा प्रथम क्रमांक कु. वर्षा शिवरतन पांडे. द्वितीय क्रमांक आणि कु. विमल विश्वनाथ राखोडे हिचा तृतीय क्रमांक आला. कु. सविता चांडक, कु. माधुरी पाठक व कु. कविता नारखडे यांना उत्तेजनार्थ बक्षिसे देण्यात आली. विजयी स्पर्धकांना प्राचार्य राम शेवाळकर यांचे हस्ते बक्षिसे देण्यात आली.

दि. १९–१–८६ रोजी दुपारी वक्तृत्व स्पर्धा घेण्यात आली. अध्यक्षस्थानी श्री. र. शं. डिडोळकर होते. परीक्षकाचे काम श्री. प्रकाश कुळकर्णी व श्री. विजय महाजन यांनी केले. कु. नलिनी चित्रेवान हिचा प्रथम क्रमांक, श्री. विजय जोशी ह्याचा द्वितीय क्रमांक व कु. कविता खंडेलवाल हिचा तृतीय क्रमांक आला.

वरील सर्व कार्यक्रम यशस्वी करण्यास श्री. श्याम काळवीट, श्री. द्वारकादास नवगजे, श्री. चंद्रकांत पांडे, श्री. जयंत नांदेडकर, श्री. तायडे यांनी परिश्रम घेतले.

मूल : दिनांक ३०–३–८६ रोजी शाखा व सन्मित्र मंडळ, चंद्रपूरच्या सहकार्याने मूल पासून ४ कि. मी. अंतरावरील काटवन या आदिवासी गावात मोफत रोगनिदान शिबीर घेण्यात आले. शिबीरात १३० रुग्णांची तपासणी करण्यात आली व त्यांना औषध वाटण्यात आली. सन्मित्र मंडळाचे डॉ. बबनराव अंदनकर, डॉ. शंकरराव अंदनकर, डॉ. सौ. अंदनकर, डॉ. चेंडके व डॉ. आर. जी. वोकारे यांनी रोग्यांची तपासणी केली. शिबीर यशस्वी करण्यासाठी शाखाध्यक्ष प्राचार्य धोटे, उपाध्यक्ष डॉ. वोकारे, श्री. धनजीभाई शाह, चिटणीस–श्री. शशिकांत धर्माधिकारी. प्रा. वामन आपटे, श्री. अरुण जोशी, प्रा. वोचर, काटवनचे सरपंच श्री. बाजीराव शिडाम, यशवंत शिडाम, रामदास वेलादी व मुख्याध्यापक श्री. मारोती चौधरी यांनी विशेष प्रयत्न केले.

मनोहर म्हैसाळकर
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ

YUGWANI : Regd. No. NGP 275
युगवाणी जानेवारी / मार्च १९८६, मूल्य ६ रुपये

प्रकाशक : मनोहर म्हैसाळकर, सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर-१२.
मुद्रक : मधुसूदन पांडुरंग बनहट्टी, नारायण मुद्रणालय, धनतोली, नागपूर-१२.
मुखपृष्ठ मुद्रण : मधकर आर्टस, धनतोली, नागपूर-१२

अनुक्रमणिका